

**HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH BÖLÜMÜ DERGİSİ**

Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi

Bellek International Journal of History and Culture Research

ISSN: 2717-6142

2023

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi
BELLEK International Journal of History and Culture Studies

ISSN: 2717-6142

2023

Contact / İletişim

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Tayfur Sökmen Kampüsü-Antakya/HATAY

Phone : +90 326 245 58 68/11106

Fax : +90 326 245 58 67

e-mail : bellek@mku.edu.tr

web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bellek>

Copyright © 2019
Hatay Mustafa Kemal University Faculty of Arts and Sciences History Department
All rights reserved

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Editör Kurulu

BELLEK International Journal of History and Culture Studies Editorial Board

---

Sahibi / Owner

Associate Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA

(On Behalf of The Department of History, Hatay Mustafa Kemal University)

Baş Editör-Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Dr. İsa KALAYCI, (Hatay Mustafa Kemal University-Hatay/Turkey)

Editörler / Editors

Prof. Dr. Maria IVANICS, Szeged University-Szeged/Macaristan

Assoc. Prof. Dr. Haydar CORUH, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. Mikail KOLUTEK, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. Mustafa IŞIK, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. İsmail BULBUL, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Alihan LIMONCUOĞLU, Istanbul University-Istanbul/Turkey

Assist. Prof. Dr. Gokhan KALMIS, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Mustafa Tayfun USTUN, Ataturk University-Erzurum/Turkey

Assist. Prof. Dr. Roza ABDIKULOVA, Kyrgyzstan-Turkey Manas Univ.

Bishkek/Kyrgyzstan

Assoc. Prof. Dr. Sedat BILINIR, HMKU-Hatay/Turkey

Dr. Irwan SAIDIN, Malaysia National University-Selangor/Malaysia

Dr. Sebahattin ABDURRAHMAN, Middlesex University-London/England

Dr. Ahmet CAPARLAR Independent Researcher /Turkey

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Assist. Prof. Dr. Mustafa Tayfun USTUN, Ataturk University-Erzurum/Turkey

Teknik Editör / Technical Editor

Dr. Ahmet CAPARLAR, Independent Researcher-Kayseri/Turkey

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN (Manas Üniversitesi-Bişkek/Kırgızistan)

Prof. Dr. Bülent BAKAR (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Munzur Üniversitesi-Tunceli/Türkiye)
Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/Türkiye)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/Türkiye)
Prof. Dr. Metin AKİS (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa ALKAN (Gazi Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (İzmir Demokrasi Üniversitesi, Emekli-İzmir/Türkiye)
Prof. Dr. Nuri YAVUZ (Artvin Çoruh Üniversitesi-Artvin/Türkiye)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/Türkiye)
Prof. Dr. Orhan KILIÇ (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya/Türkiye)
Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA (Kafkas Üniversitesi-Kars/Türkiye)
Prof. Dr. Osman KÖSE (Milli Savunma Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (Ankara Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. M. Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/Türkiye)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/Türkiye)
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Zeki ÇEVİK (Balıkesir Üniversitesi, Emekli-Balıkesir/Türkiye)
Doç. Dr. Akın BİNGÖL (Kafkas Üniversitesi-Kars/Türkiye)
Doç. Dr. Hakan TÜRKKAN (Karabük Üniversitesi-Karabük/Türkiye)
Doç. Dr. Hamit ŞAFAKÇI (Artvin Çoruh-Üniversitesi-Artvin/Türkiye)
Doç. Dr. İbrahim EFE (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Doç. Dr. Meral KUZGUN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Doç. Dr. Nasrullah UZMAN (Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Doç. Dr. Nurgül YILDIRIM (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Özer ÖZBOZDAĞLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Sacit UĞUZ (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Selim KAYA (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/Türkiye)
Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/Türkiye)
Doç. Dr. Volkan PAYASLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Gülseren MUTLU (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan SAMIKIRAN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman HATİPOĞLU (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Emekli-Hatay/Türkiye)

Sayı Hakemleri / Reviewers of the Issue

Doç. Dr. Ahmet HAŞİMİ (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Halil YAVAŞ (Hitit Üniversitesi)
Doç. Dr. Haydar ÇORUH (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Doç. Dr. Nevzat TOPAL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Doç. Dr. Ümmügülsüm CANDEĞER (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Caner ÇATAL (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet VURGUN (Marmara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Melek ÇUBUKÇU (Çukurova Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM (Batman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Türker UYGUR (Harran Üniversitesi)
Öğr. Gör. Dr. İpek TAŞDEMİR (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Dr. Abdullah KARA (Bağımsız Araştırmacı)
Dr. Ahmet ÇAPARLAR (Bağımsız Araştırmacı)
Dr. Arslan DURDU (Bağımsız Araştırmacı)
Doktorant Eda EYİ (Ardahan Üniversitesi)
Doktorant İsmail Hakkı ÜZÜM (Gaziantep Üniversitesi)

**Dergimiz; Google Scholar, İdealonline, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi),
Asos İndeks ve Semantic Scholar veri tabanlarında taranmaktadır.**

Tasarım / Design

Aysel TINAZ, aysel.tnaz@gmail.com

**Dergi içerisinde yer alan içeriklerden sadece ilgili yazarlar sorumludur. Editör kurulu sorumlu tutulamaz.
BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Hakemli bir dergidir. Yılda 2 sayı olacak
şekilde yayınlanır.**

EDİTÖRDEN

Değerli Bilim İnsanları

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi'nin dördüncü yılının ilk sayısında (5. Cilt, 1. Sayı) Bilim dünyasına Türkçe ve İngilizce olmak üzere 2 derleme, 5 araştırma makalesi ve 1 kitap değerlendirmesi yayınlamaktan övünç duyuyoruz. Çalışmalarıyla hem dergimize destek olan hem de bilimsel birikime hizmet eden tüm yazarlarımıza teşekkür ederiz. Ayrıca bilimsellik saikiyle kıymetli vakitlerini ayırarak makalelerimizin değerlendirme sürecindeki katkılarından dolayı sayı hakemlerimize de müteşekkirimiz. İyi okumalar...

30/06/2023

Doç. Dr. İsa KALAYCI
(Baş Editör)

İÇİNDEKİLER/INDEX

Derleme Makalesi / Review Article

Levent ÇÖREKLİ

ABD'nin Osmanlı Topraklarında Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeniler.....1-13

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Durdu Mehmet BAYIR ve Fatma Nur CİĞER

Selçuklularda Vezirlik Müessesesi.....14-29

Halis AYDIN

Sâlih Çelebi'nin Cevâmi'ü'l-Hikâyât Ve Levâmi'ü'r-Rivâyât Tercümesinin Kaynakları Üzerine.....30-47

Süleyman Anıl TOMBAK

Divan Şiirinde "İstemez" Redifli Şiirler ve Bu Şiirler Üzerine Bir Değerlendirme 48-60

İpek YILDIRIM

The Basic Development Of Jewish Printing In The Ottoman Period 61-79

Şenay ATAM ve M. Şakir ULUDAĞ

II. Meşrutiyet Parlamentosunda Kadınlara Seçmen Olma Hakkının Tanınmasına Yönelik Yapılan Tartışmalar 80-91

Fatma Zehra ARIKUŞU

I. Dünya Savaşı'nda Üsera-Yı İslamiye; Osmanlı Devleti'nin Müslüman Esirlere Yaklaşımı 92-113

Kitap Tanıtımı / Book Reviews

Mehmet DERİ

Canan Seyfeli, *Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2019, 320 s. ISBN: 978-605-1962-77-1.....114-117

ABD’NİN OSMANLI TOPRAKLARINDA MİSYONERLİK FAALİYETLERİ VE ERMENİLER*

MISSIONARY ACTIVITIES AND ARMENIANS IN THE OTTOMAN LAND OF THE USA

Levent ÇÖREKLİ**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 05/06/2023 Düzeltme/Revised: 14/06/2023 Kabul/Accepted: 14/06/2023

Derleme Makalesi / Review Article

Atf / Cite as: Çörekli, L. (2023). ABD’nin Osmanlı Topraklarında Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeniler. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 1-13. <https://doi.org/10.52735/bellek.1310189>

ÖZ

ABD ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler Osmanlı Devleti’nin dağılma döneminde ABD’nin ise kuruluş dönemi diyebileceğimiz yıllarda başlamıştır. Osmanlı Devleti bu dönemde her ne kadar dağılma dönemine girmiş, birçok toprağını kaybetmiş olsa da halen dünya üzerinde önemli bir güce sahip devletler arasındadır. Osmanlı Devleti’nin bu gücü ve sahip olduğu topraklar geniş bir coğrafyaya yayıldığı için de doğal bir sonuç olarak birçok etnik unsur ve inanca sahip insan grupları bu coğrafya üzerinde kümelenmişlerdir. Bu durum ise Osmanlı sınırları içerisindeki unsurları bir arada tutmayı zorlaştıran bir etken oluşturmuştur. Her ne kadar imparatorluk güçlü dönemindeyken bu tür bir durum sorun teşkil etmese de devletin zayıflaması bu sorunun ortaya çıkmasına ve Osmanlı Devleti için bir kangrene dönüşmesine neden olmuştur. Osmanlı toprakları içindeki bu gruplar zayıflayan ve yorgun düşen devlet mekanizmasının ortaya çıkardığı açıktan yararlanarak birçok kez isyan etmişlerdir. Bu isyanlar genel anlamda dış etkenlerin kıskırtmasıyla olmuştur. Bu kıskırtma faaliyetleri ise daha çok din ve mezhep bağı kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti, XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere 1789 Fransız İhtilali’nin de etkisiyle farklı etnik grupların bağımsızlık için çıkardıkları isyanlarla yüzleşmeye başlamıştır. Bu isyan faaliyetlerine bir de yükselen Rusların Slav ırklarını kıskırtması eklenince Osmanlı Devleti adeta köşeye sıkışmıştır. Bu isyanlar ve farklı etnik grupların savunuculuğunu üstlenmek isteyen dış etkenlerin baskısı Osmanlı Devleti’nin son iki yüzyılının küçüklü büyüklü birçok savaşla geçmesine neden olmuştur. Milliyetçi isyanların yanı sıra birçok dış etken Osmanlı sınırları içerisindeki farklı ırkların din ve mezhep unsurlarını da kaşımaktan geri durmamışlardır. Nitekim Osmanlı toplumu içerisindeki azınlıkların nüfus olarak en kalabalık olanları ve özellikle Hristiyan Ortodoks olanlar bu kıskırtmaların odağında olmuşlardır.

Osmanlı Devleti’nin en büyük sorunu haline gelen azınlık sorunu Osmanlı Devleti’nin son günlerinde dış güçlerin de sıkça kaşdığı sorunlardan olmuştur. Dış güç ya da etkenler bu dönemde Osmanlı toplumu içindeki

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, leventcorekli01@gmail.com, ORCID: 0009-0003-5181-6544

azınlıklar için Osmanlı Devleti'nden birçok imtiyaz almıştır. Bu imtiyazların uygulanıp uygulanmadığı ise genellikle dış etkenlerin temsilcileri tarafından rapor edilmiştir. Osmanlı Devleti bu dönem içerisinde birçok dış etkene ülke içerisinde okullar ya da vakıflar açma müsaadesi vermiştir. Bu tür kuruluşlar genellikle misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu imtiyazların verildiği güçlerden birini de ABD oluşturmuştur.

ABD, genel anlamda İngiliz kolonilerinin çoğunluk oluşturarak kurduğu bir devlet yapısı olduğu için İngilizlerin yaygın olarak bağlı bulundukları Protestan mezhebine mensupturlar. Bu sebeple de Osmanlı sınırları içerisinde açtıkları okullarda genellikle Protestanlığı yayma amacı gütmüşlerdir. ABD'nin bu politikaları genel anlamda Osmanlı tebaalarından olan Ermeni azınlık üzerine düşünülmüştür. Bunun sebebine bakıldığında ise Ermeniler'in bu yüzyıl içerisinde Osmanlı toplumu içerisinde yaptıkları var olma mücadelesinden kaynaklanmıştır. Ermeniler Osmanlı toplumu içerisinde her ne kadar yüzyıllarca Türklerle dost olarak yaşasa da Osmanlı Devleti'nin son döneminde birçok kez toprak talepleri ve devlet kurma fikirlerinin dışardan empoze edilmesiyle istenmeyen millete dönüşmüşlerdir. Ayrıca birçok kanlı olaya karışmaları da Osmanlı Toplumu içerisinde yaşayan diğer unsurlarla sürekli bir savaşa sebep olmuştur. ABD, Ermeni azınlığın kendilerince mazlum durumlarını kullanmak ve onların koruyuculuğunu üstlenmek istemiştir. Bunun görünen sebep bu olsa da ABD aslında Ortadoğu coğrafyasında güçlü bir yapılanma peşinde olmuştur. Azınlık sorunu bahanesiyle girdikleri Osmanlı topraklarında ekonomik imtiyazlar edinmişler ve bu sayede büyümelerini hızlandırmışlardır.

ABD, Ortadoğu sınırları içerisinde kalarak güçlenebilmek için Osmanlı topraklarını basamak olarak görmüştür. Bu plan çerçevesinde Osmanlı toplumu içerisindeki ortak paydaları olan dindaşlarını da kullanmaktan geri durmamışlardır. Bu politikanın temelini bakıldığında bu dönemde Osmanlı topraklarında nüfuz sahibi olmak isteyen tek unsurun ABD olmadığı da görülmektedir. İlk olarak Ruslar daha sonra Fransızlar olmak üzere Ortodoksların koruyuculuğunu üstlenmek bahanesiyle Osmanlı topraklarında hak talep ettikleri görülmektedir. Bu yüzeysel koruyuculuk politikası dışında sanayisini ve siyasi oluşumunu henüz tamamlamış İtalya'dan, dünya üzerinde nerdeyse her yere uzanan İngilizlere kadar birçok siyasi varlığın Osmanlı toprakları üzerinde hak talepleri ve Ortadoğu'ya hâkim olma planları yaptıkları da bilinmektedir. İşte böyle bir durumda bu siyasi oluşumlar Osmanlı topraklarını ele geçirdikleri takdirde ya da oradaki azınlık halklardan destek aldıkları takdirde bu emellerini gerçekleştirebilecekleri ve Ortadoğu'ya hâkim olacaklarını düşünmüşlerdir. Bahsi geçen dönemde ABD ABD Osmanlı nezdinde tanınmak için çok çaba sarf etmiştir. Bu fırsatı 1830 yılında Osmanlı ile Ticaret anlaşması imzalamasıyla bulmuştur. Bu anlaşmanın imzalanmasından sonra ABD Osmanlı'nın imtiyaz verdiği devletlerarasına girmiştir. O dönemde Osmanlı Devleti, Yunan isyanı ile uğraştığı için bu durumdan istifade eden ABD Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Önce İzmir'e sonrasında Ortadoğu'ya ve akabinde ise Beyrut'a kadar faaliyet yürütmüştür. Protestanlık propagandası yapan ABD kendine yandaş aramış ve özellikle Hıristiyan ve Yahudileri hedefine koymuştur. Fakat istediği neticeyi alamayınca Gregoryen olan ve ABD'ye daha sıcak yaklaşan Ermeniler üzerinden faaliyetlerini sürdürmüştür. İlk zamanlarda bu durumdan rahatsız olan İstanbul Ermeni Kilisesi patriği sonrasında destek vermiştir. ABD misyonerlik faaliyetlerini yürütmek için matbaalar kurmuş, sağlık hizmetleri vermiş ve aynı zamanda eğitim faaliyetleri yürütmek için çeşitli okullar açmıştır. Burada yetişen çocuklara kendi hayat felsefelerini ve Protestanlığı öğretmek için empoze etmiştir. Osmanlı Devleti siyasi ve askeri açıdan güç kaybedince burada yetişen çocuklar isyan faaliyetlerinde görev almışlardır. Özellikle 1877-1877 Osmanlı Rus savaşından sonra imzalanan Berlin Anlaşması ile Ermeni sorunu ortaya çıkmıştır. Bu sorunu kaşıyan genelde Avrupalı devlet gözükse de arka planda ABD müthiş bir misyonerlik faaliyeti yürüterek destek vermiştir. Buradaki amaçlardan biri ABD'nin Ortadoğu'da yer edinme çabasıdır. Bu sebepten dolayı Osmanlı'yı iyi analiz edebilmek için misyonerlerini Osmanlı coğrafyasının dört bir yanına göndererek toplumsal analizde bulunmalarını ve bu sayede yumuşak karnını bulmayı amaçlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Osmanlı, ABD.

EXTENDED SUMMARY

The relationship between the USA and the Ottoman Empire started in the period of the disintegration of the Ottoman Empire and in the founding period of the USA. Even though the Ottoman Empire entered a period of disintegration and lost many of its lands in this period, it was still among the states that have an important power in the world. As this power of the Ottoman Empire and the lands it owned spread over a wide geography, as a natural result, many ethnic elements and groups of people with different beliefs clustered on this geography. This situation created a factor that made it difficult to keep the elements within the Ottoman borders together. While the situation did not pose a problem when the empire was strong, the weakening of the state caused this problem to arise and turned into a gangrene for the Ottoman Empire. These groups in the Ottoman lands revolted many times by taking advantage of the gap created by the weakened and tired state mechanism. The revolts were generally provoked by external factors. These incitement activities were carried out using mostly religious and sectarian ties.

Starting from the second half of the XVIII century, the Ottoman Empire began to face the rebellions of different ethnic groups for independence, with the effect of the 1789 French Revolution. When the rebellion activities were added to the provocation of the Slavic races by the rising Russians, the Ottomans almost was stalemated. The revolts and the pressure of external factors that wanted to take on the defense of different ethnic groups caused the last two centuries of the Ottoman Empire to pass through many small and large wars. In addition to the nationalist revolts, many external factors did not hesitate to scratch the religious and sectarian elements of different races within the borders of the Ottoman Empire. As a matter of fact, the most populous of the minorities in the Ottoman society and especially the Christian Orthodox ones were at the center of these provocations.

The minority problem, which has become the biggest problem of the Ottoman Empire, has been one of the problems that foreign powers frequently brought into question in the last days of the Ottoman Empire. External power or factors took many privileges from the Ottoman Empire for the minorities in the Ottoman society in this period. Whether or not these privileges were enforced was generally reported by representatives of external factors. During this period, the Ottoman State allowed many external factors to open schools or foundations within the country. Such organizations often engaged in missionary activities. One of the powers given these privileges was the USA.

Since the USA is a state structure established by the British colonies by forming a majority, they belong to the Protestant sect to which the British are widely adhered. For this reason, they generally aimed to spread Protestantism in the schools they opened within the borders of the Ottoman Empire. These policies of the USA were generally considered on the Armenian minority, which was one of the Ottoman subjects. The reason for this was the struggle for existence of the Armenians in the Ottoman society in this century. Although Armenians lived in Ottoman society in peace with the Turks for centuries, they turned into an undesirable nation in the last period of the Ottoman Empire with the imposition of territorial demands and state-building ideas with external powers. In addition, their involvement in many bloody events caused a constant war with other minority living in the Ottoman Society. The USA wanted to use the oppressed situation of the Armenian minority and to undertake their protection. Although this is the apparent reason, the USA actually sought a strong structuring in the Middle East geography. They gained economic privileges in the Ottoman lands they entered under the pretext of minority problem and thus accelerated their growth.

The USA saw the Ottoman lands as a stepping stone in order to stay within the borders of the Middle East and become stronger. Within the framework of this plan, they did not hesitate to use their coreligionists, who were the common denominators in the Ottoman society. When we look at the basis of this policy, it is seen that the USA was not the only one that wanted to have influence in the Ottoman lands in this period. It is seen that they claimed rights in the Ottoman territories under the pretext of assuming the protection of the Orthodox, first the Russians and then the French. Apart from this superficial policy of protection, it is also known that many political entities, from Italy which has just completed its industry and political formation to the British, which extends almost everywhere in the world, made claims on the Ottoman lands and plans to dominate the Middle East. In such a situation, these political formations thought that if they captured the Ottoman lands or received support from the minority peoples there, they would be able to realize their ambitions and dominate the Middle East. In the aforementioned period, the USA made great efforts to be recognized in the eyes of the Ottoman Empire. He found this opportunity when he signed a trade agreement with the Ottoman Empire in 1830. After the signing of this agreement, the USA entered among the states that the Ottoman Empire granted privileges. At that time, the United States, which took advantage of this situation as the Ottoman Empire was dealing with the Greek rebellion, started missionary activities in the Ottoman lands. He operated first in Izmir, then to the Middle East and then to Beirut. The USA, which made Protestant propaganda, sought supporters and especially targeted Christians and Jews. However, when he could not get the desired result, he continued his activities over the Armenians, who were Gregorian and approached the USA more warmly. At first, the patriarch of the Armenian Church of Istanbul, who was uncomfortable with this situation, gave support afterwards. The USA established printing houses to carry out missionary activities, provided health services and also opened various schools to carry out educational activities. It imposed its beliefs on the children who grew up here, teaching his own philosophy of life and Protestantism. When the Ottoman Empire lost its power politically and militarily, the children who grew up here took part in rebellion activities. Especially with the Berlin Agreement signed after the 1877-1877 Ottoman-Russian war, the Armenian problem arose. Although the European state in general seems to be struggling with this problem, the USA supported it by carrying out a great missionary activity in the background. One of the aims here is the US's effort to gain a foothold in the Middle East. For this reason, in order to analyze the Ottoman Empire well, they aimed to send their missionaries all over the Ottoman geography to make social analysis and thus to find its weak side.

Keywords: Armenians, Ottoman, USA.

GİRİŞ

Türk-Amerikan ilişkileri 200 yıldır süregelen ve hala devam eden bir süreci kapsamaktadır. II. Dünya savaşına kadar Türk-Amerikan ilişkileri karşılıklı ekonomik çıkarlar üzerine gelişim göstermiş, savaş sonunda Amerika'nın siyasi bir güç olarak dünyada yerini almasıyla birlikte ilişkiler siyasi yöne doğru dönüşmeye başlamıştır. Bu görüş kısmen doğru olmakla birlikte Osmanlı döneminde Türk-Amerikan ilişkileri sadece ekonomik anlamda değil siyasi olarak da değerlendirilebilir. Bu durumda ABD'nin Osmanlı topraklarında o dönemde yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri ve Ermeni meselesini kaşınması II. Dünya savaşı öncesi Türk-Amerikan ilişkilerini anlamamız açısından önemlidir.¹ ABD gerek Ermeni meselesi gerek misyonerlik faaliyetleri ile Osmanlı topraklarında faaliyet yürütmüştür. Günümüze değin gelen Ermeni meselesi Amerika'nın Ortadoğu, Türkistan, Türkiye ve Asya politikalarının arka planını anlamamız açısından önemli bir örnektir. Osmanlı dönemi Türk-Amerikan ilişkileri sadece ekonomik anlamda değil, siyasi olarak da devam etmiştir. Monroe doktrinini takip eden ABD kendini dış siyasetten soyutlamış gibi görünse de Osmanlı topraklarında ABD misyonerlik faaliyetlerinin başladığı dönem Monroe doktrininin yayınlandığı tarihlere dir. Bahsi geçen dönemde Amerika Ermeni meselesi ile ilgili ortaya attığı söylemler ile Türkleri dünya arenasında zor durumda bırakmaya çalışmıştır.² Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında her ne kadar Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletler ön planda gözükse de geri planda Amerika'nın faaliyetleri azımsanmayacak düzeydedir.

1. ABD'nin Kuruluşu ve Gelişimi

Fransa ve İngiltere arasında 1756-1763 yılları arasında yaşanan 7 Yıl Savaşları sonucunda İngiltere Kuzey Amerika bulunan dönemin Fransız kolonilerini ve yanı sıra Hindistan ve Kanada'yı ilhak etmiştir. Bu savaştan dolayı İngiltere ekonomik anlamda bir sıkıntı içine düşmüştür. Bu sıkıntının giderilmesi için 1764-1765 yılları arasında Amerika'daki İngiliz kolonilerine yeni vergiler yükleyerek çözmeye çalışmıştır. Bu durum karşısında Amerika'daki koloniler yeni vergilere karşı çıkmışlardır. Bunun üzerine Amerika'da bulunan 13 koloni ile İngiltere arasında 1774 yılında silahlı bir mücadele başlamıştır.³ Bir araya gelen bu koloniler 4 Temmuz 1776 yılında bir bağımsızlık bildirgesi yayınlamışlar ve Amerika Birleşik Devletleri adı ile bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bağımsızlık Bildirgesinin ilanıyla birlikte koloniler ve İngiltere arasında bir savaş başlamıştır. Bu bağımsızlık savaşı 1783 tarihine kadar devam etmiştir.

Sonuç olarak İngiltere savaştan mağlup ayrılarak Amerika Birleşik Devletleri'ni 3 Eylül 1783 tarihinde imzalanan Paris Antlaşması ile tanımak zorunda kalmıştır. Bu savaştan galip ayrılan ABD topraklarını genişletmeye ve hızlı bir şekilde büyümeye başlamıştır. 18. Yüzyılın başlarında Fransızlar ABD'nin orta kısmında yer alan bölgelere hâkim olmuşlardır. 1763 yılında Yedi Yıl savaşları sonucunda yenilince bu toprakların bir kısmını İspanyollara, diğer kısmını da İngilizlere bırakmışlardır. 1800'de tekrar Fransızların eline geçse de ABD bu toprakları 15 milyon dolar karşılığında satın almıştır.⁴ ABD'nin kendi coğrafyasında büyümesi bununla sınırlı kalmamıştır. 1819 yılında İspanyollardan Florida'yı, 1845'te Meksika'dan Teksas'ı, 1846'da İspanyollardan Oregon'u satın almıştır. Yanı sıra 1867'de 7,2 milyon dolar karşılığında Rusya'dan Alaska'yı almıştır. 1898 yılında İspanya ile yaptığı savaşın sonucunda

¹ Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, TTK yay., Ankara, 1991, s. 9.

² Y. Güler, "Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1795-1914)", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, Kırşehir, 2005, s. 228.

³ E. Tümertekin, *Anglo-Amerika*, İstanbul Üniversitesi yay., İstanbul, 1970, s.177.

⁴ Y. Güler, "Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1795-1914)", s.228.

Porto Rico'yu ve Filipinler'i almıştır. Yanı sıra 1917 yılında Danimarka'dan Virgin Adalarını satın almıştır.⁵ Buradan anlaşılacağı üzere Amerika bağımsızlık savaşını kazandıktan sonra ülke içinde siyasi bir birlik kurmanın yanında coğrafi olarak genişleme politikası izleyerek daha da güçlenmiştir. İçerideki sorunları hallettikten sonra dış siyasete odaklanma imkânı bulmuştur.

2. Türk-Amerikan İlişkilerinin Başlangıcı ve İlk Temaslar

Amerika 1783 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra dışa yönelmeye başlamış ve ürettiği malları dış pazara sunmak amacıyla ticari faaliyetlere yönelmiştir. Bu faaliyetleri yürütmek için en önemli ticari merkezlerden biri Akdeniz olduğu için ticari faaliyetlerini burada yürütmek istemiştir. ABD'nin ihraç ürünleri arasında yer alan mısır ve tuzlanmış balık gibi ürünlerin pazarlanmasında Akdeniz ülkeleri önemli birer Pazar olmuştur. Bahsi geçen dönemde Akdeniz'de söz sahibi olan Cezayir beyliği Akdeniz'de izinsiz dolaşan iki Amerikan gemisine el koyması ile ABD Cezayir beyliği ile anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. 1795 yılında Cezayir beyliği ile anlaşmış ve bunun karşılığında bu beyliğe 20 yıl boyunca 12.000 altın vergi ödemek zorunda kalmıştır.⁶ Cezayir beyliği ile anlaştıktan sonra birer yıllık arayla Tunus ve Trablusgarp ile de anlaşma yapmıştır. O dönem Cezayir ve Tunus beyleri Türk oldukları için Osmanlı ve Amerika arasındaki ilişkilerin dolaylı olarak başladığı söylenebilir. Hatta Cezayir ve ABD arasında yapılan anlaşmanın dili de Türkçedir.⁷

Bu anlaşmayla birlikte Cezayir, Fas, Tunus ve Trablus eyaletleri ABD'nin Batı Akdeniz'de ticari anlamda gemilerinin güvenliğini sağlamakla yükümlü olmuşlardır. Dolayısıyla ABD Doğu Akdeniz'e kadar açılma imkânı bulmuştur. O dönemde üç kıtada toprağı bulunan Osmanlı Devleti ile anlaşma yapmak için ülkeye ABD'den heyetler gönderilmiştir. Bu doğrultuda 7 Mayıs 1784 yılında ABD Kongresinin onayıyla Benjamin Franklin, Thomas Jefferson ve John Adams gibi kişiler ticaret ve dostluk anlaşması imzalamak için bazı ülkelere gönderilmiş ve bu ülkelerden biri de Osmanlı Devletidir. Bunun temel sebebi o dönem Amerikalı tacirlerin Cezayir tarafından yakalanmasıdır. Cezayir'in Osmanlıya tabi olduğu düşünüldüğünde Osmanlı Devleti ile mutlak suretle temasa geçilmesi gerekiyordu. Ancak Adams ve Jefferson Osmanlı devleri ile anlaşma yapma fikrinden vazgeçmişlerdir.⁸ Yaklaşık 5 yıl sonra 1799 yılında dönemin ABD başkanı John Adams, Portekiz ABD elçisi William L. Smith'i Osmanlı ile anlaşma yapmak için göndermiştir. Fakat o dönem Fransız ve İngilizler ile savaş halinde olunmasından dolayı bu anlaşma gerçekleştirilememiştir. Sonrasında 1820, 1823 ve 1828 tarihlerinde yapılan girişimler de sonuçsuz kalmıştır.⁹

İlk ziyaret ABD ticaret gemilerinin 1786 yılında İstanbul'a, 1797 'de İzmir'e 1800 yılında ise İskenderiye'ye gelmeleriyle başlamıştır. Karşılıklı ticari ürünler alım satımı yapılmıştır. Genel olarak Osmanlı halkına rom ve pamuklu ürünler satmış, kendilerine ise kuru üzüm, halı, incir deri ürünleri ve afyon götürmüşlerdir. Resmi anlamda ilk ziyaret ise George Washington adlı Amerikan firkateyninin İstanbul'a gelmesiyle başlamıştır.¹⁰ ABD'nin Osmanlı'da resmi elçisi olmadığı için işlerini İngiliz elçileri aracılığıyla İngilizlere para ödemek koşuluyla gerçekleştirmiştir. İngilizlere para ödemek istemeyen ABD Osmanlıya elçi gönderme kararı almış fakat daha sonra Fransa'nın Mısır'ı işgaliyle kendi kamuoyundan çekindiği için elçi

⁵ E. Tümertekin, *Anglo-Amerika*, s.172-187.

⁶ M. EROL, "Amerika'nın Cezayir ile Olan İlişkileri (1785-1816)", *İ.Ü.E.F. Der.*, sayı: XXXII, s.689-705.

⁷ E. Açıkse, "Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi", *Türkler Ansiklopedisi.*, C.14, 2002, s.542.

⁸ O. Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Bellekten*, c.LI., 1987, s.927.

⁹ O. Koloğlu, "Türk'le Amerikalının Tanışması", *Tarih ve Toplum*, sayı 163, Temmuz, 1997, s.17.

¹⁰ U. Kocabaşoğlu, "Doğu Sorunu Çevresinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu Dün-Bugün-Yarın*, TTK yay., Ankara, 1990, s.66.

gönderme kararından vazgeçmiştir.¹¹ 1811 yılında Türk-Amerika ticaretinden dolayı İzmir’de başkanlığını David Offley’in yaptığı Amerikan Ticaretevi’ni kurmuşlardır. Offley o dönem bir konsolos gibi çalışma yürütmüştür. 1830 yılında yapılan anlaşma ile Amerika Osmanlı tarafından tanındığı için Osmanlı coğrafyasında uygun gördüğü yerlere konsolosluk açma hakkı elde etmiştir.¹² XIX. Yüzyılın başlarına kadar ABD’nin Osmanlı coğrafyasında konsolosluk açamamasının sebeplerinden biri hiç şüphesiz Osmanlı Devleti’nin eski gücünde olmayışı ve izlemiş olduğu denge politikasıdır. Osmanlı donanması 1827 yılında Navarin’de İngiliz, Fransız ve Ruslar tarafından yakıldıktan sonra ABD ile ilişkiler farklı bir yöne evrilmeye başlamıştır. Navarin’de donanması yakılan Osmanlı 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından mağlup ayrıldıktan sonra dünya arenasında yeni dost bulma arayışına girmiştir. Bu doğrultuda ABD ile 7 Mayıs 1830 yılında Ticaret ve Seyrisefain anlaşmasını imzalamıştır.¹³ 9 maddeden oluşan bu anlaşma ile ABD’ye Osmanlı coğrafyasında ticaret yapan ayrıcalıklı ülkelere verilen statüden verilmiştir.¹⁴ Bu anlaşma ile birlikte ABD’li ticaret yapan tacirler diğer ayrıcalıklı devlet vatandaşlarına tanınan imtiyazlardan istifade etmişlerdir. Bu sayede gümrük vergileri ve her türlü kolaylıktan faydalanma imkânına erişmişlerdir. Ayrıca ABD ve Osmanlı arasında Osmanlıdaki Amerikan vatandaşlarının hukuki ve diğer hakları ile alakalı düzenlemeler yapılmıştır. ABD ise Osmanlı donanması için İstanbul’da ABD’li mühendisler tarafından gemi inşası ve teknik destek hususlarında teminat vermiştir. Fakat ABD senatosu bu duruma tepki gösterdiği için sonradan bu madde reddedilmiştir. Bu duruma II. Mahmud tepki göstermiş fakat sonrasında ABD başkanının Osmanlı ziyaretinden sonra ilişkiler yumuşamış ve 1831 yılında II. Mahmud anlaşmayı imzalamıştır.¹⁵ ABD senatosu tarafından reddedilen bu madde resmi olarak reddedilmiş gözükse de uygulamada hayata geçirilmiş ve Osmanlı Devleti’ne gemi yapımı hususunda teknik destek amacıyla o dönem ABD’nin en ünlü mühendislerinden olan Henry Eckfor İstanbul’a gelerek 1840 yılına kadar Osmanlı Devleti adına gemiler yapmıştır. Bu durum aynı zamanda Türk mühendislerin kendilerini geliştirmelerine imkân vermiştir. Savaş gücü yüksek gemilerin inşa edilmesiyle Osmanlı donanması Sultan Abdülaziz dönemine gelindiğinde çok güçlü bir hüviyet kazanmıştır.¹⁶ ABD ve Osmanlı ilişkileri bu anlaşma ile büyük bir ivme kazanarak devam etmiştir. Bu anlaşma ile ABD vatandaşları Osmanlı topraklarında çeşitli dallarda ticari faaliyetler yürütmüşlerdir. Bunun üzerine 113 Şubat 1862 tarihinde ABD ile ikinci bir ticaret anlaşması imzalanmıştır.¹⁷

3. ABD’nin Osmanlı Topraklarında Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeniler

Misyoner kelime anlamı olarak görev olan Latincedeki “mittere” fiilden gelmektedir. Misyoner ise görevli anlamında kullanılmaktadır.¹⁸ Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetleri XVI. Yüzyılın sonlarından itibaren İtalyan ve Fransız Katolik misyonerlerin öncülüğünde başlatılmıştır.¹⁹ Bu misyonerler İstanbul’daki yabancı ve azınlıkların eğitimi ile ilgilenmek için XVI. Yüzyılın sonlarında Osmanlı coğrafyasına gelirler ve dini kurumlarının

¹¹ Akdes Nimet Kurat, *Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*, Ankara, 1959, s.10.

¹² İ. Ilgar, “İlk Türk-Amerikan Ticaret Antlaşması”, *Hayat Tarih Mecmuası*, cilt.2, Ekim, 1969, s.5.

¹³ B. Şimşir, *Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 1984, s.79.

¹⁴ İ. Polat, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, *Belleten*, Cilt. LII,1988, S.629.

¹⁵ E. Çağrı, *Türk- Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökeni*, 1. Basım, İstanbul: İmge Kitabevi, 2001, s.83.

¹⁶ Y. Güler, “Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1795-1914)”, s.234.

¹⁷ T. Fendoğlu Hasan, *Modernleşme Bağlamında Osmanlı-Amerika İlişkileri*, Beyan yay., İstanbul,2002, s.327.

¹⁸ White George E. *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, 1. Basım, Cem Tarık Yüksel (çeviren.), İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995, s. 7.

¹⁹ B. Piranyan, *Aşçının Kitabı*, 2. Baskı, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2008, s. 132.

yanında okullar da açarlar. Bu görevi üstlenen Cizvitler²⁰ ile başlayan bu faaliyetler Katolikliğin diğer tarikatlarının da gelmesiyle devam etmiş ve kendi adlarıyla anılan St. Michel, St. Joseph, St. Louis ve Notre Dame de Sion gibi okullar açmışlardır.²¹ Bu faaliyetlere bağımsızlığını kazandıktan sonra Amerika da katılmış ve dünyanın dört bir yanına misyonerler göndermiştir. Osmanlı Devleti için Katolik misyonerlere oranla ABD’li misyonerler kötünün iyisi sayılabilir.²² Amerikalılar misyonerliği bir devlet stratejisi olarak kullanmışlardır. Dini amaçlardan ziyade zamanla değişerek askeri, siyasi ve ekonomik bir hüviyet kazanmıştır.²³ Emperyalist faaliyetlerini misyonerlik çatısı altında yürüten Amerika, Amerikan yaşayış tarzını hedefe koyduğu ülkelere yaymaya çalışmıştır. Dünyanın birçok bölgesinde faaliyet gösteren ABD’li misyonerler için Osmanlı Devleti ve Çin hedef konumunda olmuştur.²⁴ I. Dünya savaşı öncesinde misyonerlik faaliyetlerini yürütmek için “American Board of Commissioners for Foreign Missions” adında bir kurum teşkil edilmiştir. Kurumun başına James Barton getirilmiş ve Barton’un hedefindeki ilk ülke Osmanlı Devleti olmuştur.²⁵ Osmanlı Devletin hedefe koymasındaki sebep ABD’nin Ortadoğu’da ekonomik, askeri ve siyasi ve kültürel olarak yer edinme çabası olarak görülebilir. Osmanlı Devleti bu coğrafyaya hâkim olan devlet olduğu için hedef olması kaçınılmazdır.²⁶ Büyük bir ticaret hacmine ve ham maddeye sahip olan bölgeye 1818 yılında “American Board of Commissioners for Foreign Missions” tarafından misyonlar kurulması kararı alınmıştır.²⁷ Bu doğrultuda gittikleri toplumları ve coğrafyaları iyi bir şekilde analiz ederek o bölgenin toplumsal yapısı, siyasi ve kültürel durumunu ekonomik anlamda uğraş alanlarını iyi bir şekilde analiz etmişlerdir. Osmanlı misyonu için 1820 yılında Plinky Fisk ve Levi Parsons adlı iki misyoner İzmir’de ön araştırma yapmak için görevlendirilmiş ve İzmir’e gelmişlerdir. Buraya gelme amaçları Yahudiler, Araplar, Türkler gibi milletleri Protestanlaştırmaktır.²⁸ İlk hedefleri gittikleri bölgedeki kabileleri, halkları incelemek olmuştur. Yanı sıra hedefleri arasında putperestler, Hristiyanlar ve Müslümanlar olmuş, Suriye ve Ermenistan’da bulunan Ermeniler ile yakından ilgilenmişlerdir.²⁹ Bahsi geçen misyonerler Osmanlı topraklarına adım attıktan sonra Rumca ve Arapça öğrenmişlerdir.³⁰ 1820 yılı Osmanlı içinde Yunan isyanının olduğu döneme gelmekte bu durum onların ilk olarak neden İzmir’i tercih ettiğini bizlere anlatmaktadır. Plinky Fisk, sonrasında Trablusşam, Kudüs, Antakya, Şam, Beyrut gibi yerlere gitmiş ve 1822 yılında Malta’ya gelerek burada Doğu dilleri Profesörü olan Janas King ve İngiliz Anglikan rahibi Joseph Wolff ile Amerikan Protestan misyonerliğinin ilk matbaasını Malta’da kurmuştur.³¹ Burada amaç kendi din propagandalarını yapacakları kitap ve broşürleri basarak görsel olarak da insanları etkilemek ve kendilerine taraftar bulmaktır. Malta’dan sonra Mısır’a giden Amerikan misyonerler burada Müslüman ve Hıristiyan din adamları tarafından tepki gördükleri için önce Kudüs’e sonra ise 1823 yılında Beyrut’a geçmişlerdir. Kudüs’te de istediklerini bulamayınca liman şehri olması ve ABD gemilerinin

²⁰ Abdullah Kara ve Çavdaroğlu M, “20. Yüzyılda Osmanlı Toprakları Üzerinde Kurulan Nişantaşı İngiliz Erkek Mektebi Üzerine Bir Değerlendirme/ An Evaluation of Nişantaşı English Boys School, Founded on Ottoman Lands in the 20th Century”, Volume 9, Issue 2, 2021, s.814-815.

²¹ N. Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt. 1-2, İstanbul, 1977, s.269-277.

²² S. Deringil, *İktidarın Sembolleri ve ideoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876–1909)*, 2. Basım, İstanbul,2002, s. 129.

²³ E. Çağrı, *Türk- Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökeni*, s.83.

²⁴ S. Deringil, *İktidarın Sembolleri ve ideoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876–1909)*, s.120.

²⁵ E. Çağrı, *Türk- Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökeni*, s.85.

²⁶ N. Şafak, *Osmanlı- Amerikan İlişkileri*, 1. Basım, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı,2003, s.62.

²⁷ E. Çağrı, *Türk- Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökeni*, s.86.

²⁸ N. Şafak, *Osmanlı- Amerikan İlişkileri*, s.63-64.

²⁹ P. Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America’s Response*, 1. Basım, NewYork, 2003, s.25.

³⁰ Oren Michael B. *Power, Faith, and Fantasy: America in the Middle East 1776 to the Present*, 1. Basım, New York: Norton, 2008, s.90.

³¹ E. Çağrı, *Türk- Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökeni*, s.87.

kolayca gelebileceği bir güzergah üzerinde olmasından dolayı Beyrut'u misyon merkezi olarak seçmişlerdir.³² Osmanlı coğrafyasında çocuklara Amerikan usulü eğitim verilmesi maksadıyla 1823 yılında Amerikan Protestan Kilisesine ait ilkokul Beyrut'ta açılmıştır.³³ Buradan anlaşılacağı üzere Amerikan misyonerler Mısır ve Kudüs'te istediklerini bulamayınca Beyrut'a yönelmişlerdir. Faaliyetlerini gizlemek adına ise eğitim verecekleri vaadini sunarak bir şekilde misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu arada Osmanlı Devleti'nin bu duruma çok fazla eğilememiş olmasını ise bahsi geçen dönemde Osmanlı coğrafyasında yaşanan karışıklıklar ve bağımsızlık mücadelesi veren milletlere odaklanılmış olması ABD'nin zamanlamasının planlanmış olduğunu göstermektedir.

Ortadoğu'da umduğunu çok fazla bulamayan Amerikan misyonerler yönünü kendilerine biraz daha ılımlı gözüken Ermenilere çevirmişleridir. Ermeniler ile ilgili yapılacak misyonerlik faaliyetlerinin ilk nüvesi Beyrut'ta Plinky Fisk'in tanıştığı Karabed, Yakop Ağa ve Vartabed olarak bilinen üç Ermeni din adamını Protestanlığa inandırıp Protestan olmalarını sağlaması ile başlamıştır.³⁴ Ermenilerin Protestanlığa sıcak bakmalarında Ermeni Gregoryen kilisesinin katkı uygulamaları ve inanç olarak Protestanlığın daha rahat olması gibi nedenler gösterilebilir.³⁵ Bunun farkında olan ABD İstanbul'da merkez olmak üzere 1829 yılında Ermeni misyonunu kurmaya karar vermiştir. Çünkü bütün dinlerin merkezi konumunda yer alan bir güzergâhta bulunan İstanbul misyonerlerin faaliyetleri açısından önemliydi. Bu doğrultuda 1831 yılında William Goodell tarafından İstanbul misyonu kurulmuştur.³⁶ İlk iş buradaki Ermeni Patriki Zakharyanı ziyaret edip kendilerinin Ermeniler için tehlike olmadığını ve Ermeni cemaatine eğitim ve öğretim yapmak için Amerikan okulları açacaklarını söylemişlerdir. Bu durumdan Ermeni ruhban sınıfı rahatsız olmuş, çünkü bu durum kendilerinin otoritesini sarsabilirdi. Ayrıca Protestanlığın ahlak anlayışı ile Ermeni Gregoryen kilisesinin anlayışı farklıydı. Protestanlık kilisenin aracılığını reddederken bireyselliği ön plana alan bir inanış iken Gregoryenlikte bu durum tersiydi.³⁷ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi ABD misyonerlik faaliyetlerini kendi eğitim kurumları yoluyla kendi hayat tarzını empoze ederek yürütmüştür. Bu amaçla faaliyetlere başlayan misyonerler kurdukları misyonların yanı sıra ilkokul, ortaokul ve yüksek eğitim için açtıkları okullar ile birlikte yardım kuruluşları, hastaneler, matbaalar kurarak insanları protestanlaştırma faaliyetlerine girişmişlerdir. Çok sistemli bir şekilde hareket eden misyonlar hem dinlerini yaymış hem de azınlıkları etkileyerek Osmanlıdan kopmalarına yardımcı olmuşlardır. Bu doğrultuda açılan en önemli Protestan kolejleri İstanbul ve Beyrut'ta açılmıştır. 1863 yılında Cyrus Hamlin adındaki misyoner tarafından İstanbul'da Robert Koleji açılmıştır. Bu kolejin kurucuları ve yöneticilerinin çoğu öğretim elemanı olarak görev yapan misyonerlerden oluşuyordu. Ayrıca Bulgarca ve Ermenice olmak üzere yaklaşık on beşe yakın dilin öğretiliyor olması bu kurumların amaçları ile ilgili bizlere bilgi vermesi açısından önemlidir. Hatta I. Dünya savaşı öncesinde Osmanlıya karşı savaşan Bulgar kabinelerinin her birinde Robert koleji mezunlarının bulunması tesadüf değildir (Greenwood,1965,s.101-104).³⁸

Matbaa hiç şüphesiz dönemin en önemli yayın organlarından biri olarak görülmektedir. 1822 tarihinde Malta'da açılan misyoner matbaası yaklaşık 11 yıl sonra 1833'te İzmir'e daha sonra ise İstanbul'a taşınmıştır. 1834 senesine gelindiğinde Amerikalı misyonerler İstanbul

³² White George E., *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, 1. Basım, Cem Tarık Yüksel (çeviren.), İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995, s. 7.

³³ P. Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, s.25.

³⁴ E. Çağrı, *Türk- Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökeni*, s.87.

³⁵ N. Şafak, *Osmanlı- Amerikan İlişkileri*, s.65.

³⁶ G. Özeren, ABD'nin Ermeni Politikası 1890-1920, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Uluslararası İlişkiler ve Küreselleşme Bilim Dalı *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2009, s.21.

³⁷ E. Çağrı, *Türk- Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökeni*, s.82.

³⁸ Greenwood Keith Maurice, Robert College: The American Founders, The Johns Hopkins University, Ph.D., 1965, s.101-104.

matbaasını kurmuşlardır.³⁹ Buradaki amaç, ilk olarak misyonerlerin Türkçe ve Ermenice öğrenmelerini sağlamak sonrasında Ermenice basılan kitaplar aracılığıyla Ermenilere nüfuz edilecekti. Yanı sıra Ermenilerin İngilizce öğrenmeleri sağlanacak ve İngilizce yayınlanan kitapları takip edebileceklerdi. Bu sayede kendi fikirlerini yaşayış tarzlarını çok rahat bir şekilde Osmanlıdaki Ermenilere aktarabileceklerdi. 1832 yılında ABD’li misyonerler tarafından Beyoğlu’nda açılan okul Babıali tarafında Ermeni patrikhanesinin baskılarıyla Ermenilerin aklının karıştırıldığı öne sürülerek kapatılmıştır.⁴⁰ ABD’li misyonerler daha önce Malta’da basmış oldukları İncilleri Ermeni halkına dağıtmışlardır. İncillerin dilinin özellikle Ermenice olması manidardır. Ermeniler evde ve kilisede Türkçe konuşuyorlar fakat Osmanlıca zor olduğu için Ermeni harfleriyle Türkçe olarak İnciller basılmıştır.⁴¹ Yayın çalışmaları ile faaliyetlerinin etkili olacağını bilen ABD’li misyonerler 1833-1853 yılları arasında İzmir matbaasında toplamda yirmi milyon sayfa baskı yapmışlardır. Yayın faaliyetleri birlikte kütüphaneler kurmuşlardır. İstanbul ve İzmir dışında Ermenilerin yaşadığı Bursa, Erzurum ve Trabzon gibi şehirlerde de misyonlar kurmuşlardır.⁴²

Amerikalıların Ermeni toplumuna nüfuz etme yollarından bir diğeri ise sağlık hizmeti veren kurumlar aracılığıyla olmuştur. Buraya gelen misyonerlerin halka sıcak davranmaları ve verdikleri hizmetin kaliteli olmasından dolayı benimsenmeleri kolay olmuştur. 1835 yılında alınan bir kararla bütün misyonlarda sağlık hizmeti verilmesine yönelik çalışma yapılmıştır. ABD’li misyonerler tarafından 1820 yılında Osmanlı topraklarında başlatılan misyonerlik faaliyetleri, 1846 yılında İstanbul Ermeni Protestan Kilisesinin kurulması ve 1847 yılında İngilizlerin baskısıyla Osmanlının Protestanları ayrı bir millet olarak tanımaları ile meyvesini vermiştir.⁴³ William Goodell isimli misyoner Ermeni Protestan Kilisesinin kurulması ve 1856 yılındaki İslahat fermanının Osmanlı Devleti tarafına kabul ettirilmesinde kilit rol oynamıştır. Bunlara dönemin İngiliz Büyükelçisi Sir Stradford Canning büyük destek vermiştir. Hatta yeniçeri ocağının dağıtılması, dönemlerin eski dinlerine dönmelerine izin verilmesi, 1856 İslahat Fermanının hazırlanması ve Kudüs’te Protestan Kilisesinin açılması gibi kritik öneme sahip faaliyetlerde desteğini fazlasıyla hissettirmiştir.⁴⁴ Bu durum diğer Hıristiyan unsurların Protestanlaştırılması önünde artık herhangi bir engelin bulunmadığının kanıtıdır. Bu doğrultuda faaliyetlerini sıklaştıran misyonerler 1860’lı yıllarda Merzifon’da Gregoryenliğe mensup 300 Ermeni’yi Protestanlığa geçirmeyi başarmıştır. Bu durumdan Osmanlı Devleti rahatsız olmaya başlamıştır. Çünkü ilerleyen süreçte kendilerine problem yaratacak bir durum olacağını farkındaydılar.⁴⁵ Zaten 10 yıl öncesinde 1850 yılında dönemin Hariciye Nazırı Rıfat Paşa bu durumdan Osmanlının rahatsızlığını Amerikan büyükelçiliğine nota vererek göstermiştir. Buna göre Osmanlı topraklarında ABD’li misyonerlerin hal ve hareketlerine dikkat etmelerini ve aksi takdirde sınır dışı edileceklerini ifade etmiştir. ABD ise buna karşı olduğunu Osmanlıya iletmiştir.⁴⁶ Bahsi geçen yüzyılda Osmanlı siyasi, ekonomik ve askeri anlamda zayıf bir durumda bulunuyordu. Aynı zamanda içinde bulunan milletler bağımsızlık için sürekli isyan çıkartıyordu. Bunları önlemek adına bazı ıslahatlar yapma yoluna giden Osmanlı Devleti 1839 Tanzimat 1856 İslahat Fermanlarını imzalayarak Amerika’nın işini kolaylaştırmıştır. Zaten 1830 yılında ABD ile imzaladığı anlaşma ile ABD’yi ayrıcalıklı devletlerarasına alan Osmanlı bu iki ıslahat ile misyonerlik faaliyetlerinin önünün daha da açılması için bilmeden de olsa yardım etmiştir. Özellikle İslahat Fermanı Hıristiyan Osmanlı halkına büyük ayrıcalıklar

³⁹ White George E., *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, s.66.

⁴⁰ N. Şafak, *Osmanlı- Amerikan İlişkileri*, s.65.

⁴¹ B. Şimşir, *Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 1984, s.17.

⁴² White, *a.g.e.*, s.34/ Balakian *a.g.e.*, s.25.

⁴³ P. Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America’s Response*, s.26.

⁴⁴ U. Kocabaşoğlu, “Doğu Sorunu Çevresinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, s.52.

⁴⁵ N. Şafak, *Osmanlı- Amerikan İlişkileri*, s.68.

⁴⁶ N. Şafak, *Osmanlı- Amerikan İlişkileri*, s.70.

vermiştir. Tamamen Batı'nın dayatmasıyla ortaya çıkan Islahat Fermanı İngiliz ve Amerikalılar arasında sevinçle karşılanmıştır. Ayrıca Türklerin yöneten sınıftan çıkarılmaları isteniyordu. Bunun yanında Hıristiyanların tamamen özgürleşmeleri ve Osmanlı'nın tamamen yıkılması amaçlanıyordu. Misyoner Tillman C. Throwbridge, "*Ermenistan'da Bir Turdan Notlar*" adlı çalışmasında şunları aktarıyordu: "*Türklerin gerek insan olarak kendileri gerekse tüm toplumsal kurumları ilkindir. Bunun bir nedeni irksal ise, bir nedeni de dinseldir. Türkler Hıristiyanlaştırılmadıkça ve tüm kurumları Batılılaştırılmadıkça kurtuluş yoktur. Kurtuluşun yolu ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan halkları Protestanlaştırmak ve özgürleştirmektir.*"⁴⁷ Eğitim öğretim ile başladıkları empoze sürecini sağlık desteği ile sürdüren ABD'li misyonerler XIX. Yüzyılın sonlarına doğru özellikle 1878 Berlin antlaşması ile beraber Ermeni azınlığına ulusal bilinç aşılamaya başlamış ve isyan etmelerini teşvik etmiştir. Bundan sonra "Ermeni Sorunu" ortaya çıkmıştır. Burada Rusların bölgedeki Ermenileri kışkırtıp isyan etmeye teşviki de önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸ Berlin anlaşmasının 61. Maddesine göre Osmanlı Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapacak Kürtler ve Çerkezlere karşı Ermenilerin güvenlerini garanti edecekti. 62. Maddede ise Osmanlı Devleti'nin, Ermenilerin mezhep değiştirmeleri halinde diğer haklarında bir kayba sebebiyet vermeyeceğini taahhüt etmesidir. Yanı sıra konsoloslar ve misyonerlerin dini kuruluşları resmi olarak koruma haklarının olacağını kabul ediyordu. Daha önce ABD'li misyonerlerin faaliyetlerini kendi nüfuzları azalacağı için kabul etmeyen İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Berlin antlaşmasından sonra kurulması için çalışılan Ermeni devleti için ABD ve İngilizlerden destek almaktan geri durmamıştır. 1874 yılında dönemin Ermeni Patriği olan Narses Varjabetyan 1878 yılında İngilizlerin İstanbul Elçisi Sir Henry Layard'a başvurarak müstakil bir Ermeni devletinin kurulmasını istemiştir.⁴⁹

XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Ermeni sorununa ABD direkt olarak katılmamış fakat arka planında bu sorunu desteklemiştir. Bunu yaparken Osmanlı'nın içinde bulunduğu şartları kendi lehine çevirme konusunda müthiş bir strateji izleyerek isteklerini yerine getirme imkânına erişmiştir. Özellikle misyonerlik faaliyetleri ile Osmanlı coğrafyasında hem ajanlık faaliyetleri yürütmüş hem de Osmanlı toplumunu tanıma ve analiz etme imkânını bulmuştur. Bir toplumu tanımak onun yumuşak taraflarını bilmek her zaman bir devlete büyük kolaylıklar sağlamıştır. ABD'de 1830 ve öncesinde elde ettiği kazanımları Ortadoğu coğrafyasında yer etmek için kendi lehine kullanmış ve bir nevi başarılı olmuştur. Ermeniler hususunda özellikle eğitim vermek maskesi altında birçok faaliyet gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda okullar açılmıştır.

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde pek çok kolej açmışlardır. Bu kolejlerin çoğu Ermenilere yönelik açılan okullar olmuştur. Anadolu'da İlk Amerikan misyoner okulu bugün Elazığ sınırları içinde bulunan Harput'ta açılmıştır. Fırat koleji olarak bilinen (Armenian College) Protestanlar için papaz yetiştirmek ve Ermenilere milli bilinç uyandırmak için müfredat oluşturup uygulamıştır. Yine aynı dönemde İzmir'de Uluslararası Kolej, Merzifon'da Anatolia Kolej ve kızlar için açılan Amerikan Koleji, Maraş ve Antep'te erkek ve kızlar için açılan Merkezi Türkiye Kolejleri ve Tarsus'ta St. Paul Enstitüsü gibi okullar faaliyette bulunmuştur. Bunlar Hıristiyan azınlığın çocuklarına eğitim verip ardından Osmanlıya karşı ayaklanmalarını sağlamışlardır. İçerideki azınlıkları bu şekilde organize eden ABD dışarıda da Avrupa ve ABD kamuoyunda Türkiye aleyhinde propaganda yaparak "Türkler Hıristiyan halka zulmediyor" şeklinde kamuoyunu kendi amaçları doğrultusunda yönlendirmişlerdir. İyi eğitim almış

⁴⁷ U. Kocabaşoğlu, a.g.e, s. 54; Mazıcı, N, (2005). *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878 – 1920*, 2. Basım, İstanbul: Pozitif Yayınları, s. 27; Kili Suna ve A. Gözübüyük Ş, (2000). *Türk Anayasa Metinleri*, 2. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 21 – 29.

⁴⁸ Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, 13. Basım, İstanbul: Babiâli Kültür Yayıncılığı, 2012, s. 28.

⁴⁹ B. Şimşir, (Ed.), *British Documents on Ottoman Armenians (1856–1880)*, 2. Basım, Ankara: TTK, 1989, s. 180-190.

Ermenileri ABD'ye götürmüşlerdir. Buradaki amaç ise ABD vatandaşı olarak ayrıcalıklı bir statü kazandıktan sonra Osmanlı coğrafyasındaki kışkırtıcı faaliyetlere daha rahat katılmalarını sağlamaktır. Bu yöntemle birlikte 1914 yılına kadar yaklaşık 60 bin Ermeni ABD'ye göç etmiştir (Kuran, 1985, s.55-56).⁵⁰ Göç eden bu Ermeniler zamanla ABD'de bir Ermeni lobisi oluşturmuşlardır. Oluşan bu lobi Türkiye aleyhinde birçok faaliyette bulunmuş ve bu faaliyetlerine devam etmektedir.

SONUÇ

Türk ABD ilişkileri Osmanlının son dönemlerinden itibaren olgunlaşmaya başlamıştır. İlk ilişkiler Osmanlı egemenliği altında olan Cezayir beyliği ile gelişme göstermiştir. ABD ticaret gemilerinin güvenli bir şekilde Akdeniz'de ticaret yapmalarını sağlamak için Cezayir'e dolayısıyla Osmanlıya vergi vermiştir. Bürokratik işlerini İngiliz büyükelçiliği üzerinden ücret ödeyerek yürüten ABD Osmanlı nezdinde tanınmak için çok çaba sarf etmiştir. Bu fırsatı 1830 yılında Osmanlı ile Ticaret anlaşması imzalamasıyla bulmuştur. Bu anlaşmanın imzalanmasından sonra ABD Osmanlının imtiyaz verdiği devletlerarasına girmiştir. O dönemde Osmanlı Devleti, Yunan isyanı ile uğraştığı için bu durumdan istifade eden ABD Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Önce İzmir'e sonrasında Ortadoğu'ya ve akabinde ise Beyrut'a kadar faaliyet yürütmüştür. Protestanlık propagandası yapan ABD kendine yandaş aramış ve özellikle Hıristiyan ve Yahudileri hedefine koymuştur. Fakat istediği neticeyi alamayınca Gregoryen olan ve ABD'ye daha sıcak yaklaşan Ermeniler üzerinden faaliyetlerini sürdürmüştür. İlk zamanlarda bu durumdan rahatsız olan İstanbul Ermeni Kilisesi patriği sonrasında destek vermiştir. ABD misyonerlik faaliyetlerini yürütmek için matbaalar kurmuş, sağlık hizmetleri vermiş ve aynı zamanda eğitim faaliyetleri yürütmek için çeşitli okullar açmıştır. Burada yetişen çocuklara kendi hayat felsefelerini ve Protestanlığı öğretirken inançlarını empoze etmiştir. Osmanlı Devleti siyasi ve askeri açıdan güç kaybedince burada yetişen çocuklar isyan faaliyetlerinde görev almışlardır. Özellikle 1877-1877 Osmanlı Rus savaşından sonra imzalanan Berlin Anlaşması ile Ermeni sorunu ortaya çıkmıştır. Bu sorunu kaşıyan genelde Avrupalı devlet gözükse de arka planda ABD müthiş bir misyonerlik faaliyeti yürüterek destek vermiştir. Buradaki amaçlardan biri ABD'nin Ortadoğu'da yer edinme çabasıdır. Bu sebepten dolayı Osmanlı'yı iyi analiz edebilmek için misyonerlerini Osmanlı coğrafyasının dört bir yanına göndererek toplumsal analizde bulunmalarını ve bu sayede yumuşak karnını bulmayı amaçlamışlardır. Bu uygulama başarılı olmuştur. Kendilerine destek olabilecek tek topluluğun Ermeniler olması Ermenilerin bu coğrafyada devlet kurmaları için cesaretlendirilmelerinden kaynaklanmaktadır. Anadolu'nun birçok yerinde açtıkları okullarda yetiştirmiş oldukları kişiler aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne başkaldırıp yerli unsurları katletmişlerdir. Buna rağmen Osmanlı devleti Ermenileri zarar görmemeleri için I. Dünya Savaşı esnasında yine kendi toprakları olan bölgelere göç ettirmiştir.

KAYNAKÇA

Açıkses, Erdal. Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi. *Türkler Ansiklopedisi*, c, 2002, 13: 542-557.

Armaoglu, Fahir. Belgelerle Turk-Amerikan Munasebetleri. *Ankara, Turk Tarih Kurumu Yayinlari*, 1991.

⁵⁰ E. Kuran, "ABD'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandası", *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri*, Sivas 1985'ten aynı basım, 1985, s.55-56.

Balakian, P. Remembering Genocide-David Pryce-Jones... The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response. *National Review-Bristol Connecticut Then New York-*, 2003, 55.23: 47-47.

Erhan, Çağrı, "Osmanlı-ABD İlişkiler", *Yeni Türkiye Dergisi*, Osmanlı Özel Sayısı, cilt.2, sayfa. 237.

Erhan, Çağrı, *Türk- Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökeni*, 1. Basım, İstanbul: İmge Kitabevi, 2001.

Deringil, Selim. İktidarın sembolleri ve ideoloji: II. *Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, 2002, 3.

Ergin, Osman. Türk maarif tarihi, I-II. *İstanbul: Eser Matbaası*, 1977.

Erol, Mine, Amerika'nın Cezayir ile Olan İlişkileri (1785-1816). *Tarih Dergisi*, 2011, 32: 689-730.

Fendoğlu, H. Tahsin. *Modernleşme bağlamında Osmanlı-Amerika ilişkileri, 1786-1929: kamu hukuku açısından karşılaştırmalı bir inceleme*. Beyan, 2002.

Greenwood, Keith Maurice. *Robert College: The American Founders*. The Johns Hopkins University, 1965.

Güler, Yavuz. Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri 1795-1914. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2005, 6.1: 227-240.

Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, 13. Basım, İstanbul: Babıâli Kültür Yayıncılığı, 2012.

Ilgar, İhsan. İlk Türk-Amerikan Ticaret Antlaşması. *Hayat Tarih Mecmuası*, c, 1969, 2.

Kara, Abdullah ve Çavdaroğlu, Mustafa. 20. Yüzyılda Osmanlı Toprakları Üzerinde Kurulan Nişantaşı İngiliz Erkek Mektebi Üzerine Bir Değerlendirme. *Asia Minor Studies*, 9.2: 814-827.

Kili, Suna, *Sened-i ittifak'tan günümüze Türk anayasa metinleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.

Kocabaşoğlu, Uygur, Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri. *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumun'ndan Ayırbaşım*, 1992, 65-73.

Kocabaşoğlu, Uğur, *Anadolu'daki Amerika: Kendi Belgeleriyle XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*. 3. Basım. Ankara: İmge Yayınları, 2000.

Koloğlu, Orhan. Türk'le Amerikalı'nın Tanışması. *Tarih ve Toplum*, 1997, 28.163: 16-25.

Köprülü, Orhan F. Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri. *Belleten*, 1987, 51.200: 927-948.

Kuran, Ercüment. ABD'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandası. *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri*, Sivas, 1985.

Kurat, Akdes Nimet. Türk Amerikan İlişkilerine Kısa Bir Bakış. *Ankara, Doğu Matbaası*, 1959.

Mazıcı, Nurşen. Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1920). *İstanbul: Pozitif Yayıncılık*, 2005.

Mazıcı, Nurşen. Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1920). *İstanbul: Pozitif Yayıncılık*, 2005.

Özeren, Gökhan, ABD'nin Ermeni Politikası 1890-1920, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Uluslararası İlişkiler ve Küreselleşme Bilim Dalı *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2009.

Piranyan, Boğos. *Aşçının kitabı*. Aras Yayıncılık, 2008.

Polat, İlknur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme. *Belleten*, 1988, 52.203: 627-652.

Şafak, Nurdan. *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2003.

Şimşir, Bilâl N. British Documents on Ottoman Armenians, vol. 1. *Türk Tarih Kurumu, Ankara*, 1989.

Şimşir, Bilal N. *Ermeni propagandasının Amerika boyutu üzerine*. Avrasya İncelemeleri Merkezi, 2018.

Tümertekin, Erol, *Anglo-Amerika*, İstanbul Üniversitesi yay., İstanbul, 1970.

White, George E., *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, 1. Basım, Cem Tarık Yüksel (çeviren.), İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995.

SELÇUKLULARDA VEZİRLİK MÜESSESESİ*

VIZIERSHIP INSTITUTION IN SELJUKS

Durdu Mehmet BAYIR**
Fatma Nur CİĞER***

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 06/06/2023 Düzeltme/Revised: 19/06/2023 Kabul/Accepted: 28/06/2023

Derleme Makalesi / Review Article

Atf / Cite as: Bayır, D. M. (2023). Selçuklularda Vezirlik Müessesesi. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 14-29. <https://doi.org/10.52735/bellek.1310769>

ÖZ

Selçuklu İmparatorluğu döneminde hükümdarın devlet yönetimindeki rolünün önemi kadar, onun yanında yer alan yardımcılarının da önemi büyüktür. Bu doğrultuda hazırlanmış olduğumuz bu çalışmada vezirlik müessesesinin devletin yönetimindeki önemine değinmeye çalışılacaktır. Devlet yönetiminde vezirlik müessesesi siyasi ve idari kurum olarak önemli bir yere sahip olmuştur. Vezirlik, vezir unvanıyla anılan devlet görevlileri tarafından yürütülmekteydi. Vezirler, hükümdarın yanında danışmanlık yapma, yönetimde etkin rol oynama ve devletin idari işlerini denetleme, devlet politikalarını belirleme, yasaları uygulamak gibi önemli yetkilere ve sorumluluklara sahiptir. Vezirler, Selçuklu İmparatorluğu'nun en yüksek rütbeli devlet adamları arasında yer alırdı.

Vezirler, sultanın kararlarını uygulamakla birlikte, sultanlara tavsiyelerde de bulunurlardı. Bu nedenle, vezirler sultanın güvenini kazanmış, deneyimli ve bilgili kişilerden seçilirdi. Vezirlik müessesesi, Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasi ve idari yapısının temel bir parçasıydı. Vezirler, sultanın yanında devletin en üst düzey karar organı olan divanda görev alırdı. Divan, sultanın hükümet yetkilileriyle bir araya geldiği ve devletin yönetimi için kararların alındığı bir meclisti. Vezirler, divanda görüşlerini dile getirir, karar süreçlerinde aktif rol alır ve devletin politikalarının belirlenmesine katkıda bulunurlardı. Vezirlik müessesesi, Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasi ve idari istikrarını sağlayan bir yapı olarak önemli bir rol oynamıştır. Vezirler, devletin

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, bayirdurdumehmet@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1696-2314

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, nurcigeroglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7840-7773

işleyişini düzenlerken aynı zamanda halkın taleplerini gözetmeye çalışır, adaletin sağlanmasında etkin rol oynardı. Ancak zamanla Selçuklu İmparatorluğu'nun zayıflaması ve iç çekişmelerin artmasıyla vezirlik müessesesi de etkisini yitirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu Devleti, Vezir, Vezirlik Müessesesi, Amidü'l-Mülk el-Kündüri, Nizamülmülk

EXTENDED SUMMARY

The institution of viziership in the Seljuk Empire is an important political and administrative entity. Viziership was carried out by state officials known as viziers. This position held significant powers such as advising the ruler, playing an active role in governance, and overseeing the administrative affairs of the state. Viziers occupied the highest-ranking positions among state officials in the Seljuk Empire. Their duties included providing counsel to the ruler, shaping state policies, enforcing laws, and organizing bureaucratic matters. While implementing the decisions of the sultan, viziers also offered recommendations. Therefore, viziers were selected from individuals who had earned the sultan's trust, were experienced, and possessed knowledge. The institution of viziership played a significant role in ensuring the political and administrative stability of the Seljuk Empire. Viziers not only organized the functioning of the state but also endeavored to consider the demands of the people and played an active role in ensuring justice. They oversaw the administrative affairs of the state, ensured the smooth operation of the bureaucratic structure, and upheld the implementation of laws. Viziers in the Seljuk Empire held positions among the highest-ranking state officials. Their primary responsibilities were to provide counsel to the sultan, shape state policies, enforce laws, and organize bureaucratic matters. While implementing the sultan's decisions, viziers also provided advice and guidance on various matters. The Seljuk viziership institution played a crucial role in ensuring the political and administrative stability of the empire. Viziers not only organized the functioning of the state but also endeavored to consider the demands of the people and played an active role in ensuring justice. It was among the responsibilities of viziers to convey the various demands and grievances of the people to the sultan. Viziers held governorship positions in different regions of the Seljuk Empire. With these roles, they exerted influence over local administrations and performed essential functions such as tax collection, dispensing justice, and ensuring security. Additionally, they oversaw the budget of the region they served, controlled income and expenses, and played a role in implementing fiscal policies. The authority of viziers extended not only to the political and administrative sphere but also to the cultural and social domains. They provided support and encouragement in the fields of education, arts, culture, and sciences, promoting institutionalization. As a result, the Seljuk Empire made significant progress in science and culture. They encouraged the establishment of madrasas, provided patronage to scholars and artists, and supported the development of literary works. In this way, the empire achieved significant advancements in intellectual and cultural growth. Please note that the translation might not be exact, but it captures the essence of the original text. The Seljuk Turks, strengthened by their victories over the Ghaznavids in the Battle of Dandanaqan and over the Byzantines in the Battle of Pasinler, opened the gates of Anatolia to the Turkic-Islamic world with Sultan Alp Arslan's triumph in the 1071 Battle of Manzikert. In these conquests and victories, viziers such as Amid al-Mulk Kunduri and Nizam al-Mulk played significant roles. In fact, Nizam al-Mulk, particularly through his political treatise compiled from Islamic sources, established a well-organized system in the Turkish state tradition. The Nizamiyya madrasas, in particular, held great importance within the Seljuk viziership institution. Similar to many other states and empires in the world, the Seljuk Empire also experienced a period of turmoil, known as the "fetret" period, which lasted for 26 years, starting with the death of Sultan Malik Shah and continuing with succession disputes among his sons. During this time, the viziership institution also suffered. With the weakening of the Seljuk Empire and the increase in internal conflicts, the viziership institution gradually lost its influence. Competition among the political units of the empire and succession struggles led to the limitation of the viziers' powers and a decrease in their authority. Additionally, some viziers prioritized their own interests and engaged in power struggles for the throne, which had negative effects on the institution. The role of the vizier was implemented in different ways depending on the personal preferences of the sultans and the political atmosphere. While some sultans attached great importance to the opinions and advice of viziers, others preferred a more authoritarian decision-making approach. This fluctuation in the level of influence and authority of viziers occurred periodically. In conclusion, the viziership institution played a significant role in the political and administrative structure of the Seljuk Empire. Viziers held important powers such as policy-making, law enforcement, and the organization of administrative affairs while serving as advisors to the sultans. They occupied a prominent position as the sultan's advisors and assumed influential roles in the governance of the empire. Viziers played a crucial part in determining and implementing the sultan's policies, as well as ensuring justice, organizing administrative matters, and overseeing local governance. The viziership institution in the Seljuk Empire held a vital position alongside the ruler, exerting influence in the political, administrative, judicial, and cultural domains of the empire. Viziers played a role in governing the empire as advisors to the sultan, influencing the determination of state policies, and regulating the functioning of the empire. During the later periods of the Seljuk Empire, the viziership institution

weakened further, partly due to external factors such as the Mongol invasion. The Mongol invasion completely disrupted the empire's political structure and diminished the autonomy of local administrations. During this time, viziers could only hold symbolic roles and were unable to actively participate in governance. The decline of the Seljuk Empire and the Mongol invasion greatly diminished the effectiveness of the viziership institution. The powers of viziers were restricted, and their influence over the empire was limited. External influences and internal conflicts weakened the viziership institution and contributed to the downfall of the empire.

Keywords: *Great Seljuk State, Vizier, Viziership Institution, Amidü'l-Mülk el-Kündürî, Nizâmü'l-Mülk*

GİRİŞ

Tarihi araştırmalar ışığında incelediğimiz zaman özgürlüğüne düşkün olan Türkler çeşitli coğrafyalarda devletler kurmuş, daima savaşçı, lider, siyasi, teşkilatçı gibi pek çok özelliğini muhafaza etmiş ve bu hususiyetleri ile ön plana çıkmışlardır. İslam dinini kabulleri ile Türk İslam kültür ve medeniyet kimliğini kazanmışlardır.

İslâm öncesi devirlerde kurulmuş olan Türk devletlerinde, vezirlik müessesesi, yabguluk ve ayguçluk gibi makamlar ile icra edilmekte idi. II. Göktürkler'de Bilge Tonyukuk vasıtasıyla ortaya çıkan ayguçluk, vezirlik makamına eşit kabul edilmiştir.¹ İslâm dini kabul edildikten sonra kurulan Türk İslâm devlet teşkilat yapılanmasında vezirlik müessesesinin önemi büyük bir devlet makamı halini almıştır. Selçuklu Devleti'nin teşkilat yapısı içerisinde vezirlik kurumu, hükümdardan sonra gelen en yüksek makamdır. Dolayısıyla da önemi oldukça büyüktür. Sultanların sağ kolu olan vezirler devlet yönetimi, siyasi ve stratejik pek çok açıdan mühim vazifelere sahiptirler. Vezaret makamı yasama ve yürütmede olduğu kadar, yargı yetkisine de hükümdar adına mutlak vekalet unvanıyla sahip olarak idare etmiştir. Hükümdardan sonra devlet yönetiminde önemli bir yere sahip olan vezirler, hükümdar adına devleti fiilen idare ederek hükümdarın en önemli yardımcısı konumundadır. Devlet yönetiminde önemli bir makama sahip olan vezirlerin başlıca vazifeleri şunlardır; Divana başkanlık yapmak, ekonomik ve malî işleri yürütmek, devlet memurlarının tayin ve azillerini gerçekleştirmek, ulusal ve küresel diplomatik ilişkileri takip etmek, sorunları dinleme ve neticelendirme işlerini yapmak, kanunların oluşmasında, ordunun sefer yapması ve harp komutanlığı gibi devlet idaresine yönelik birçok mevzular vezirlerin iradesinde toplanmıştır.

Devlet yönetimindeki başarı veya başarısızlık durumlarında da vezirlik makamının yüklediği mesuliyet oldukça büyük ve önemlidir. Devletin yönetiminde oluşan başarı ve yükselişte olduğu kadar, sıkıntı ve başarısızlıklarda liyakat durumlarının etkili olduğu görülmektedir. Devletin yönetiminde yer alacak olan vezirlik makamındaki bu insanlar inanç, ahlak, siyasal ve kültürel birçok hususta iyi yetişmiş, İslami bakış açısıyla bakan, liyakatli kişiler olmalı ki devlet de güçlü olsun. Bu sebeplerden dolayı hükümdardan sonra en yüksek makamda yetkili ve etkili kişiler vezirler olmuştur. Türk İslam devlet teşkilâtında vezirlik müessesesi, kendisinden önceki dönemin etkisini de taşımıştır. Abbasiler ve Gazneliler gibi devlet yapılanması incelenip süzülerek Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinin teşkilat yapısında vezirlik makamı tahakkuk etmiştir. Önceki devletler misal teşkil etmiştir. Umum manada devlet işlerine vezir başkanlık yapmış ve yürütme görevinde hep aktif rol almıştır. Bu makalede, vezirlik müessesesinin Selçuklu Devleti'nde ve Türk İslam devletlerinin yönetim anlayışı çerçevesinde önemli bir yere sahip olduğu ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vezirlik ve devlet teşkilatlanmasının temelinin bu gelenekten gelmesi üzerinde durulacaktır.

1. Vezirlik Müessesesi

¹ Hasan Hüseyin Bayrakçı, "Yönetenlerin Yönetimi: Türk Yönetim Tarihinde Vezirlik Müessesesi", T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya-2021, s.1-2.

Vezerlik müessesesi, geçmişte birçok imparatorluk ve krallıkta hükümdarın yanında danışmanlık, yönetim ve icra görevlerini yerine getiren kişilerden oluşan bir kurumdur. Vezirler, hükümdarın en güvendiği ve en yetkili danışmanları olarak kabul edilirler. Vezerlik müessesesi genellikle merkezi yönetimde önemli bir rol oynamıştır. Vezirler, hükümdara stratejik tavsiyelerde bulunur, devlet işlerini yönetir, kanunları uygular, adaleti sağlar ve hükümdar adına kararlar alır. Aynı zamanda orduyu komuta edebilir, vergi toplama gibi mali işlerle ilgilenebilir ve diplomatik ilişkileri yürütebilirlerdi. Vezerlik müessesesi, hükümdarın gücünü paylaşmasına ve yönetimi daha etkili bir şekilde yürütmesine olanak sağlar. Vezirler, hükümdarın yerine geçebilir ve hükümdarın yokluğunda devletin yönetimini üstlenebilirler. Bununla birlikte tarihte vezirlerin gücü ve yetkileri imparatorluktan imparatorluğa, krallıktan krallığa farklılık göstermiştir. Günümüzde vezirlik müessesesi genellikle tarihsel bir kurum olarak kabul edilir ve bazı ülkelerde başbakanlık veya bakanlık gibi yürütme görevlerini üstlenmektedir. Selçuklularda vezirlik müessesesine, geçmeden önce vezirlik müessesesinin çıkış noktası, vezir kelimesinin kökeni ve bu müessesenin oluşumundan gelişimine, görev ve şartlarına değinerek bu hususun önemine dikkat çekmek istiyoruz.

2. Vezerlik Müessesesinin Çıkışı

Devletin yönetiminde hükümdar ne kadar gerekli ve önemli ise, hükümdarın yanında bulunan ve devlet işleri ile ilgilenenlerin önemi de o kadar büyüktür. Liyakatsiz, işinin ehli olmayan insanların devlet kademelerindeyer alıp devlet işerindeki aksamaların ve ihmallerin neticesinde devletin ne derece zor durumda kaldığı, devletin geriye gittiği, çöküşüne dahi sebebiyet verdiği tarihte pek çok örnekte görmekteyiz. Bunun yanı sıra devlet hizmetinde liyakatli, işinin ehli, ilmî donanım açısından yeterli ve yetenekli kişilerin bulunması da devletin yükselişi ve güçlenmesinde, adaletin tesis edilmesinde ve halkın refah seviyesinin artmasında önemli katkıları olmuştur.

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuk Bey subaşı olarak, takriben yüz kişilik bir toplulukla iktisadi ve sosyal sebeplerin de etkisi ile Yenikent'ten Maverâünnahir'de bulunan Cend'e göç etmiştir. Oğuzların Müslüman olmasıyla Türk-İslam tarihi ve Dünya tarihi bambaşka bir hale bürünüyor ve gelecekteki imparatorluğun bir nevi temelleri atılıyordu. Selçuklu devlet yönetim yapısında ve sonra gelecek Türk İslam devlet teşkilatlanmasında işte bu temelin ana çatısını vezirlik makamı oluşturmaktadır.

Selçukluların çok hızlı bir şekilde tarih sahnesine büyüyerek çıkması ve yükselmesi hususunda idarecilerin gayret ve çalışmalarının yanı sıra kanunlara uymaları, alçak gönüllü olmaları ve bir mevzuda karar almadan önce istişare etmeleri çok büyük önem arz etmiştir.² Neticesinde bu çalışma ve gayretler adaletin tesis edilmesi için zorunlu kabul edilmiştir. Şayet hükümdar adil olursa, tebaiyyesi ona hayır duada bulunur ve böylece kalbi birlik ve ruhi ahenk sağlanır hem hükümdar hem devlet güçlü olur. Hükümdar adil olmazsa adalet tesis edilemez ve zulüm kaçınılmaz hâle gelir. Her ne kadar devlet küfür ile ayakta durabilse de zulümle hayat bulamaz ve yıkılmaya mahkûm olur.³

3. Vezer Kelimesi ve Kökeni

Vezer kelimesi ve kökeni hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bir grup araştırmacı, vezirlik kurumunun Sasaniler'den alındığına dikkat çekerek kelimenin Farsça kökenli olduğunu ve daha sonra Arapçaya geçtiğini belirtir. Diğer bir grup ise vezirlik kurumunun Araplar tarafından, Abbasi devrinden daha evvelce de kullanıldığı ve kelimenin Arap dili

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal", 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 25.

³ Nizamü'l-Mülk, "Siyâsetnâme", Çeviri: Mehmet Kanar, 4. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2019, s. 69.

kökünden olduğu görüşünü savunur.⁴ Bu görüşü desteklemek için, vezir kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de, hadis-i şeriflerde ve birçok şiirde geçtiğini, ayrıca önemli şahsiyetlere vezir unvanının verildiğini belirtirler. Hususiyetle bilinmelidir ki ilk dönem Arapça lügatlarda ve kurum tarihini yazan kaynaklarda vezir kelimesinin Arapça köklü kabul edildiği görülmektedir. Kelimenin Arapça kökenli "vezer" (sığınılacak mekân), "vızr" (yükü ağır, haram) ve "ezr" (güçlü, kuvvetli) olarak kaydedilir. Vezirlik kurumunun ortaya çıkışıyla ilgili tartışmalar da mevcuttur. Araştırmacıların çoğu, Halifeliğin Emevi devletinden Abbasi devletine geçmesiyle beraber devlet yapılanmasında İran tesirinin ön plana çıktığını göz önünde bulundurarak bu vezirlik müessesesinin Sasaniler'den alındığı mevzuunda fikir birliği içinde olmuştur.⁵ Vezir kelimesinin anlamı ve vezirlik makamının yetkileri konusunda genel kabul olsa da vezir kelimesinin kökeni ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır.

4. Vezirlik Müessesesinin Önemi

Vezirlik kurumu, İslam dininden evvel Araplarca kullanılan ve yaygınlaşan, İslâm'dan sonra da varlığını sürdürerek kurumsal hâle gelen yapı olmuştur.⁶ Türklerin İslamiyet öncesi devlet anlayışında ise hükümdarlık, Allah tarafından bağışlanan kutsal bir yetki olarak görülmekteydi. Türk hükümdarlarına Tanrı tarafından verilen kut anlayışı ve yaratıcının kılıcı gibi söylemlerden anlaşıldığı üzere, Türk devlet teşkilatında siyasal güç "Kut" terimiyle ifade edilmekteydi.

Türklerin devlet teşkilatında siyasi, mali ve kültürel konular, halk tarafından sevilen ve sayılan kişilerden oluşan ve "Buyruk" olarak adlandırılan vezir statüsündeki kişilerle toylarda karara bağlanırdı. Bu nedenle, Türk bozkır devlet geleneğinde, siyaset ve idarede bilgelik ve hakimiyet önemli bir değer taşımaktaydı.⁷ Bunların örneklerini kaynaklarda görmek mümkün olduğu gibi Göktürk Devleti hakanı Bilge Kağan adına dikilen yazıtta buna dair bilgilere ulaşmak mümkündür.

Türklerin devlet yapılanmasında hükümdarlar, kendilerine müşavirlik görevi yapan bilge şahsiyetlere çok kıymet ve değer vermişlerdir. Bu minval üzere Mete Han'ın kurultaylarda vezirlerine danışarak son kararı verdiği ve ardından bu kararı açıkladığı ifade edilmiştir. Bu istişareler neticesinde alınan kararlar Türk devletlerinde vezirlik makamının önemini belirtmekle beraber aynı zamanda bu makamın bir istişare makamı olduğuna işaret etmektedir.⁸

Türkler, İslam'ı kabul ettikten sonra kendi geleneklerinden ve İslam'ın oluşturduğu çeşitli yapılarından istifade ederek farklı bir idare sistemi geliştirmişlerdir. Türklerin genel kültür ve idare teşkilatlanmasında, bilge görüşlü kişilerle, bey ve hanedan içerisindeki hatunlarla müşavere içerisinde hareket etmek çok önemli bir değer olarak kabul edilmiştir. Vezir ise ilk Müslüman Türk devletlerinde hükümdarın vekili olarak görev yapmıştır. İran geleneğinin etkisi, Abbasiler gibi, Türk hükümet teşkilatında da belirgin bir şekilde görülmektedir. Karahanlılar döneminde vezir, geniş yetkilere sahip olup yürütmenin başında bulunmakta, ülkenin düzenini ve halkın huzurunu sağlamakla görevli olmakla birlikte, aynı zamanda devletin coğrafi alan ve hudutlarını genişletmek, ekonomik gücünü artırmak ve memurların verimli çalışmalarını teşvik etmek gibi sorumlulukları da üstlenmiştir.⁹

⁴ Fatih Yahya Ayaz, "VEZİR", TDV İslâm Ansiklopedisi, s. 79-80.

⁵ Fatih Yahya Ayaz, "VEZİR", TDV İslâm Ansiklopedisi, s. 79-80.

⁶ İbrahim Hançabay, "İslâm Tarihinde Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve Mâhiyeti", 6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı- III, İstanbul-2017, s.199-201.

⁷ Bahaeddin Ögel, "Devlet Meclisi ve Kurultay", Türkler, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, II, 879.

⁸ Veli Vehbi Bardakçı, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", İstem, Yıl:16, Sayı:32, 2018, s. 301-315.

⁹ Yusuf Has Hâcib, "Kutadgu Bilig", çeviren: Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 3. baskı, İstanbul 2017, s. 96-97, 147, 176-182 (Beyit No: 1036-1043, 1764-1766, 2181-2264).

Vezir, hükümdarın yanında bulunan ve hemen hemen tüm görevlerini üstlenen, hükümdarı alakadar eden birçok konularda görüşleri ve uygulamalarıyla hükümdar makamında bulunan liderlere yardımcı olan bir kişiyi ifade etmektedir. Aynı zamanda, en üst düzeydeki devlet memuru olarak görev yapan vezir, siyasi, idari ve hukuki yetkilere sahip olup hükümdarın vekili olarak devletin tüm işlerini yönetme ve idare etme sorumluluğunu taşır.

5. Vezirlik Makamının Şartları, Görev ve Yetkileri

Hükümdar, devletin gerçek yöneticisi olan kişidir ve vezir, hükümdara yardımcı olmak amacıyla bilgeliği ve deneyimiyle önemli bir konumda bulunur. Hükümdarlar, çeşitli konularda karar vermeden önce vezirleri ile istişare ederek doğru neticeye ve karara ulaşmışlardır. Vezirler bazen bir problemin ayrışmasında mutlak yetki sahibi olmuşken, zaman zaman da yetkileri sınırlanmıştır. Büyük Selçuklu vezirinin vezirlik özellikleri arasında unvanlar ve lakaplar, vezaret giysisi, mührü ve yüzüğü, altın divit, kılıç, sarık, nevbet, minder ve çadır gibi unsurlar yer almaktadır.¹⁰ Büyük divan Selçukluların Devlet yapılanmasında ve idare teşkilatında, merkezdeki en mühim kurum olmuştur. Bu kurum, devletin bütün işlerinin yürütüldüğü ve başkanlık görevini vezirin üstlendiği bir organ olarak faaliyet gösterir. Büyük Divan'ın görev alanı, genel olarak idari teşkilatın tamamını kapsar. Ancak temel olarak iki alanda yoğunlaşır. Birincisi, beratlar ile devlete ait emir ve yasaların çıkışını içerirken, ikincisi ise ekonomi ve parasal hususlar ile ilgilendir.¹¹ Büyük Divan üyeleri arasında vezir, maliye bakanı olarak bilinen müstevfi, nişancı olarak tanınan tuğraî, devlet denetçisi olan müşrif ve millî savunma bakanı olan ârizü'l-ceyş bulunmaktadır.

Büyük Divan'da görevli olan üyeler şunlardır: Vezir (mali işlerden sorumlu nazır), müstevfi (mali işlerden sorumlu bakan), tuğraî (nişancı olarak adlandırılan görevli), müşrif (devlet müfettişi) ve ârizü'l-ceyş (millî savunma bakanı). Bu üyeler aynı zamanda kendi sorumlulukları altında olan özel divanların başkanlığını da yaparlar.¹² XI. Yüzyıl Türk yazarlarından Yusuf Has Hacib'in güzel ahlak ve nasihatler içeren (mutlu olma bilgisi) Kutadgu Bilig isimli ünlü eserinde, vezirlik makamının zorunlulukları hakkında şu unsurlar belirtilmiştir: Vezir, hükümdarın eli olarak nitelendirilir ve akıllı, zeki, dürüst, gözü tok, dindar, alçak gönüllü, vefalı, edepli, güvenilir, becerikli, bilgili, hesap bilen, adaletli, asaletli ve heybetli olmalıdır. Vezirlik görevine atanmış olan şahsa, mühür, tuğ, davul, zırh, unvan, hil'at, eyer takımı, at ve dirlik verildiği belirtilir. Gazneliler döneminde ise vezir, hükümdar tarafından bizzat atanan ve devlet teşkilatının başında bulunan çeşitli divanların başkanıdır. Dolayısıyla, divan başkanları, hâcibler ve komutanlar vezirin emrine tabidir.¹³ Vezirlikte temel şart, liyakat ve sadakattir. Selçuklu hükümdarları, seçtikleri vezirlerin kendi emir ve buyruklarına kayıtsız şartsız bağlı kalmalarını ve isteklerini yerine getirmelerini talep etmişler, bunun adına da kulluk sistemi demişlerdir.¹⁴

6. Büyük Selçuklularda Vezirlik Müessesesi

Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirlik kurumu, genellikle Abbasî Devleti'nden, Samanoğulları ve Gazneli Devletleri'nden geriye bırakılan teşkilatlanma mirasından alınan yönetim ve teşkilat yapısını teşkil etmektedir. Devletin tüm işleri, vezirin yönetimini üstlendiği Büyük Divan tarafından hükümdarın vekili sıfatıyla yürütülür. Vezir, sultanın fermanıyla göreve başlar; yasama, yürütme ve yargı yetkilerini elinde bulunduran en yüksek rütbeli memur olarak devletin tüm işlerini idare eder. Sınırlı bir çerçevede ferman çıkarma yetkisine sahip olan

¹⁰ Mehmet Cevat Karaoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Van, 2011, s. 39.

¹¹ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, "Selçuklu Devletleri Tarihi; Siyaset, Teşkilât ve Kültür", Ankara-1995, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dizi 24, Sayı 19, s. 508-509.

¹² Kenan Çetin, "Selçuklu Medeniyet Tarihi", Yitik Hazine Yayınları, İstanbul- 2014, s. 68-70.

¹³ Bardakçı, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", s. 308.

¹⁴ Bardakçı, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", s. 310-311.

vezir, yaptıkları icraat ve işlemlerden dolayı sadece sultana karşı sorumlu tutulur. Fakat bazı icraatları nedeniyle sultanın talebiyle hesaba çekilebilirler. Farklı dönemlerde vezirlerin mahkemede hesap verdiklerine dair rivayetler bulunmaktadır. Vezir, ülkenin huzur ve güvenliğinden, halkın refahından sorumludur ve yönetiminde bulunduğu devletin ekonomik ve idari işlerini kendisine yardımcı kabul ettiği bürokratlar aracılığıyla yürütür. Vezir, geniş yetkilere sahip olan bir devlet görevlisidir. Kendisi, devlet gelirlerini artırmak için çeşitli önlemler alırken, aynı zamanda halkın huzurunu korumayı da ön planda tutar. Ülkenin gelişimi için yapı ve yerleşim çalışmalarına katkıda bulunur. Hükümdarın temsilcisi olarak divanın başkanlığını yapar ve seyahatlerde ve savaşlarda genellikle hükümdarın yanında bulunur. Ordunun yönetimini ve idaresini hükümdar adına üstlenir, memurları atama ve görevden alma yetkisine sahiptir. Gelirleri artırmak amacıyla vergi toplama yetkisine sahip olan vezirler, aynı zamanda para cezaları uygulayabilir ve bilimin gelişmesine katkı sağlamak için medreseler kurarak bilginlere ve öğrencilere bütçe tahsis edebilirler. Gerekli durumlarda bu kaynakları sınırlama yetkisine de sahiptirler.¹⁵

Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirler, devlet teşkilâtında önemli bir konuma sahip olmaları sebebiyle çeşitli gelir kaynaklarına sahiptir. Bunlar, maaşlarının yanı sıra ikta yolu ile kazanılan gelirler, ganimet mallarından elde edilen paylar, hediye olarak gelen eşyalar, haksız kazanım gelirleri, rüşvet ve müsadere edilen mal ve mülkiyetlerdir.¹⁶ Selçuklu döneminde, iç çekişmeler ve göçebelerin yönetimdeki deneyimsizlikleri sebebiyle genellikle İranlı bilge kişiler vezirlik makamına tercih edilmiştir. Bu sebeple, Türk asıllı vezirler arasında sadece Togan Bey bulunmaktadır. Başka Türk kökenli vezir bulunmamaktadır. Özellikle Tuğrul Bey'in İran kökenli vezir atamaları, bu durumun en açık örneğidir. Devletin askeri yapılanmasında Türk kökenli gulâm sistemi ile yetişmiş şahsiyetler yer alırken, idari yapılanmada asilzadelik yerine liyakat önemli olduğu için daha çok İranlı unsurlar görev almıştır. Dolayısıyla vezirlik makamı, doğal olarak İranlı dihkânlar vasıtası ile yürütülmüştür.¹⁷ Vezirler genellikle Fars dilinin yanı sıra Türkçe, Arapça ve Hintçe gibi daha çok dil bilen kalem erbabı arasından seçilerek bu makama getirilmiştir.¹⁸

Büyük Selçuklular döneminde, Amîdülmülk ve Nizâmülmülk gibi çok kıymetli şahsiyete sahip vezirlerin, devlet teşkilâtında en üst makamlara yükseltilmelerinde liyakat, sadakat ve hizmet yer almıştır. Bu iki şahsiyet Selçuklu tarihinde önemli figür hâline gelmiştir. Bu iki vezir, diğerlerinden ayrı ve özel bir etkiye sahip olarak Büyük Selçuklu Devleti üzerinde iz bırakmışlardır.

7. Büyük Selçuklu Devletinin Vezirleri Kronolojisi

Tuğrul Bey Devri Vezirleri (1037-1063)

1234 yılında ölen İbnü'l-Esir'in ifadesine göre, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında sırasıyla vezaret hizmetinde bulunan kişiler şunlardır:

- Vezir Ebû'l-Kâsım Ali b. Abdullah el-Cüveynî (1038-1040 yılları arasında)
- Vezir Reisü'l-Rüesâ Ebû'l-Abdullah el-Hüseyn b. Ali b. Mikail (1052-1053 yılları arasında)

¹⁵ Bardakçı, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", s. 309.

¹⁶ Özaydın, Abdülkerim "Vezir", TDVİA, 43. Cilt, 83-84; Köymen, Mehmet Altay, "Tuğrul Bey ve Zamanı", Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976, s. 95-97.

¹⁷ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, sayı: 8, Ankara, 1967, s. 86-96.

¹⁸ Salim Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.147- 162.

• Vezir Nizamü'l-Mülk Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed ed-Dihistânî (1053-1054 yılları arasında)

• Vezir Er Ribâtî (1053-1054 yılları arasında)

• Amidü'l-Mülk el-Kündürî (1054-1064 yılları arasında) vezirlik yapmışlardır.

• Ayrıca Ebu'l-Feth Râzî (1040 yılında) Aydın Taneri tarafından vezirlik yaptığından bahsedilmiştir, ancak hakkında çok fazla bilgi olmadığı belirtilmiştir.

1207'den sonra öldüğü bildirilen Râvendî'nin "Râhat-üs-sudûr" adlı eserinde ise şu vezirler sıralanmaktadır:

• Ebû Kâsım Yusuf ibn Rızâ Sâlâr Buzgân,

• Ebu Ahmet et-dihistanî Amrek

• Ebu Nasr Ebu'l-Hasan Ali ibn Muhammed Amid el-Mülk el-Kündürî

Bu vezirlerin Büyük Selçuklular döneminde görev yaptığı belirtilmektedir.¹⁹

Yükselme Devri (1063–1092)

Sultan Alp Arslan Devri Vezirleri (1063-1072):

• Nizâmü'l-Mülk (1064–1092).²⁰

Sultan Melikşah Devri Vezirleri (1072-1092):

• Nizâmü'l-Mülk (1064–1092)

• Tacülmülk Ebû'l Ganaim (1092-Şubat 1093).²¹

Duraklama ve Çöküş Devri =1092–1157

Sultan Berkyaruk Devri Vezirleri =1094-1105

Sultan Berkyaruk döneminde görev yapan vezirler kaynaklara göre şunlardır:

• İzz el-Mülk Ebu'l-Fazl el-Hüseyin bin Hasan bin Ali bin İsmail bin Nizamülmülk' (1093-1094 yılları arasında)

• Ebu Bekr Hasan bin Ali bin İsmail bin Nizamülmülk (1094-1095 yılları arasında)

• Fahr el-Mülk Ebu Ali Hasan bin Ali bin İsmail bin Nazzâme (1095-1106 yılları arasında)

• Abdulcelil bin Abdullah bin Dihistanî (1099-1101 yılları arasında)

• Ebu'l-Fazl Ahmed bin Ebu'l-Hasan el-Kummî (1092-1099 yılları arasında)

• Muhammed bin Ebu Mansur Hatirülmülk Beydebî (1101-1104 yılları arasında)

Yukarıda isimleri yazılı bu vezirler, Sultan Berkyaruk'un hükümdarlığı döneminde görev yapmıştır.²²

Muhammed Tapar Devri Vezirleri =1105-1118

• Nasirüddîn Ebu'l Muhtas Sadülmülk (Anî) (1105-1107 yılları arasında)

• Ebû Nasr Ahmed Bin Nizâmü'l-mülk (Ziyaülmülk) (1107-1110/1111 yılları arasında)

• Muhammed Bin Hüseyin Beydebî (Hatirülmülk) (1110-1117 yılları arasında)

• İmadüddîn Ebu Mansur Rebîbüddeve (1117-1118 yılında)

¹⁹ Karaoğlu, 2011, s. 51.

²⁰ Karaoğlu, 2011, s. 90.

²¹ Karaoğlu, 2011, s. 104.

²² Karaoğlu, 2011, s. 109.

Bu vezirler, Muhammed Tapar'ın hükümdarlığı döneminde görev yapmıştır.²³

Sultan Sencer Devri Vezirleri =1118-1157

- Nizâmülmülk Şihâbülsîlâm Abdürrezzak (1118-1122 yılları arasında)
- Şerefüddîn Ebu Tahir bin İsa Kummî (1122-1125 yılları arasında)
- Nizâmüddîn Muhammed Bin Süleyman Togan Bey Kaşgârî (1125 yılında)
- Muinüddîn Muhtassülmülk El Fazl (1124 / 1125- 1127 yılları arasında)
- Nasrüddîn Ebû'l-Kasım Mahmud Bin El-Mervezî (1127- 1131 yılları arasında)
- Kıvâmül mülk Ebû'l-Kasım Enisâbâdı Dergezinî (1131- 1133 yılları arasında)
- Nasırüddîn Tahir B. Nizâmülmülk Tusî (1133-1153 yılları arasında)

Bu vezirler, Sultan Sencer'in hükümdarlığı döneminde görev yapmıştır.²⁴

Sultan Süleyman Şah Dönemi Vezirleri =1153-1156

Nizâmülmülk Ali Kıvâmüddîn Hasan (1153-1156 yılları arasında) görev yapmıştır.²⁵

Bu makalede, devrine damgasını vurmuş Büyük Selçuklu Devleti'nin iki önemli vezirinin hayatına ve çalışmalarına yer verilecektir.

Büyük Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucusu olan Tuğrul Bey döneminde dokuz yıl boyunca vezirlik yapmış olan Ebû Nasr Amîdülmülk Muhammed el-Kündürî, 415 / 1024 tarihinde Nişabur sınırlarında bulunan Turaysîs kasabasına bağlı Kündür köyünde doğmuştur. Köyünün ismine nispetle Kündürî lakabını almıştır. Babası köyün dihkânı olarak tanınmaktadır. Maddi imkanlarının da yardımıyla Nîşâbur'da iyi bir eğitim almış ve dönemin önde gelen alimlerinden Muvaffak Hibetullah b. Muhammed'in talebesi olmuştur. Arapça ve Farsça'yı başarılı bir şekilde öğrenmiş ve Tuğrul Bey'in 429 / 1038 tarihinde Nîşâbur'u ele geçirmesi sırasında kâtip olarak görevlendirilmiştir. Amîdülmülk hızla yükselerek, henüz otuz bir yaşında iken Büyük Selçuklu Devleti'nde vezir olarak atanmıştır (447/1055). Hanefî mezhebine göre amel ettiği, itikatta ise Mu'tezile mezhebine bağlı olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.²⁶ Kündürî'nin inançları Mu'tezile çizgisinde olduğu ve eylemleri Hanefî mezhebine bağlı olduğu belirtilir. Onun bu düşünceyi paylaşan kişileri çeşitli görevlere atadığı ve diğer farklı düşüncelere sahip olanlara baskı uyguladığı ifade edilmiştir.²⁷ Tuğrul Bey, Kündürî'yi kâtiplik görevinden vezirlik makamına yükselttiğinde, halka zulüm yapmamak ve başkalarının mülkünü gasp etmemek gibi şartlarla idari, mali, siyasi ve askerî konularda geniş yetkilere sahip kılmıştır. Kurultayda açıkladığı şartları yerine getirmediği takdirde Kündürî'nin görevden alınacağını beyan etmiştir.²⁸ Modern kaynaklar, Kündürî'nin zaman zaman sultan ve diğer devlet adamlarıyla Türkçe iletişim kurduğunu aktarmaktadır. Üstelik Kündürî, Arapça ve Farsça ile ilgili öyle bir derecede bilgi sahibiydi ki Sultan Tuğrul Bey ile Abbasî halifesi arasındaki görüşmelerde tercümanlık görevini üstlenmiştir.²⁹ Kündürî nin destelediği Çağrı Beyin oğlu Süleyman Bey, Tuğrul Bey'in ölümünden hemen sonra devletin merkezi Rey'de tahta geçti.

²³ Karaoğlu, 2011, s. 126.

²⁴ Karaoğlu, 2011, s. 136.

²⁵ Karaoğlu, 2011, s. 148.

²⁶ İbnü'l-Esîr, "El-Kâmil Fi't-Tarih", çeviren: Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987, Cilt 10, s. 45-46; Abbas İkbâl, Vezâret der ahd-i Selâtin-i Bozorg-ı Selcûkî, Tahran 1337 hş., s. 42-43; Mustafâ Alican, "Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", The Journal of Academic Social Science Studies, sayı:29, 2014, s. 240 vd. Abdülkerim Özeydin, "Kündürî", TDVİA, 26 Cilt, s.554.

²⁷ Bardakçı, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", s. 311.

²⁸ Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", s. 82-95.; Köymen, "Tuğrul Bey ve Zamanı", s. 94-95.

²⁹ İbnü'l-Cevzî, "Abdurrahman el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular", Tercüme: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 14.

Ancak, Alp Arslan doğuda güçlü bir rakip olarak öne çıktığında vezir Amîdülmülk Küdürî, hutbede önce Alp Arslan'ın sonra Süleyman'ın adını söylemeye başladı. Bu durum, Küdürî'nin Süleyman'ın da yönetimde yer alması şartıyla idareyi Alp Arslan'a devretmeye eğilimli olduğunu belirtmektedir.³⁰ Nizamülmülk'ün teşviki ve çabaları sonucunda Alp Arslan, Amîdülmülk'ün tutuklanmasını emretti ve tutuklattıktan sonra Mervî'r-Rûd kalesine gönderildi. Burada bir yıl boyunca hapis cezasına mahkûm oldu. Amîdülmülk Küdürî, Hicri takvimin 456. yılının Zilhicce ayının on altıncı pazar günü (Miladi 29 Mayıs 1064) Merv'de idam edildi.³¹

7.1. Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk

Büyük Selçuklu Devleti'nin ünlü veziri Nizâmülmülk, gerçek adıyla Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî, Hicri 21 Zilkade 408 (Miladi 10 Nisan 1018) tarihinde Tûs şehrine bağlı Râdgân köyünde dünyaya geldi. Kendisi zengin bir dihkânın oğludur. İlk olarak Kuran-ı Kerim'i hıfz etmeye başlayan Ebû Ali, daha sonra ilim merkezleri olan Halep'te Ebu'l-Feth Abdullah b. İsmâil el-Halebî'den İsfahan'da Muhammed b. Ali b. Muhammed'den, Nişapur'da Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'den ve Bağdat'ta da Ebu'l-Hattâb b. Batr'dan hadis-i şerif ve İslami eğitim dersleri aldı. Ayrıca Ebû Abdullah b. Muhammed et-Tûsî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ el-Müzekkî ve Abdülkerîm el-Kuşeyrî'den hadis-i şerif rivayet ettiği de bilinmektedir. İnşa ve hitabet konularında da ilerlemek için dönemin ünlü alim, edip ve şairlerinin sohbetlerine ve derslerine katılmıştır.

Daha sonra babasıyla beraber Gaznelilerin başkent merkezi olan Gazne'ye giden Nizâmülmülk, Gazneliler'e hizmet etmiştir. Fakat Selçuklu Devleti'nin kurulması ve Horasan'ın Selçuklu egemenliğine girmesiyle birlikte Horasan'a dönerek Melik Alp Arslan'ın veziri olan Ebû Ali Şâdân'a katılmıştır. Bir süre sonra aralarında anlaşmazlık çıktığı için Merv'e giderek orada Çağrı Bey'in huzuruna çıkmıştır. Çağrı Bey'den büyük bir destek ve iltifat gören Nizâmülmülk, Melik Alp Arslan'ın veziri olarak atanmış ona her türlü yardım ve destek vermekle vazifelendirilmiştir. Bu atamanın muhtemelen Alp Arslan'ın Gaznelilere karşı kazandığı zaferden sonra meydana geldiği belirtilmektedir. Çünkü Belh, Toharistân, Vahş, Velvâlic ve Kubâdyân'ın yönetiminde Nizâmülmülk'e verilmekle bu atama tahakkuk etmiştir. Nizâmülmülk, Çağrı Bey'in vefatına kadar çağrı beye ve onun vefatından sonra Horasan'a hâkim olan Sultan Alp Arslan'a vezirlik görevini ifa etmiştir. Tuğrul Bey'in vefatından sonra tahta geçen Sultan Alp Arslan tarafından 17 Muharrem 456 (Miladi 10 Ocak 1064) tarihinde görevden alınan Amîdülmülk'ün yerine aynı gün Nizâmülmülk vezir olarak atanmış ve görevine devam etmiştir.³² Alp Arslan döneminde vezirlik görevine getirilen Nizâmülmülk, Eş'arî mezhebini benimsemiş ve kurduğu Nizâmiye medreselerinde Eş'arî itikadına sahip öğretmenleri atayarak önceki uygulamaya son verdiği söylenir.³³

Nizâmülmülk, Siyâsetnâme adlı kitabında, vezirin niteliklerini sıralarken, onların devlet yönetim ve yapılanmasındaki önemine vurgu yapar ve hükümdarların başarılarının arkasındaki mimarı olduklarını çeşitli dönemlerdeki vezirlerin örnekleriyle açıkça belirtir. İyi ahlaka sahip ve bilgili bir vezirin liderliğinde, ülkenin refaha kavuşacağını, halkın huzur ve güven içinde olacağını ve hükümdarın da iç huzurunu sağlayacağını ifade eder. Vezir niteliksiz ve düşük karakterli, zayıf mizaçlı olduğunda, ülkenin işlerinin bozulacağını ve geri

³⁰ İbnü'l-Esîr, "El-Kâmil fi't-Tarih", Çeviri; Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağrakça, Ocak Yayınları, Cilt 10, İstanbul, 2016, s.43-44.

³¹ Karaoğlu, Van, 2011, s. 75-76.

³² Piyadeoğlu, Cihan, "Bilge Vezir Nizâmülmülk (Amîdülmülk Küdürî ile Nizâmülmülk'ün Sosyal Politikaları Hakkında Bir Karşılaştırma)", Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 402, Konya, 2019, s. 111-112.

³³ Peacock, A.C.S., Selçuklu Devletinin Kuruluşu, çeviren: Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 130-131.

dönüşü olmayan kaosların ortaya çıkacağını dile getirir.³⁴ Siyasetname’de Orta çağ Türk-İslam devletlerinin genel anlayışları, dinî ve fikrî yaklaşım tarzı ile devletin tüm kurumlarının durumu ve ilişkileri hakkında bilgilerin yanı sıra, mahkemelerden vergi çeşitlerine, yönetici sınıfından halka, elçilerin görevlerinden casusluk ve istihbarat faaliyetlerine, Sünni itikadı tesis çalışmalarından gizli tarikat hareketlerine, yönetimi ve ordusuyla güçlü liderlerden yerli halkın durumuna kadar birçok konuda detaylı bilgiler vermektedir. Bu yüzden, eser, türünün benzersiz örnek ve misallerinden biri olarak kabul edilmiştir.³⁵ Türk-İslam tarihi ve özellikle Selçuklu tarihi üzerinde Nizâmülmülk, nadir bulunan bir vezir olarak özel bir yere sahiptir.

³⁶

Nizâmül-Mülk, büyük bir vezir olarak öne çıkmış, idare, ekonomi ve asker yönetimi alanlarında yaptığı kanun niteliğindeki çalışmalar sebebi ile Büyük Selçuklu Devleti’ni Orta Çağ’ın en iyi teşkilatlanmış imparatorluğu haline getirmiştir. Kurduğu kurumlar ve gerçekleştirdiği değişiklikler diğer Türk devletlerinin de kendilerini örnek almalarına katkıda bulunmuştur. Saray teşkilatını ve büyük divanı kurarak Sâmânî ve Gazneli geleneksel yapısına uygun bir şekilde hareket etmiştir. Vezaret, istifa (maliye), arz (milli müdafaa), eşraf (teftiş), tuğra (hariciye) divanlarını ve eyaletlerdeki küçük divanları kurarak idari teşkilatı sağlamlaştırmıştır. Bu idari teşkilat, ufak değişikliklerle diğer Türk-İslam devletlerinde de devam etmiştir. Ayrıca Nizamülmülk, İslam dünyasının büyük bilginlerini bir araya getirerek Nizamiye Medreselerini kurmuş ve Büyük Selçuklu Devleti’ni ilimde önemli bir kuruluş haline getirmiştir. Askerî alanda ise ikta sisteminin düzenlenmesini sağlamış, şahsi takdirlerin yerine devlet tarafından belirlenen nizamları uygulamıştır.³⁷ 1092 yılında senenin kış aylarına doğru Bağdat’a yolculuğa çıkan Melikşah’ın yanında vezir Nizamü’l Mülk de bulunmaktaydı. Hasan Sabbah tarafından yönlendirilen bir Bâtini fedaisi, dilekçe sunma bahanesiyle sûfî kılığına bürünerek ona yaklaştı. Nizamü’l Mülk, dilekçeyi eline alıp okumaya başlayınca fedai, ansızın hançerini vezirin göğsüne saplayarak onu oracıkta hançerledi. Batini hareketin lideri olan Hasan Sabbah, Selçuklu devlet büyüklerinden ilk olarak Nizamü’l Mülk’ü katlettirmiş oldu.³⁸

Selçuklu İmparatorluğu vezirlerinin takriben üçte biri, Nizamü’l Mülk’ün ailesinden olan oğul, torun ve yeğenlerden oluşmaktadır. Bunun neticesi olarak vezirlik makamına yükselmede Nizamü’l Mülk soy ve nesebinden olmak gerektiği, hususi bir şart olduğu ifade edilebilir. Kaynaklarımızda, Selçuklu hükümdarlarının Nizamü’l Mülk’ün anısına saygı göstererek oğullarını vezir olarak atadıklarının örnekleri de mevcuttur. Nizamü’l Mülk soy ve nesebinden gelenlerin vezirlik makamına getirilmelerinin temel nedeni, onun vezirlik başarılarına dayanmaktadır.³⁹

8. Anadolu Selçukluları Vezirlik Müessesesi

Anadolu Selçuklu Devleti’nde vezirlik müessesesi geçmişteki devletlerden ilham alınarak oluşturulmuştur. Süleyman Şah döneminden bil’itibar vezirlik yapılanmasını

³⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetnâme, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2016, s. 20.

³⁵ İbrahim Kafesoğlu, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamü’l-Mülk ‘ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi”, Türkiyat Mecmuası, Sayı. 11, İstanbul, 1955, s. 232.

³⁶ İsfahânî, Zubdat al-Nusra, “Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi”, Çeviren: Kıvameddin Burslan, Ankara, TTK, 2016, s. 29.

³⁷ Abdulsamet Yaman, Eda Akgül Arslan, Cihan Arslan, “Selçuklu Devleti’nin Yönetim Yapısı”, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi, Karadeniz, 2018, s.167.

³⁸ Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamü’l Mülk ve Tarihi Rolü”, Türkler, Editör: Hasan Celal Güzel vd., Cilt. 5, Ankara, 2002, s. 269.

³⁹ Carla L. Klausner, “Selçuklularda Vezirlik: Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma”, 1. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019, s. 114.

başlatan Anadolu Selçuklu Devleti'nde hakanın karşısında hesap verecek olan vezire birtakım sorumluluklar yüklenmiştir. Bunlar yasama, yürütme, hukuk, maliye ve askeri alanları da kapsayan geniş yetkileri ihtiva etmektedir. Vezir, İran kökenli ve ehl-i kalem olan bir görevli olarak merkez teşkilatında yöneticidir. Vezirin kazancı, maaşının yanı sıra kendisine tahsis edilen arazi, ikta sisteminden ayrılan pay ve savaş ganimetlerinden oluşmaktadır.⁴⁰ Anadolu Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun İran-İslam kimliğine dayanan idari sistemi devralmış olmakla birlikte, aynı zamanda bu kimliğin altında, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan miras kalan eski Türk özelliklerini de korumuştur.⁴¹ Türkiye Selçukluları döneminde, vezirler hükümdardan sonra en yetkili kişiler olarak önemli sembollere sahiptiler. Bu semboller, vezirin yetki ve görevlerini ifade etmek amacıyla kullanılıyordu.

8.1. Anadolu Selçuklularda vezirlik alametleri:

- Unvanlar, lakap ve künyeler
- Altın kalemler
- Kılıçlar
- Altından divit takımlar
- Sarıklar (külâh-ı Sultân)
- Hil'at-ı Vezâretler (vezaret kaftanı)
- Mühürler
- Yüzükler
- Vezâret ve emâret mesned-i (vezirlik ve yönetim desteği)
- Çadır
- Tuğ
- Sancak
- Nevbet (askeri bando).

Bu alamet ve semboller, vezirin yetki, otorite ve mevkisini vurgulamak için kullanılırdı.⁴²

Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde olduğu üzere Türkiye Selçuklu devletlerinde de vezirlik görevini üstlenenler hükümdar adına Divan'ın başkanlığını yapmış, devletin mali çalışmalarını nizama girdirmiş, imar faaliyetleri yapmış, hükümdarın yetkilendirmesi ile fermanlar çıkarıp uygulamış, dış devlet elçilerine cevap vermiş, görüşmeler yapmış ve suç işleyenleri yargılamışlardır. Vezirler, hükümdarların otorite ve etkileri zayıf kaldığı zaman daha da güçlenmiş ve bazen devletin çöküşünü önlemeye çalışmış, bazen de çöküş sürecini hızlandırmışlardır. Örneğin, II. Kılıçarslan döneminde vezir İhtiyâruddîn Hasan, Eyyûbiler ile yapılması planlanan savaşı engellemiş ve Mühezzibüddin Ali, Köseadağ Savaşı sonrasında İlhanlılarla anlaşma yaparak devletin

⁴⁰ Turan, Refik, "Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)", Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 37.

⁴¹ Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü", Tarih Araştırmaları Dergisi 2 / 2, Mayıs, 1964, s.97-98.

⁴² Erdi İlvan, "Türkiye Selçuklu Devleti ve Vezirleri", Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Van, 2013, s.12.

çöküşünü önlemiştir. Ancak, Fahreddin Kazvî'nî gibi bazı vezirler ise icraatlarıyla çöküş sürecini hızlandırmışlardır.⁴³ Anadolu Selçukluları, İlhanlılar'ın etkisi altında olduklarından dolayı vezir tayinlerinde hükümdarların yanı sıra Celâleddin Karatay ve Pervane Muînüddin Süleyman gibi güçlü devlet yöneticilerinin de etkisi altında kalmış ve İlhanlı Devleti'nin etkisi büyük olmuştur. Özellikle 687/1285 tarihinden sonra İlhanlılar güçlerini elinde tutmuş ve vezir atamalarında tek otorite haline gelerek, vezirlerin yanında İlhanlı Devleti'ni temsil eden bir kişiyi de vezir sıfatıyla vazifelendirmişlerdir. Vezirlik şahsiyetinde aranan temel özellikler liyakat ve sadakat olmuştur. Ancak tarihsel kayıtlarda, bazen siyasi güce ve hırslara sahip kişilerin çeşitli entrikalarla vezirlik makamına yükseldiği de görülmektedir.⁴⁴

Anadolu Selçuklu devleti vezirleri, sultanın yerine geçerek idari, siyasi, askerî, yürütme ve yargı alanlarında tüm yetkileri uhdelerinde toplamışlardır. Vezirler, en üst makamda bulunan devlet teşkilatının temsilcileri olarak kendilerini bu göreve getiren güçlere karşı sorumluluk taşırlar. Toplumun huzur ve refahı, bilgili, akıllı ve becerikli vezirler tarafından kanunlar çerçevesinde idare edilen halkın ve devletin işlerine bağlıdır. Vezirin ferman çıkarma yetkisi, hükümdarın vekili olarak yasama yetkisiyle ilişkilidir. Ayrıca, bazen hükümdardan gelen emirlere uygun olarak ferman çıkarma yetkisi de bu kapsamda değerlendirilebilir. Büyük Divan'da devlet iş ve işlemlerinin müzakere edilip karara varıldığı ve vezirin başkan olarak görev yaptığı, memur atamalarının ve görev değişikliklerinin yapıldığı, devlet dairelerini denetlemenin, vezirin yürütme yetkisine dâhil olduğu bilinmektedir.⁴⁵ Türkiye Selçuklu Devleti'nde, vezirler her zaman yetenekli ve kararlı olma özelliğini taşımamışlardır. Maalesef, bu niteliklere sahip olmayan vezirler göreve geldikten sonra devletin düzeninde bir bozulma ortaya çıkmıştır. Kazvinli Fahreddin Efendi ve ondan sonra gelen vezirler, yaptıkları birtakım eylemlerle Türkiye Selçuklu Devlet teşkilatı yapılanmasının bozulma ve dağılmasına yol açmışlardır.⁴⁶

8.2. Anadolu Selçuklu Vezirleri

Anadolu Selçuklu vezirleri, Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk Sultanı Süleyman Şah tarafından dikkatle seçilmiştir. Süleyman Şah'ın veziri olan Hasan bin Tahir'in yaklaşık on bir yıl boyunca görev yaptığı tahmin edilmektedir.

- İhtiyaruddin Hasan, 1176-1190 yılları arasında tam on dört yıl boyunca vezirlik görevini üstlenmiştir.
- Mühezzibuddin Ali, 1238-1245 yılları arasında yedi yıl süren bir vezaret dönemi yaşamıştır.
- Nizameddin Hurşid, kısa bir süreliğine vezirlik yapmıştır.
- Cemaletdin Hoteni, kısa bir süreliğine vezirlik görevinde bulunmuştur.
- Necmeddin Nahcivani, 1249-1251 yılları arasında vezirlik görevini sürdürmüştür.
- Şemseddin Mahmud, 1251-1260 yılları arasında iki kez vezirlik görevini üstlenmiştir.
- İzzeddin Mehmed Razi, 1252-1256 yıllarında iki kez vezirlik yapmıştır.

⁴³ Turan, "Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması", s. 51-52; Özaydın, Abdülkerim, "Vezir", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2013, Cilt 43, s. 85-86.

⁴⁴ Turan, "Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması", s. 45-48.

⁴⁵ Turan, "Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması", s. 50-55.

⁴⁶ Turan, "Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması", s.115.

- Fahreddin Ali, 1260-1272 ve 1275-1288 yıllarında toplam olarak 25 sene boyunca vezirlik yapmıştır. Ayrıca, vezirlerin fevkinde bir konuma sahip olan Muinuddin Süleyman da kısa bir süreliğine vezirlik yapmıştır.
- Fahreddin Kazvini ise 1288-1291 yıllarında iki veya üç yıl boyunca vezirlik yapmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti'nde vezirlik konusunda istikrar sağlanamamıştır. Bu durum, görevden ayrılmalar, uzaklaştırmalar ve ölümler gibi çeşitli sebeplerle gerçekleşmiştir.⁴⁷

Vezir Hasan B. Tahir (1075-1086)

Hasan bin Tahir, I. Rükneddin Süleyman Şah'ın veziri olarak bilinir. Birtakım kaynaklarda Ebû'l-Kasım ismi ile anılmaktadır. Hasan bin Tahir, Süleyman Şah'ın ölümüne kadar vezirlik görevini sürdürmüş ve Tutuş isimli Suriye Selçuklu hükümdarıyla yapılan savaşta (1086) esir düşmüştür. Hasan, kalemdârlik mesleğine sahip bir vezirdir ve İranlıdır. Tahmini olarak on bir yıl boyunca vezirlik yapmıştır.⁴⁸

SONUÇ

Bireysel olarak kendi yaşantımızda önemli kararlar vermeden önce istişare etme yoluna gideriz. Bazı konularda tek başına karar vermek o sürecin içerisinde yanlış ya da hatalı sonuçlara sebebiyet verebilir. Söz konusu devlet yönetimi olunca bu hususta sorumluluk ve karar mercii de sizseniz oldukça büyük yükümlülük gerektirmektedir. Eski Türklerde İslamiyet öncesinde ve sonrasında devlet yönetimi ile ilgili siyasi, stratejik ve savaş gibi önemli kararları sonuçlandırmadan önce toy kurulurken, İslamiyet'in kabulü ve sonrasında amaçlar bir araya getirilerek bilgisine güvenilen kişilerle istişare edilmiş, fikir ve görüş birliğini sağlanarak en az riskle karara varılması hedeflenmiştir. Hükümdardan sonra en yetkili mercii olan vezirlerin bu husustaki önemini ifade etmeye çalıştığımız bu makalemizde, liyakatli devlet adamlarının devlet yönetimine katkısı ve yine liyakatsiz devlet adamlarının devletin çöküşünde ne denli önem arz ettiğini ifade etmeye çalıştık.

Selçuklular döneminde vezirler, yönetimin en önemli görevlileri arasında yer almıştır. Bu makale Selçuklularda vezirlerin rolü, görevleri ve önemi üzerinde duruldu. Vezirler, sultanın en yakın danışmanları olarak yöneticilerin başında yer almış ve ona yardımcı olmuşlardır. Selçuklularda vezirlik makamı oldukça prestijliydi ve vezirler, hükümetin en üst düzey kararlarını almakta etkili rol oynuyorlardı. Vezirler, sultanın adına yazılan fermanların icrasında en üst makamda yer alır, hükümetin iç işleyişini düzenler, dış ilişkileri yürütür ve halk ile sultan arasında bir aracı konumundaydı. Ayrıca vezirler, sultanın adına vergi toplama ve kötü fiil işleyenleri cezalandırma görevinde de aktif rol alırdı. Selçuklularda vezirlerin sultanın güvendiği sadakat ve liyakat ehli kişiler arasından seçildiği birçok kaynaklarda ifade edildiği bilinmektedir. Vezirler, genellikle yüksek eğitilmiş, bilgili ve yöneticilik kabiliyetleri yüksek olan şahsiyetlerdi. Bu nedenle vezirler, yönetici kadrolarda büyük bir rol oynamış ve devlet egemenliğini sağlamada önemli bir etkisi olmuştur. Makalede ayrıca Selçuklularda vezirlerin yazdığı eserler ile toplum ve devlet üzerindeki etkisi de ele alınmıştır. Vezirler, yalnızca idari alanda değil, aynı zamanda toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik alanında da etkili olmuşlardır. Devlet ve toplum düzeni hakkında nasihat ve bilgi ihtiva eden kitap yazmışlardır. Halk ile devlet arasında köprü görevini taşıyan vezirler adaleti tesis için çaba göstermişlerdir.

Sonuç olarak, Selçuklularda vezirler, yönetimin en önemli görevlileri arasında yer

⁴⁷ İlvan, 2013, s.24-25.

⁴⁸ İlvan, 2013, s. 40.

alarak sultanın en yakın danışmanları olmuştur. Vezirler, devletin iç ve dış yönetimini düzenlemiş, vergi toplama, haksız fiil işleyenleri cezalandırma, masumları koruma gibi işlerle ilgilenmiş ve devlette daha çok günümüzdeki yürütme görevini üstlenmişlerdir. Selçuklu vezirleri, vazife aldığı devletin istikrarını sağlamada büyük bir rol oynamış, toplum ve devlet nizamında etkili olmuşlardır.

KAYNAKÇA

Alican, Mustafa, “Selçuklu Veziri Amidülmülk Küdürî'nin Yükselişi ve Düşüşü”, *TheJournal Of Academic Social Science Studies*, Sayı: 29, 2014.

Ayaz, Fatih Yahya, “Vezir”, TDV İslâm Ansiklopedisi.

Bardakçı, Veli Vehbi, “Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik”, *İstem*, Yıl:16, Sayı:32, 2018.

Bayrakçı, Hasan Hüseyin, “Yönetenlerin Yönetimi: Türk Yönetim Tarihinde Vezirlik Müessesesi”, T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya 2021.

Çetin, Kenan, “Selçuklu Medeniyet Tarihi”, *Yitik Hazine Yayınları*, İstanbul- 2014.

Hançabay, H. İbrahim, “İslâm Tarihinde Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve Mâhiyeti”, 6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı- III, İstanbul-2017.

İBNÜ'L-ESÎR, “El-Kâmil Fi't-Tarih”, Çeviren: Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1987.

İbnü'l-Cevzî, “Abdurrahman el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular”, Tercüme: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

İkbâl, Abbas, “Vezâret Der Ahd-i Selâtin-i Bozorg-ı Selcûkî”, Tahran 1337 hş.

İlvan, Erdi, “Türkiye Selçuklu Devleti ve Vezirleri”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Van, 2013.

İsfahânî, Zubdat al-Nusra, “İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi”, Çeviren: Kıvameddin Burslan, Ankara, TTK, 2016.

Özaydın, Abdülkerim, “Vezir”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 43, İstanbul, 2013.

Kaymaz, Nejat, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü".

Tarih Araştırmaları Dergisi 2 / 2, Mayıs, 1964

Kafesoğlu, İbrahim, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk 'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi”, *Türkiyat Mecmuası*, Sayı. 11, İstanbul, 1955.

Karaoğlu, Mehmet Cevat, “Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Van–2011.

Klausner, Carla L., “Selçuklularda Vezirlik: Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma”, 1. Baskı, *Kronik Yayınları*, İstanbul, 2019.

Koca, Salim, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 2002.

Köymen, Mehmet Altay, Tuğrul Bey ve Zamanı, *Kültür Bakanlığı Yayınları*, İstanbul, 1976.

Köymen, Mehmet Altay, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamü’l Mülk ve Tarihi Rolü”, Türkler, Editör: Hasan Celal Güzel vd., Cilt. 5, Ankara, 2002.

Nizâmülmülk, Siyâsetnâme, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2016

Nizamü’l-Mülk, “Siyâsetnâme”, Çev. Mehmet Kanar, 4. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2019.

Özaydın, Abdülkerim, “Kündürî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 26. Cilt.

Ögel, Bahaeddin, “Devlet Meclisi ve Kurultay”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Peacock, A.C.S., Selçuklu Devletinin Kuruluşu, çeviren: Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Piyadeoğlu, Cihan, “Bilge Vezir Nizâmülmülk (Amîdülmülk Kündürî ile Nizâmülmülk’ün Sosyal Politikaları Hakkında Bir Karşılaştırma)”, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 402, Konya, 2019.

Sevim, Ali, Merçil, Erdoğan, “Selçuklu Devletleri Tarihi; Siyaset, Teşkilât ve Kültür”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dizi 24, Sayı: 19, Ankara, 1995.

Taneri, Aydın, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, sayı: 8, Ankara, 1967.

Turan, Osman, “Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar”, Ankara, 1988.

Turan, Refik, “Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)”, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Yaman, Abdulsamet, / Arslan, Eda Akgül, / Arslan, Cihan, “Selçuklu Devleti’nin Yönetim Yapısı”, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi, Karadeniz, 2018.

Yusuf Has Hâcib, “Kutadgu Bilig”, çeviren: Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 3. baskı, İstanbul 2017.

SÂLİH ÇELEBİ'NİN CEVÂMİ'Ü'L-HİKÂYÂT VE LEVÂMİ'Ü'R-RİVÂYÂT TERCÜMESİNİN KAYNAKLARI ÜZERİNE*

SÂLİH ÇELEBİ'NİN CEVÂMİ'Ü'L-HİKÂYÂT VE LEVÂMİ'Ü'R-RİVÂYÂT TERCÜMESİNİN KAYNAKLARI ÜZERİNE

Halis AYDIN**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 29/05/2023 Düzeltme/Revised: 09/06/2023 Kabul/Accepted: 15/06/2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Cite as: Aydın, H. (2023). Sâlih Çelebi'nin Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât Tercümesinin Kaynakları Üzerine. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 30-47. <https://doi.org/10.52735/bellek.1306723>

ÖZ

Klasik Türk edebiyatının mensur sahası içerisinde önemli bir yer tutan mensur eserler, toplum içerisinde gerek sözlü gerekse yazılı bir şekilde anlatılarak nesilden nesile aktarılmıştır. Bu tarz hikâye külliyatları zaman zaman ahlakî, sosyal, siyasî mesajlar verirken zaman zaman da kahramanlık, aşk, serüven, yolculuk gibi konularla okuyucu ve dinleyicilerin daha iyi bir vakit geçirmesini sağlamıştır. 16. Yüzyılda kaleme alınan mensur eserler içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olan Cevâmi'ü'l-hikâyât, barındırdığı hikâyelerle hem kendi dönemindeki hikâye geleneğine hem de kendinden sonraki geleneğe kaynaklık etmiştir.

Muhammed Avfi tarafından Farsça kaleme alınan Cevâmi'ü'l-hikâyât ve Levâmi'ü'r-rivâyât, çeşitli kaynaklardan derlenmiş tarihî, dinî, siyasî, sosyal, ahlakî, mitoloji gibi çeşitli konulardaki hikâyelerden oluşmaktadır. Eser, yirmi beş bölümden oluşan dört kısma ayrılmış olup her bölüm farklı konulardan oluşmaktadır. Yazılı kaynaklarda ifade edilen bilgilere göre eserin şair Necâtî, Celâl-zâde Sâlih Çelebi, Abdullah Bahâyî Efendi, Nâzîr İbrâhîm Efendi tarafından yapılmış tercümeleri mevcuttur. Bu tercüme içerisinde en kâmil olanı 16. yüzyılın önemli devlet adamlarından Celâl-zâde Sâlih Çelebi'ye aittir. Çevirisi 15 ay gibi kısa bir sürede tamamlanan tercümede iki bine yakın hikâye olduğu tespit edilmiştir. Sâlih Çelebi'nin bu tercümesinde Emevî ve Abbâsî halifelerinin hikâyeleri, İran'ın mitolojik hükümdarlarının hikâyeleri, İslam tarihi için önem arz eden önemli kişiliklerin yaşamlarından kesitler sunmaktadır.

Bu çalışmada Sâlih Çelebi tarafından tercüme edilen Cevâmi'ü'l-hikâyât'ın derlenirken faydalanılan kaynakların tespiti ve bu kaynakların esere olan katkısı incelenmeye çalışılmıştır. Sâlih Çelebi, Avfi'den yaptığı tercümenin orijinaline sâdik kalmış ve Avfi'nin hikâye/ler alıntılıdığı eserleri zikretmeye gayret etmiştir.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Dr., aydinhalis01@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9382-1507

Anahtar Kelimeler: Kaynak, Hikâye, Avfî, Sâlih Çelebi, Tercüme, 16. Yüzyıl

EXTENDED SUMMARY

In the dictionary, to tell, to convey, to repeat, imitate, imitate the word story is also used as a noun. Experienced or the story, which is a form of expression that tells about the events that can be experienced, is one of the most popular in the Turkish literature. In broad terms, it was thought of as the narration of an event whether in verse or in prose history, tale, legend, joke, epic, legend, describing an event. On the basis of arbitration all works based on stories are generally named with the name of the story.

Cevâmi'ü'l-hikâyât ve Levâmi'ü'r-rivâyât, written in Persian by Muhammed Avfî, consist of stories on historical, religious, moral, mythological and many different subject compiled from various sources. The work is divided into four parts consisting of twenty-five chapters and each chapter consists of different subjects. According to the information expressed in the written sources, there are translations of her work commissioned by the poets Necâtî, Celâl-zâde Sâlih Çelebi, Abdullâh Bahâyî Efendi, and Nâzîr İbrâhim Efendi. Which has a very important place in its own period, has been a source both for the story tradition of its own period and for the following periods with the stories it contains.

The most perfect one among these translations belongs to Celâl-zâde Sâlih Çelebi, one of the important statesmen of the 16th century. It has been determined that there are nearly two thousand stories in the translation, which was completed in a short period of 15 months. In this translation of Sâlih Çelebi, the stories of the Umayyad and Abbasid caliphs, the stories of the mythological rulers of Iran, and the lives of important personalities who are important for the history of Islam.

In this study, it has been tried to determine the sources used in the compilation of Cevâmi'ü'l-hikâyât translated by Salih Çelebi and the contribution of these sources to the work. Salih Çelebi tried to stay faithful to the text by translating the work from Avfî and tried to mention the works that Avfî quoted from the story/s. The fact that Salih Çelebi mentions the works that Avfî mentioned during the translation appears as an indication that she wanted to follow a unique style.

Keywords: Source, Story, Avfî, Sâlih Çelebi, translation, 16th century

GİRİŞ

Yavuz Sultan Selim ve Kânûnî Sultan Süleyman devrinin ileri gelen âlim, fâzıl ve şairlerinden olan Celâl-zâde Sâlih Çelebi, meşhur kadılardan Tosyalı Kadı Celâl'in oğlu olup babasının kadılık yaptığı Rumeli'deki Vulçittrin'de doğdu.¹ Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebi'nin kardeşidir. İlk eğitimini babasından alan Sâlih Çelebi, Kemal Paşa-zâde'nin derslerine devam etmiş, onun bazı eserlerini temize çekmiştir. Aynı zamanda Şeyh Hamdullah'tan yazı dersleri de almıştır. 1520 yılında Kânûnî'nin cülûsu sırasında Hayreddin Efendi'den mülâzım olmuş, ardından da Edirne Siraciye Medresesi'nde müderris olarak görevlendirilmiştir. Bu görevi sırasında Kânûnî Sultan Süleymân'ın Rodos, Belgrad, Budin ve Üngürüs seferlerini yazmıştır.²

Şehzade Bayezit, Celâl-zade Sâlih Çelebi'den Farsça olarak kaleme alınan Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât adlı eseri tercüme etmesini ister. Çelebi de bu isteği büyük bir memnuniyetle kabul eder. Bu tercümeyle çok beğenen şehzâdenin tavassutuyla 1558'de Eyüp Medresesi müderrisliğine getirilmiştir. Ancak gözlerine perde inmesinden dolayı bu görevde üç yıl kalabilmiştir. Bu ikinci emekliliğinden sonra tekrar Eyüp'teki evine çekilen Sâlih Çelebi 1565'te vefat etmiştir. in yaptırdığı caminin haziresine defnedilmiştir.

¹ Tayyip Gökbilgin, "Celâl-zâde Sâlih Çelebi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul, s. 262-263.

²Filiz Kılıç, *Âşık Çelebi, Meşâ'irü's-su'arâ*, İstanbul Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010

Yaşadığı dönemin sevilen ve sayılan şahsiyetlerinden biri olan Celâl-zâde Sâlih Çelebi, yumuşak huylu, temiz kalpli, vefakâr ve biraderi Mustafa Çelebi gibi cömert bir kişiliğe sahipti. Gerek kadılığı zamanında ve gerek emekli bulunduğu zamanda fakirlere, akrabasına ve civarındaki muhtaçlara yedirir, içirir, elbise ve para vermek sûretiyle yardım ederdi.³

16. yüzyılın üretken yazarlarından birisi olan Sâlih Çelebi hem nazım hem nesirde önemli eserler ortaya koymuştur. Manzum olarak kaleme aldığı eserler içerisinde yazmış olduğu mürettep divanını, Dürer-i Nesâyih, Leylâ vü Mecnûn Mesnevisi gibi eserleri saymak mümkündür.

Nâsîrlik yönü oldukça kuvvetli olan yazarın Tarih-i Sultan Süleyman, Tarih-i Mısır-ı Cedîd, Tağyirü't-Tenkîh Ta'likâtı, Münşe'at, Miftâh Şerhi Hâşiyesi, Vikâye Şerhi Hâşiyesi, Mevâkıf Şerhi Hâşiyesi, Kıssa-i Fîrûz Şâh Tercümesi, Cevâmi'ü'l-hikâyât ve Levâmi'ü'r-rivâyât Tercümesi gibi eserleri mevcuttur.

1. Sâlih Çelebi'nin Cevâmi'ü'l-Hikâyât Tercümesinde Adı Geçen Eserler

Cevâmi'ü'l-hikâyât ve Levâmi'ü'r-rivâyât Tercümesi, isminden de anlaşılacağı üzere gerek içeriksel çeşitlilik gerekse de yararlandığı kaynaklar bakımından önemli bir hikâyeye külliyatıdır. Eser, tarihten edebiyata, tıptan coğrafyaya kadar zengin bir içeriğe sahip olması dolayısıyla bazen bir ansiklopedi, bazen bir menakıpname, bazen tıbbî bilgiler kitabı, bazen bir siyasetname, bazen bir dua kitabı, bazen hoşça zaman geçirmeye yarayacak bir mecmua özelliği taşır.⁴ Hikâyeler genel itibarıyla kısa hikâyeler olup verilecek mesajın amacına yetecek ölçüde bir anlatım genişliğine sahiptir. Mütercim, hikâyelerde mesajı ön plana çıkartmaya çalışmış, mesajın önüne geçebilecek mekân, zaman ya da şahısları umumiyetle belirsiz bırakmıştır.⁵

Eserin müellifi Avfî, kullandığı kaynakları sistematik bir sınıflandırmaya tâbi tutmuş olması konuların aktarımında özgün bir üslûp takip etmek istediğinin bir göstergesidir. Örneğin; halifelik tarihinden bahsederken Taberî'nin (ö.310/923) Târîh'inden; Perslerin antik tarihinden alıntılarda ise es-Se'âlibî'nin (ö.421/ 1030) el-Gurer ve's-siyer'inden, Firdevsî'nin (ö.411/1020) Şehnâme ve Târîh-i Mülûk adlı eserlerinden yararlanmışır. Farklı hanedanlıklara ait anekdotlarda yine o hanedanlığı derinlemesine inceleyen eserleri kullanmayı tercih etmiştir.⁶

Sâlih Çelebi'nin tercümesinde bazı eserlerin ismi anılmıştır. Bu eserler çalışmada zikredilmiş olup haklarında bilgi verilmiştir.

Târîh-i Arab, Târîh-i Mısır, Garâyibü'l-hadîs, Edyânü'l-arab, Câmi'ü'l-Kebîr (Muhammed bin el-Hasan eş-Şeybânî), Uyunu'l-ahbâr (Nesefî), Tabâyi-i Hayvân, Tabâyi-i Hayvân (Câhîz), Rebî'ü'l-ibrâr (Cârullâh Zemaşerî), Hulku'l-insân (Mahmûd bin Ahmed Nîşâbü'rî), İncil, Kur'an, Tevrat, Zebûr, Ferec Ba'de's-şidde (Tenûhî), Târîh-i Makdisî, Kelbî Tefsîri, Keşşâf Tefsîri, Târîh-i Bağdad, Kuşeyrî Risâlesi (Ebu'l-Kâsım Kuşeyrî), Mecma'ü'l-emsâl (Meydânî), Câmi'ü'l-kebîr, Teysîr (Necmeddîn Ömer Nesefî), İhyâ-yı Ulumuddîn (Gazâlî), Kimyâ-yı Saadet (Gazâlî), Taberî Tarihi (Muhammed bin Cerîr), Kitâb-ı Magâzî (Muhammed bin İshâk) Târîh-i Mülûk-ı Acem, Târîh-i Yümnî, Kitâb-ı Megâzî (Muhammed bin İshâk), Târîh-i Utbî (Ebû Nasr Utbî), Siyerü's-sâlihîn (?), Makâmât (Ebû'l-Kasem-i Harîrî), Kitâb-ı Ahbârü's-sîn, Sahîh-i Buhârî (Ebû Abdullâh bin İsmail el-Buhârî), Ravzatü'l-ulemâ (?),

³ Gülden Özay, *Celâl-zâde Sâlih Çelebi Divanındaki Dinî Muhteva* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 2008, s. 12.

⁴ Tuncay Bülbül, *Cevâmi'ü'l-hikâyât ve Levâmi'ü'r-rivâyât Tercümesi*, Tezmer Yayınları, Kayseri 2017, s.19.

⁵ Tuncay Bülbül, *İsmail bin Ali Câmî'ü'l-Hikâyât*, Grafiker Yayınları, Ankara 2011.

⁶ Emin Uz, *İslam Kültüründe Mizah ve Türk Edebiyatındaki Yansımaları: Cevâmi'ü'l-hikâyât Örneği*, *The Joubak of Turcic Language and Literature Surveys*. C. 2, 2017, ss. 20-39.

Düstûru'l-vezâret (Sultân Raziddîn İbrâhîm el-Gaznevî), Hüsnâ (?), Sind-bâd, Kitâbü'l-ferâse, Şeyb ü Şebâb, Câmî'ü's-sagîr, Şeh-nâme, Kelîle ve Dimne, Miftâhü'n-necâh, Genc-i Hired (Hâce Abdülhamid ?), Semerü'l-a'rab, Kenzü'l-ahbâr, Seferü'l-câziye, Acayibü'l-cevr, Târîh-i Âl-i Nâsır, Hüsrev ü Şîrîn, Melhü'n-nevâdir (Se'âlibî?), Nesrû'd-dürer (Ebû Nasr Sa'lebî), Şeceretü'l-akl, Zendavesta (Zerdüş), Ahbâr-ı Arab, Şerefü'n-nebiyyîn, Târîh-i Tâc, Câmî'ü'l-hikâyât, Târîh-i İskender.

1. 1. Kuşeyrî Risalesi

Tasavvuf, kelâm, hadis, fıkıh, tefsir, gramer ve edebiyat gibi ilim dallarında geniş bir bilgiye sahip olan Kuşeyrî daha çok mutasavvuf olarak tanınmaktadır. Yazarın en önemli eseri kendi adını taşıyan Kuşeyrî Risâlesi'dir. Eser, kendi içerisinde giriş, sûfîlerin hâl tercümeleri, istilâhlar kısmı ve makamlar kısmı olarak ayrılmaktadır.⁷

Cevâmi'ü'l-hikâyât içerisinde Kuşeyrî risâlesinden alıntılanmış dört hikâye bulunmaktadır. Bu hikâyelerin en dikkat çekenini “Cevâmi'ü'l-hikâyât ve Levâmi'ü'r-rivâyât Kitâbının İkinci Kısmından Evvelki Bâb ki Hâyâ Zikrinde İdi” bölümünde yer alan bir sûfinin kıssasının anlatıldığı hikâyedir.

Üstâd Ebu'l-Kasem Kuşeyrî rahmetu'llâhi Ôaleyh kendüsi te'lif itdügi risâlede getirür ki şüfîlerden bir cemâ'at sefer üzre giderlerdi. İçlerinden birisi eydür. İttifâk giderken yolumuz bir bişelik içine düşdi ki içinden arslanlar âvâzi gelürdi. Muhkem korçduğ. Her birümüze andan havf galebe eyledi. Bu hâlde gördük yol kenârında bir kimse yatmış uyur. Atı, başı ucında otlar. Anı uyğudan uyandırurup “Kalk ne yatarsın? Bu istirâhat yiri degildir, arslanlar yatağı ancağ. Bunda cân korçusı vardır.” didük. Yatduğı yirden başın kaldurup “Ben Allâhü te'âlâdan gayrıdan korçmazın, andan utanurın.” diyüp yine başın yire çodı, uyğusına meşğül oldı. Biz çoduk yolumuza gıtdük. Andan ma'ölümüm oldı, her kimse ki Allâhü te'âlâdan utanur, ol hiç bir kimseden korçmaz [3a].

Sâlih Çelebi'nin tercümesinde dikkat çeken durumlardan birisi yer yer değişik bölümler altında farklı eserlere atıflar yapmış olmasıdır. Kimi zaman bir konu başlığı altında yer alan bütün hikâyelerin tek kaynağı olan bir eseri zikrederken kimi zaman ise her hikâye için ayrı ayrı kaynaklar vermektedir. Yukarıdaki örnekte de öyle bir durum söz konusudur. Sûfinin kıssası Kuşeyrî Risâlesinde geçmekte olup külliyyatın ilgili başlığına uygun bir örnek olduğu için onu referans almıştır. Hikâyeyi aktarırken hikâyenin kurgusuna müdahale etmemesi ve onu olduğu gibi nakletmesi önemli bir husustur.

1. 2. Edyânü'l-'arab

Eserin müellifi tam olarak bilinmemekle birlikte, Hişâm b. Muhammed el-Kelbî'nin (ö.204/819) Kitâbü'l-Esnâm adlı eserinin bu eser olabileceği düşünülmektedir. Zira Kitâbü'l-Esnâm bazı kaynaklarda ikinci bir isim olarak Edyânü'l-Arab olarak da anılmaktadır. Eser, on ikinci imamın doğumundan 230 yıl sonra Farsça olarak kaleme alınmıştır.⁸ Hacmi çok küçük olmakla birlikte bu sahada yazılmış en eski Farsça eser olma özelliği taşımaktadır.

Cevâmi'ü'l-hikâyât'ın hemen girişinde Allah'ın hikmeti ve marifeti ile alakalı olarak bu eserden alıntılanmış bir adet hikâye bulunmaktadır.

Edyânü'l-'Arab adlu kitâbda getirür ki aşhâbdan rıdvânu'llâhi te'âlâ Ôaleyhim ecma'ün.⁹ ÖÖmer bin el-Huşayn hazretleri ki Müslümân olmazdan

⁷ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s.52.

⁸ Emin Uz, *Avfi'nin Cevâmi'ü'l-hikâyât ve Levâmi'ü'r-rivâyât.....*, s.61.

⁹ *Allahü tealanın rızası onların cümlesinin üzerine olsun.*

evvel ki puta taparlardı, peygâmbir hâzretleri aña bir gün “Bir belâyâ giriftâr olsañ, ol belânun def’ini kimden umarsın?” diyü buyurdılar. Ol da “Gök Tañrısından.” didi. Rasûlu’llâh “Çün böyledür ma’übüduñ dañı ol olmağ gerek. Gök Tañrısından gayrı Öâlemde Tañrı yoğdur.” diyü buyurdılar. ÖÖmer mülzem olup hidâyet-i Hâğ irişüp def’i Müslümân oldu [10a]

Antolojik yapısı gereği Moğollardan önce İran’daki hanedanlar ve müellifin gezip gördüğü Mâverâünnehir, Horasan, Gazne, Sind, Harezm gibi bölge halklarının inanç sistemleriyle ilgili detaylı bilgiler içermektedir.¹⁰ Yukarıda yer alan ve Hz.Ömer döneminde farklı bir inanca sahip bir kişinin kıssasının anlatıldığı hikâye de bu bağlamda kaleme alınmış bir hikâyedir. Böyle bir hikâyenin külliyata dâhil edilmesi, Sâlih Çelebi’nin dinin evrensel bir olgu olduğunu düşünmesi ve her din mensubunun farklı inanca sahip olabileceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

1. 3. Tabâyi’ü’l-hayevân (Kitâbü’l-Hayevân)

Meşhur Arap nâsiri ve Mu’tezile kelamcısı olan Câhız’ın en önemli eseri sayılan diğer adıyla Kitâbü’l-hayevân ansiklopedik bir eserdir. Zoolojinin bölümleri, hayvanların evrimi, iklim ve muhitin tesirinden bahsedilen eserde yazarın Bağdat’ta bulunduğu sırada okuduğu Aristo tercümelerinin tesiri vardır.¹¹ Câhız, eserini meydana getirirken Kur’an, hadis, şiir, mesel gibi kaynaklardan faydalanmıştır. Bunların yanında Grekçe eserlerden yapılan tercümeleler dahil olmak üzere yabancı eserleri de kullanmıştır.

Cevâmi’ü’l-hikâyât’ın dördüncü kısmının on dördüncü bâbı “*Garâyib-i Mahlûkât Beyânında ve Anlurun Acâyib-i Ahvâli Ayânındadır*” başlığını taşımaktadır. Bu başlıkta *Tabâyi’ü’l-Hayevân* adlı eserden alıntılanmış iki hikâye bulunmaktadır. Bunlardan birisi de aşağıdaki garip hikâyedir.

Şerefü’z-zemân Fabâyi’i Hayvân kitâbında getirür. Bizüm kendü zemânumuzda vilâyet-i Merv’den şol köyde ki aña Civân dirler, bir Öavret vardı. İki elleri yoğ idi ve omuzları başında el yirine Öavretler memeleri resminde iki etler asılu idi ve ol Öavret sâyir Öavretler elleri ile her ne işlerlerse hamîr yoğurmağ ve itmek bişürmek gibi ve sâyir bunlara beñzer nesneleri hep ayağı ile işlerdi ve ayağı ile şunuñ gibi derzilik iderdi ki anuñ dikdügi kaftanı eli ile kimse dikemezdi. Bu cümle Hâğ sübhâne ve te’Öâlânuñ zu’Öafâ bendeleri hâğğında kemâl-i şefkatidür ki izhâr ider. Eger eli olmasa ayağına el kuvveti bile virür ki ba’Özi me’sâlihinde Öâciz olmaya [479a].

Hikâye içeriği oldukça kalabalık olan Cevâmi’ü’l-hikâyât içerisinde klasik Türk edebiyatında görülmemiş ve duyulmamış garip şeylerin anlatıldığı “*Acayib-i mahlukat*” denilen türlerle alakalı hikâyeler de mevcuttur. Tabâyi’-i Hayvân’dan alıntılanan bu hikâyede elleri olmayan bir avretin bütün işlerini ayakları ile yapması anlatılmıştır. Öyle ki neredeyse bütün işlerin elle yapıldığı terzilik mesleğinde oldukça başarılı kaftanlar diktiği ve görenlerin hayretler içerisinde kalması da hikâyede zikredilen bir başka husustur.

1. 4. Kutsal Kitaplar (Kur’an, İncil, Tevrat, Zebûr)

Toplam 1848 mensûr hikâyenin bulunduğu Cevâmi’ü’l-hikâyât tercümesinde İran’ın efsânevî tarihinden, destanî-mitolojik kahramanlarından, dinî, tarihî olaylardan bahsetmektedir. Hikâyeler anlatılırken inandırıcılığı artırmak, tekdüzeliği kırmak ve esere üslûp çeşitliliği

¹⁰ Emin Uz, *Avfi’nin Cevâmi’ü’l-hikâyât ve Levâmi’ü’r-rivâyât.....*, s.54.

¹¹ Ramazan Şeşen, “Câhiz”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul, s. 40-44.

katmak için yer yer dört kutsal kitaptan alıntılar yapılmıştır. İncil’de cennetin kapısında “*Lā ilāhe illā ’llāh Muhammed Resūlu ’llāh*” yazıldığı bahsi eserde kendine yer edinmiştir.

İncil’de mestürdür ki cennetiñ kapuları üstinde “Lā İlāhe illa ’llāh Muḥammedün rasūlu ’llāh” kelimesi yazılmışdır.” didi. Cümlesi bir uğurdan kelime-i mübārekeyi dillerine getirüp hidāyet-i Ḥaḫ ile Müslümān oldılar [14a].

Hız. Muhammed’in daha küçük yaşlarda iken bir rahip tarafından görülmesi, rahibin onun peygamber olacağını anlaması, Tevrat ve Zebûr’da zikredilen bazı peygamberlik alametleri de eser içerisinde zikredilmiştir.

Çün içerü girdi Buḫayrā’nuñ gözi anlara toḫanup gördi, Tivrāt’da ve İncil’de gördüğü Óalāmetleriñ cümlesi anda var. Çün taÓām yimekten el çekdiler. DefÓi nübüvvet mühri gün gibi zāhir oldı ki iki baḡrınıñ orta yirinde idi. Nürdan bir dāyire idi, sigiller gibi içinde beñler vardı. Nübüvveti kapusunuñ mühri idi. Bunuñla mührlenmiş idi. Buḫayrā göricek öpdı ve yüzine gözine sürdi [40a].

Cevāmi’ü’l-hikāyāt içerisinde rüya yorumlayan kişilerin anlatıldığı bölümde ilgili konu ile alakalı Kur’an’dan sık sık alıntılar yapılmıştır.

Niteki Ḥaḫ teÓālā andan bu vech ile ḫaber virür. Ḳāla ’llāhü teÓālā “Ve ḫarrü lehü sücceden ve ḳāle yā ebeti ḫāzā teóvliü rüóyāye min ḳabli.¹²” ve Ḳuróān-ı kadimde bunlardan ḡayrı düş şaḫiḫ olduḡın beyānında niçe āyāt daḫı vardır. Ol cümleden biri ḳavlehü teÓālā “Le-ḳad śadaḳa ’llāhü rasūlehü ’r-rüóyā bi ’l-ḫaḳḳı.¹³” ve biri daḫı ḳavlehü teÓālā “Le-ḫümü ’l-büşrā fi ’l-ḫayāti ’d-dünyā ve fi ’l-āḫirati lā tebdīle li-kelimāti ’llāh.¹⁴ [220a]

Yukarıda görüldüğü üzere metin içerisinde yer yer Kur’an-ı Kerim’den ve kutsal kitaplardan alıntılar yapıldığı görülmüştür. Metin içerisinde kullanılan bu ifadeler, sözü hem süslemekte hem de anlatılan şeyin inandırıcılığını artırmaktadır.¹⁵

1. 5. Târîh-i Makdisi

Târîh-i Makdisi ya da diğer adıyla “*El-bed’ ve t-târîh*” Ebû Nasr el-Makdisi’nin (ö.355/966) siyasi tarih kadar medeniyet dinler tarihi, kelim ve İslam felsefesi için de önemli bir kaynak durumundaki ulaşan tek eseridir.¹⁶ Ebû Nasr, eserini sadece İslami kaynaklardan değil aynı zamanda Yahudi ve hint kaynaklarından da istifade etmiştir. Eser siyasi tarih için olduğu kadar medeniyet, dinler tarihi, kelim ve İslâm felsefesi için de önemli bir kaynaktır.¹⁷

Cevāmi’ü’l-hikāyāt içerisinde Târîh-i Makdisi’den alıntılanmış Halife Mu’tasım ve Babek arasındaki siyasi çekişmenin anlatıldığı bir hikâye mevcuttur.

¹² Hepsı ona (Yûsuf’a) saygı ile eğildiler. Yûsuf dedi ki: “Babacığım! İşte bu, daha önce gördüğüm rüyanın yorumudur (Yûsuf 10).

¹³ Andolsun, Allah, Peygamberinin rüyasını doğru çıkardı (Fetih 27).

¹⁴ Dünya hayatında da, ahirette de onlar için müjde vardır. Allah’ın sözlerinde hiçbir değişme yoktur (Yûnus 64).

¹⁵ Halis Aydın, *Celâl-zâde Sâlih Çelebi’nin Kıssa-i Fîrûz Şâh Tercümesi (İnceleme-Tenkitledi Metin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kütahya 2022, s.49.

¹⁶ Emin Uz, *Avfî’nin Cevāmi’ü’l-hikāyāt ve Levāmi’ü’r-rivāyāt.....*, s.63.

¹⁷ Hasan Çiftçi, *Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî’nin Kitâbü’l-Bed’ ve t-târîhine Göre Hız. Peygamber’in Hayatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Şanlıurfa, 2020, s.39.

Tārīh-i Maḳdisî' de getirür. Çün Mu'otasım Bi'llāh halife oldu hiç gönünden Bābek'i def' itmekden ulu endişesi yoğ idi. O'Asker hoşup Bābek üzerine göndermege niyyet eyledi. Azerbāycān ve Cibāl memleketleriniñ begligin aña virdi. Aña ziyāde hürmet idüp akrān u emsāli arasında mezid-i Ōinayete mażhar kıldı. Her gün Afşin ki maşlahat görmege otursa, aña günde on biñ akça ve oturmasa günde beş biñ akça Ōulufe ta'Ōyün itmişdi, her gün alurlardı. Hemān aña vāfir O'asker hoşup niçe kerre yüz biñ akça dañı Ōatā eyledi ve kerr ü ferr ile Bābek üzerine gönderdi. Vardı bir yıl anuñla muhārebe vü gavgāya meşgūl oldu. Niçe kerre anuñla uğraşdılar, Bābek'i başdı. Āhir Bābek, elinden Ōāciz qalup bir hisāra girdi. Ol hisār iñen muhkem degildi [243b].

Avfî, farklı hanedanlıklara ait anekdotlarda yine o hanedanlığı en ince ayrıntısına kadar inceleyen eserleri kullanmayı tercih eden bir müelliftir. Örneğin Sāmānîler ve Tāhirîler gibi dönem tarihine dair bilgiler verirken genellikle Ahmed es-Sellāmî'nin Tarih-i Horasan adlı eserini, Gazneliler konusunda Utbî'nin Tarih-i Yemînî'nden, yukarıda zikredilen ve halifeler tarihinden nakledilen kıssa ise Tāberî Tarihinden referans alınmıştır. Bu durum müellifin nakil ve referans konusunda ne kadar hassas olduğunun bir kanıtıdır.

1. 6. Keşşâf Tefsîri (el-Keşşâf)

Carullah Tefsîri olarak da bilinen eser Zemahşerî'ye aittir. Mu'tezile âlimlerinden Zemahşerî'nin ağırlıklı olarak dirayet metoduyla kalme almış olduğu tefsirdir.¹⁸ Zemahşerî çalışmasını hazırlarken daha önce yazılan belli başlı tefsîr, kıraat ve belagât kitaplarına başvurmuştur. "*ŌAllāme-i Zemahşerî Ōaleyhi'r-raḥmehū buña Keşşâf'ınuñ evvelinde taşriḥ itmişdür. Bāri ŌAttābi de bu asl her Ōilm ile āraste olmağın Hārūnū'r-Reşid anuñla hemişe muşāhabet ider, fevāyid-i Ōulūmından müstefid olurdu. Ol dañı aña latif kaşideler inşād iderdi, emjri'l-mü'ominin diñler, hūsn-i qabūl ile qabūl ider, haqqında luḫflar erzāñi buyururdu [360b].*" ibareleri mütercimim bu tefsirden faydalandığını göstermektedir.

1. 7. Kelbî Tefsîri

Muhammed bin Sâib bin Bişr el-Kelbî el-Kūfi'ye ait olan sekizinci miladî asırda yazılan eser genellikle olumsuz eleştirilere maruz kalmıştır.¹⁹ Kâtip Çelebi tefsîrin Muhammed ibn Fadl, Yusuf bin Bilâl, Hibbân gibi yollardan nakledildiğini bunların hepsinin kaynağının da İbn Abbās olduğunu söyler.²⁰

Cevāmi'ü'l-hikāyât'ta "*ŌUlemā-yı tefsirden İbnü'l-Kelbi raḥmetu'llāhi Ōaleyh kendü kitāb-ı tefsirinde getirmişdür. Aşhābü'r-res ki Qurōān'da mezkūrlardur, anlaruñ Ĥanzala bin Şafvān adlı bir peygāberleri vardı ve anlaruñ oldukları yirde bir tağ vardı. Adına Rimḥ dirlerdi. Yüksekliği bir mil miqdārı bir tağ idi. Gāh gāh bir gāyet ulu kuş gelür, ol tağın başında konar otururdu. Şekl ü şüreti Ōacıb ve boynı uzun bir kuş idi ki kuyruğında, kanadında her levnden yünleri ve her rengden alaca tüyleri vardı [527b].*" ifadelerinden hareketle bu tefsirden istifade edildiği görülmektedir.

1. 8. Siyerü's-sâlihîn

Ebü'l-Kāsım İsmail bin Muhammed bin el-Fazl et-Teymî el-İsfahânî tarafından kaleme alınmış olan Siyerü's-sâlihîn her devrin önemli şahsiyetlerinin alfabetik sırayla kaleme alındığı

¹⁸ Ali Özek, "El-Keşşâf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul, s. 329-330

¹⁹ İsmail Cerrahoğlu, "Kelbî, Muhammed bin Sâib", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul, s. 205-206.

²⁰ Müjgan Çakır, Nâzir İbrāhîm'in Cāmi'ü'l-hikāyât Tercümesinde Kaynaklar Meselesi, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 3, 2019, ss. 221-242.

bir eserdir. Eser sistematik bir şekilde aşere-i mübeşşere ile başlatılmış tâbi'în ve ardından tebeu't-tâbi'îni ve sonraki nesillerle devam ettirilmiştir.²¹

Sâlih Çelebi, Zunnûn-ı Mısrî ile alakalı olan bir hikâye anlatırken ilgili eserden alıntı yapmıştır.

Siyerü's-Sâlihîn adlu kitâbda getürür ki Zü'n-nün-ı Mısrî ki yukarıda menâkıbı geçdi, hikâyet ider. Bir zemânda Mısr şehrinden taşra çıkdum ki bir sâ'at şahrâ seyrini eyleyem. Nîl ırmağınıñ bir kûşesinde gidüp şunuñ akışına deñerdüm. Nâ-gâh bir Óakrebi gördüm, taÓçil ile gelür. "ÓAcabâ kanda gitse gerek ola?" didüm. Şu kenârına irişüp kenârda bir hınzır tururdu, suyu geçse gerekdi, defÓi anuñ arkasına bindi. Hınzır şuya düşüp gitdi. Arkasında olan bile gitdi, şunuñ öte yaçasına üzleyüp gitdiler. Kendü kendüme "Elbette şunuñ bir sırrı vardur." diyüp defÓi soyundum, ben de kendümi şuya urdum [67a].

Mütercim, Cevâmi'ü'l-hikâyât'ın 1. bölümünün 3. bâbını erken dönem sûfilere ile alakalı hikâyelere ayırmış ve yeri geldikçe eserin diğer bölümlerinde de bu tip hikâyelere yer vermiştir. Siyerü's-sâlihîn adlı eserden almış olduğu bu züht içerikli hikâye gerek dönemin gerekse Farsça'nın hâkim olduğu coğrafyada mevcut sûfi geleneğinin izini sürmek için önemli bir ipucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. 9. Kitâb-ı ahbârü's-sîn

Süleyman et-Tâcir ve Ebû Zeyd es-Sîrâfi adlı iki müslüman seyyah tarafından IX. yüzyılda kaleme alınan bir seyahat-nâmedir. Kaynaklarda adı hakkında çeşitli ihtilaflar mevcuttur. İki bölümden oluşan bu eserin orijinal adı ve içeriği hakkında detaylı bilgi mevcut değildir.²² Cevâmi'ü'l-hikâyât içerisinde Kitâb-ı ahbârü's-sîn'den alıntılanmış ve misk kokusunun serüveni ile ansiklopedik bilgiler veren bir hikâye mevcuttur.

Kitâb-ı Ahbârü's-Şîñ'da eydür. Misküñ eyüsi oldur ki anuñ mâddesi nâfesinde cemÓ olup gâliş kan ola, nâfesinde çiban gibi belüre, nâfesi andan şızıluyup incitdügi vaqt vardur, nâfesini sürüp kaçınmak için bir taş arar bulur, aña nâfesini muhkem sürer kaçınur, nâfesini ol taş ile yırtup içinde olan ol kanı çiban deşilür gibi deşüp akitmayınca râhat olmaz. Âhir deşer, ol taş üzerine cümlesin döker, dañı kor gider. Bu asl misküñ säyir misklerden farq u tefävüti yimişüñ olmuşı ile hâmi arasında olan farq gibidür ve bu misk aq olur. Anuñçün ki nâfede bişer, anda kanlık hâleti gider. Qurıycaq kurmuş kan gibi kara olmaz ve ekşer ol vilâyetlerden gelen harcı misk nâfeleri şayyâdlar ya duzaq ile veyâ oq ile urup misk ahüsını eti için avlarlar. Etin yirler, göbeğin alurlar. Yaş iken anuñ koqusı eyü degildir. Qurıdukdan soñra koğı virür, şatarlar. Memâlike tâcirler alup giderler. Hâq teÓâlânuñ kemâl-i şanÓatından bir emr-i garıbdür ki hün-ı bî-temiz iken nâfe-i ahüda misk-i dil-âviz olur [512b].

Cevâmi'ü'l-hikâyât kendi dönemi içerisinde sağlam tarihi kaynaklara referans olmakla birlikte, mütercim yer yer kendi gözlem ve tecrübelerini de aktarmaktan geri durmaz. Eserde anlatılan olaylar ya da kıssalar samimi bir üslûpla ifade edilmeye çalışılmıştır. Yukarıda misk kokusunun anlatıldığı kıssa bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir.

1. 10. İhyâ'ü'l-ulumid'dîn ve Kimyâ-yı Sa'âdet

Her iki eser de Gazzâlî'ye ait olup insanın mânevî yönü, nefsin terbiye edilmesi, cinsel arzuların kontrol altına alınması, cimrilik, mal tutkusu, iman, amel ve ahlaktan bahseder.

²¹ Yaşar Kandemir, "Et-Teymî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul, s. 55-57

²² Osman Cilacı, "Ahbarü's-sîn ve'l-hind", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, s. 493-494.

Gazzâlî bu konuları işlerken ahlak ve tasavvuf literatüründen de geniş ölçüde yararlanmakla birlikte psikolojik ve pedagojik tahlilleriyle de seleflerinin görüşlerini aşmıştır.²³

Cevâmî'ü'l-Hikâyât'ın “*Kısm-ı Evvelden Yigirmi Dördüncü Bâb ki Mugannîlerin ve Erbâb-ı Letâyif-i Ahvâli Beyânındadır*” bölümünde müziğin insan ruhu üzerindeki olumlu etkilerinden ve eğlence ehli insanların ahvallerinden bahseder. Bu bölümde hikâyeler anlatılırken “*İmâm Gazâlî Öaleyhi'r-raḥmehū İhyâ-yı ŐUlüm ve Kimyâ-yı SaŐâdet adlu kitâblarında bunları mufaŐsal u meŐrūḥ beyân eylemişdür [250a], İhyâ-yı ŐUlüm gibi ve Risâle-i İmâm KuŐeyri gibi sâyir daḥi niçe mutaŐavvıfa kitâblarında mufaŐsal u meŐrūḥ u mezkûrdur. Burada biz de sâz u sözden lezzet almaḥ zârürj olduğında bir kaç ḥikâyet irâd idelüm ki anlardan müstemîŐ olanlar müntefiŐ olalar [261a].*” ifadeleriyle zikredilen iki eseri referans olarak göstermektedir.

1. 11. Makâmât-ı Harîrî

Makâmâtü'l-Harîrî, el-Makâmâtü'l-Harîriyye adlarıyla da anılan eser, toplumdaki çeliŐki ve çarpıklıklara dikkat çekmek amacıyla hayâlî kahraman Ebû Zeyd es-Serûcî'nin maceraları Hâris bin Hemmâm'ın dilinden akıcı bir üslupla anlatır. Elli kısa hikâyeden oluşan Makâmât Arap dilinin bütün incelikleri, anlatım gücü, edebî sanatları ve kelime oyunlarını secili bir üslupla ortaya koymuştur.²⁴ Yaşadığı yüzyılda Haçlı ordularının istilasına şahit olması, onun için talihsizlik olsa da tanık olduğu olayları günümüze aktarabilmiş olması oldukça önemli bir durumdur. Harîrî müşahitliğindeki bu yüzyıl, Türk tarihi için de oldukça önemlidir çünkü Selçuk Bey'in torunu Tuğrul Bey, Abbasi halifesi tarafından doğunun ve batının sultanı ilan edilmiştir.²⁵

Cevâmî'ü'l-hikâyât içerisinde Harîrî'nin Makâmât'ının başkahramanı olan Ebû Zeyd Serûcî'nin ölmek üzere iken oğluna verdiği nasihatlerin anlatıldığı bir hikâye mevcuttur.

Ebu'l-Ḳasem-i Ḥarîrî ḥaḥmetu'llāhi Őaleyh Maḥāmāt adlu kitābında ki meŐhûrdur, Őöyle getirür ki çün Ebû Zeyd-i Sürücî'nüñ vefâtı yakın oldı oğlını öñine çağırdı. “Ey oğul bil ki ben bir müddetdür māl ü nuḥûd cemŐinde bezl-i mechûd idüp nuḥsendlikle gönüller dāma düşürürüm. İllerden dilencilikle saña niçe ḳise Őjm ü zer bağladum. Saña bir vaŐıyyet itmek isterin, gūŐ-ı ḥūŐuña al ve bil. Bu ādem oğlanı ki dünyāda vardur, bunlar cümle dört tabaḳadur. Evvel pâdiŐāhlardur. İkinci vezîrlerdür. Üçüncü bâzergānlardur ve ticāret ehlidür. Dördüncü bâzār ḥalkı ve ŐanāyiŐ ehlleridür ve Őek yokdur ki pâdiŐāḥlıkda hezār ḥatar vardur. Pes ey oğul, zıkr itdügüm tayifelerüñ birinden olayın dime. Hiç bunu ārzü itme ve yakñen bil ki baş aḡrısinsuz pâdiŐāḥlık ve zaḥmetsüz vezîrlük ve beglik meŐünetsüz ve ribḥsüz ticāret ve levmsüz ve cersüz ḥurfet gedālık ḥurfetidür ki anuñ ser-māyesi suŐāl ve pîrāye vü zñeti ibtidāldür. Dilencilik bir metāŐdur ki her bâzārda rāyicdür ve her Őehirde geçer, her köyde, kendde sürilür [522a].

Cevâmî'ü'l-hikâyât içerisinde yer alan hikâyelerin bir diğeri özelliği de dinî ve ahlakî bir rehberlik değeri bulunmasıdır. Yukarıda zikredilen hikâye ölmek üzere olan Serûcî'nin oğluna nasihatlerini anlatmaktadır. Sâlih Çelebi, bu hikâyeyi “*Gedâların Letâyif-i Hikâyâtı ve Letâyif-i Kelimâtı Beyânındadır*” başlığı altında kaleme almıştır. Bu bölümde anlatılan hikâyeler genellikle iyi huyların dinî temellendirme ile birlikte işlenmesi ve kötü huylardan sakınılması ile alakalıdır.

²³ Mustafa Çağrıci, “Gazzâlî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, İstanbul, s. 494-495.

²⁴ Hulusi Kılıç, “Harîrî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul, s. 414-416.

²⁵ İbrahim Odabaşı, Harîrî'nin Makâlâtında Müzikal Görseller, *Turkish Academic*, C.7, 2022, s. 762-780.

1. 12. Kitâbü't-teysîr fi't-tefsîr

Hadis, tefsir ve kelimah sahalârında uzman Hanefî âlimi Nesefî'nin meşhur tefsirinin birçok nüshası mevcuttur. Yazar eserini oluştururken Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Abdülkerim Kuşeyrî'nin eserlerinden faydalanmıştır.²⁶ Külliyyat içerisinde geçen “*İmâm Necme'd-dîñ ÖÖmer Nesefî rahmetu'llâhi Öaleyh Teysîr adlu kitâb-ı tefsîrinde “Hâzret-i Yûsuf'uñ kuyı içinde meşgûl olduğı bu duÖâ idi.” diyü zîkr ider [416a].*” ifadelerinden hareketle bu eserden alıntılar yapıtığı görülmektedir.

1. 13. Mecma'u'l-emsâl

Esas adı Ebu'l-fadl Ahmed bin Muhammed bin Ahmed bin İbrahim el-Meydânî'dir. Meydânî'nin Mecma'ü'l-emsâl Arap edebiyatında atasözü/mesel deyince ilk akla gelen ve alanında benzeri bir eser telif edilmediği ifade edilen bir eserdir. Arap edebiyatında vecizelerin anlamlarını doğru kavrayabilmek için ihtiva ettikleri edebî özellikleri bilmek önemli bir husustur. Meydânî, Mecma'u'l-emsâl adlı eserinde Hz. Muhammed'e ait olduğunu ifade ettiği 58 vecizeyi edebî olarak incelemiştir.²⁷ Mecma'u'l-emsâl'de yer alan dört hikâye Cevâmî'ü'l-hikâyât'ta kendisine yer bulmuştur.

MecmaÖü'l-Emsâl kitâbında getirür ki bir gün Ebü ÖUbeyde'ye ÖArabuñ bir ðarb-ı meşelin oğıldılar ki eydürler. “Fülânü ebhalü min mâderin”, yaÖñi “Fülân kişi mâderden bahîlrağdur.”

Meydânî, MecmaÖü'l-Emsâl adlu kitâbında getürmişdür ki Yezîd bin Şervân ki ahmağlar zümresindendi. “İnne fi hâlâveti'l-viddâni lezzeten”, yaÖñi “Yitik nesnenüñ bulunmasında bir hâlâvet ü lezzet vardur.”

MecmaÖü'l-Emsâl kitâbında getürmişlerdür ki ÖÂmir bin ðarbu'l-ÖAdvâlî ki ÖArabuñ hem hâkımi, hem hâkimi idi, anuñ fehmine hiç kimsenüñ fehmi irmezdi ve hiç bir hâkımiñ hîkmeti anuñ hîkmetine muÖâdil olmazdı. “Ve emmâ mâ yenfeÖu'n-nâse fe-yemküsü fi'l-arzi”²⁸”, yaÖñi “Şol ki anuñ hâlğa nefÖi vardur, ol yirde eglenür, yaÖñi çok yaşar.” diyü buyrılır.

Hz. Peygamberin az lafla çok anlam ifade eden bazı hadisleri halk arasında dilden dile söylenerek varyantlara uğramış ve vecize haline gelmiştir. Bu vecizeler yeri ve zamanı gelince kullanılmaya devam edilmiş ve kaleme alınma aşamasında da atasözleri ve vecize kitaplarında yerini almıştır. Bu bağlamda kaleme alınan bu kitapların en meşhuru Mecma'ü'l-emsâl adıyla karşımıza çıkmaktadır. Sâlih Çelebi'nin ilgili eserden alıntıladığı dört hikâyenin ikisinde bu vecizelerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu iki hikâyede de vecizelerin ortaya çıkış hikâyeleri, açıklamaları ve hangi bağlamda kullanıldığı da yer almaktadır. Bu durum eserin metinlerarasılık yönünden ne denli zengin olduğunun bir göstergesi olarak ortaya koymaktadır.

1. 14. Garâyibü'l-hadis

Ebû Ubeyd Kâsım bin Sellâm'ın hadislerde geçen nadir kelimelere ait eseridir. Bazı müelliflere göre bu kitap bu tarzda keleme alınan ilk kitaptır. Onları bu kanaate sevkeden şey daha önceki çalışmaların birer risale çapında olması, bunun ise müellifin belirttiği gibi

²⁶ Hümeýra Aslantürk, “Necmeddin Nesefî”, *TDV İslam Ansiklopesisi*, C.3, İstanbul, s. 571-573

²⁷ Ramazan Kazan, Mecma'ü'l-emsâl Adlı Eserinde Hz. Peygambere Ait Vecizeler ve Edebî Özellikleri, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.36, 2016, s. 49.

²⁸ *İnsanlara yararlı olan ise yerde kalır (Ra'd 17).*

“Ömrünün hülasası olarak kırk yıllık bir çalışmaya dayanması ve geniş bir muhtevaya sahip olmasıdır.”²⁹

Ġarāyibü’l-Ġadîş kitābında getirür. Emîrî’l-Mü’minîn Ö’mer’üñ radîya’llāhü te’âlā Öanh zemān-ı hilāfetlerinde zemîn-i Ġicāz’da bir Öazîm kaht oldı. Āsumān meşlinüñ başında bulut meşîninüñ ağzı bağlandı. Gökden yire bir kıatre yağmur nāzil olmadı. Zemîn hārâretle tennūra döndi. Zer’ü nebātî bîh ü sākıtdan yaqdı, remād eyledi. Beytü’l-māl anbāri galleden mālî iken, hālî kaldı. Müsteħaqlara haqları virilmedi. Halkuñ ıztırārları nihāyetin buldı. Her vech ile nā-çār oldular. Ġazret-i Ö’mer radîya’llāhü Öanh ÖAbbās hāzretlerinden ki peygāber hāzretlerinüñ şalavātu’llāhi Öaleyh Öamm-i büzürg-vārlarıdur, istid’ā itdi ki halk ile istiķā du’āsıçün şahrāya çıkup du’ā ideler [412a].

Cevāmi’ü’l-hikāyât’da Hz. Ömer’in halifelik döneminde çıkan kıtlıkla alakalı olarak Ġarāyibü’l-hadis’ten alıntılanmış yukarıdaki hikāye dönemin ekonomik ve ticarî hayatı hakkında kesitler sunması yönünden oldukça önemlidir.

1. 15. Cāmi’ü’l-Kebîr

Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî’nin (ç.189/805) “Zāhirü’r-rivāye” diye bilinen ve Hanefî mezhebinin ana kaynaklarını oluşturan eserdir. Eser bizzat Şeybânî tarafından telif edilmiş olup eser kaleme alındıktan sonra tekrardan gözden geçirilmiş, bazı bâblar ve meseleler ilave edilerek daha kapsamlı bir hale getirilmiştir.³⁰

Sâlih Çelebi’nin derlemiş olduğu Cevāmi’ü’l-hikāyât eserinde Hz. Yusuf’un kardeşleri ile olan ilişkileri, kuyuya atılması, babasının gözlerinin kör olması ve Hz. Yusuf’un kuyu içerisindeyken yaşadığı olaylar silsilesi trajik bir üslûpla anlatılmaktadır. “Ġazret-i Yūsuf’uñ kuyı içinde meşgul olduğu bu du’ā olduğunu İmām Nāsırü’l-d-dîn Nesāyî Cāmi’ü’l-Kebîr adlu kitāb-ı tefsîrinde zikr ider [416a].” ifadelerinden hareketle Sâlih Çelebi’nin bu eserden istifade ettiğini söylemek mümkündür.

1. 16. ‘Uyunu’l-ahbâr

Ünlü tarihçi, dil ve edebiyat âlimi Kuteybe ed-Dîneverî’nin (ö.276/889) bir kültür hazinesi değerindeki önemli eseri ‘Uyunu’l-ahbâr da Cevāmi’ü’l-hikāyât’ın temel kaynakları arasında yer almaktadır. Eser, İmam-ı Azam Ebû Hanife’nin kabadayı bir insan grubuna verdiği cevapla haddini bildirmesi olayını bu eserin ismini bizzat zikrederek nakletmektedir.³¹

Eser içerisinde ‘Uyunu’l-ahbâr’ dan alıntılanmış İmam Ebû Hanife ile komşusu arasında geçen komşuluğun önemi ve komşuluk hakkı ile alakalı ibretlik bir hikāye yer almaktadır.

İmām-ı Nesefî ÖUyünü’l-Ahbâr adlu kitābında getirür. İmām-ı A’zam Ebû Ġanife-i Kūfî hāzretlerinüñ radîya’llāhü Öanh koñşuluqlarında bir fāsıķ u fācir kimse vardı. Her gice evinde şarāb iķer ve kıopuz çalardı ve bir beyt ırlardı. İmām-ı A’zam hāzretleri gice uyumaz, gāh Öibādet ider, gāh mesāyil-i ictihādına meşgul olurdu. İttifāķ iki gice anuñ āvāzını işitmediler. “Bu bizüm koñşı nice oldı hiç āvāzı gelmez, yoħsa ġayrı yire mi ġitdi?” diyü şordular. “Yoķ ġayrı yire ġitmedi. Ammā dün gice bî-vaķt bāzāra varmış, Öaskerler tutup hābs eylemişler.” dirler. Ġazret-i imam “Koñşı haķķı ulu haķdur.” diyüp kendüler bi-nefsihî kalķdılar Öasesler başına vardılar, anı dilek idüp hābsden hālās eylediler [64b].

²⁹ Yaşar Kandemir, “Ġaribü’l-hadis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, s. 376-377.

³⁰ Vehbi Yavuz, “Cāmi’ü’l-kebîr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul, s. 109-110.

³¹ Emin Uz, *Avfi’nin Cevāmi’ü’l-hikāyât ve Levāmi’ü’r-rivāyât.....*, s.61.

1.17. Rebî'ü'l-ebrâr

Zemahşerî'nin Keşşâf gibi ağır ve son derece derin retorik mevzulara dalan kitabını okuyan ilim tâliplerini rahatlatmak amacıyla kaleme aldığını belirttiği bu eseri, kitabın başından sonuna kadar hemen hemen bütün başlıklar altında kısalı uzunlu pek çok anekdotik anlatımlara yer verir.³²

Cevâmi'ü'l-hikâyât içerisinde Rebî'ü'l-ebrâr'dan alıntılanmış Anka kuşu ile alakalı bir hikâye bulunmaktadır. Bu hikâye “*Garâyib ü Acâyib Kuşlar Beyânında ve Anlara Müte'allık Ahvâl Zikrindedür*” bölümünde yer almaktadır.

ÓAllāme-i Zemaşerî ki Óilm-i tefsîrde Óalem ve āyātu'llāhdan bir Óallāmedür. Rebî'ü'l-ebrâr adlu kitābında şöyle getirür ki Hâk sübhâne ve teÓālā Mūsā Peygāmbere şalavātu'llāh zemānında bir kuş yaratdı. Adı ÓAnkā idi ve aña her bir cānibden dört ayağ yaratdı ve anuñ yüzi ādem şüretinde idi ve hūsn ü cemālden dañı behresi vardı ve ol kuşa kendü gibi bir şıfatda yaratdı. Andan Mūsā Peygāmbere vahy idiüp “Senüñ için ben iki Óaçıb mahlûk yaratdum, tā senüñle üns ideler ve anlaruñ azıqlarını, gıdālarını vuhūşdan taqđır eyledüm. Çün Hāzret-i Musā şalavātu'llāhi Óaleyh Óālem-i beķāya hıram itdi ol iki kuş mekānların değışüp oradan kalkdılar, Neced iķlimine gitdiler. Nāmları ğalup kendüleri ğalmadı. Niteki ÓAnkā nāmi meşhürdur, dillerde söylenür [528a].

Sâlih Çelebi, eserine sadece sanat tarihi, siyasi tarih, sanat, müzik, din ve ahlak ile ilgili hikâyeler almakla kalmamış mitolojik bir kuş olduğuna inanılan Anka ve Simurg gibi kuşların da anlatıldığı hikâyeleri de eserine dahil etmiştir. Yukarıdaki hikâyede Musa peygamber zamanında Anka kuşunun yaratıldığı ve fiziksel özelliklerinin insan gibi olduğu anlatılmıştır.

1. 18. Tarih Kitapları

Cevâmi'ü'l-hikâyât'ın muhtelif yerlerinde bazı tarih kitaplarından alıntılar yapılmış ve bu kitaplarda geçen bazı kıssaların esere dahil edildiği görülmüştür. Bu tarih kitapları arasında Târîh-i Mısr, Târîh-i İskender, Taberi Tarihi, Târîh-i Müluk-ı Acem gibi farklı ekolleri temsil eden eserlerin olması Cevâmi'ü'l-hikâyât'ın metinlerarasılık yönünden ne kadar zengin olduğunun göstergesidir.

Eser içerisindeki hikâyeler bazen direkt tarih kitabından alınmakla birlikte bazen de “*Erbāb-ı tevārîh getirmişlerdür ki aşhābdan KaÖb el-Ahbār hāzretlerinden mervjdür radıya'llāhü Óanh buyurur*”, “*Nitekim zıkr olunur ve bu kıssayı erbāb-ı tevārîh niçe yüzden taķrîr itmişlerdür*”, “*Erbāb-ı tevārîh getirmişlerdür ki çün Hārünü'r-Reşid'üñ hastelığı haberi Bağdād'da Muħammed-i Emjñ'e irişdi*”, gibi ifadelerle isim verilmeden zikredilmektedir.

1. 19. Târîh-i Bağdad

Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö.463/1071) Bağdat tarihine ve Bağdatlı meşhur şahıslara dair bir eser özelliği taşımaktadır.³³

Salih Çelebi, tam adı “*Târîh-i Bağdad-ı Medinetü's-selâm*” olan bu hacimli eserden Abdurrahman bin Sâbit'in Rakka'dan Bağdad'a gelirken bir dilbere âşık olması hikâyesini alıntılanmıştır.

³² Emin Uz, *Avfi'nin Cevâmi'ü'l-hikâyât ve Levâmi'ü'r-rivâyât.....*, s.65.

³³ Casim Avci, “Târîhu Bağdād”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul, s. 88-89.

Tārîh-i Bağdād'da getürmüşlerdür ki Muḥammed bin ÓAbdu'r-rahmān bin Sābit ki şehir-i Bağdād'ın zühhādı cümlesinden idi, aslında zühd tarihine düşmesine sebep bu oldu ki bir vakte Raḳqa şehrinde medînetü's-selām-ı Bağdād'a geldi. Nā-gāh gözi bir cāriyeye toḳandı ki hüsn-i cemalde bi-misāl idi. Hemün sāÓat murğ-ı cānı hevā-yı mahabbet ile kafes-i tende ıztırāb itdi. Sultān-ı Óaşḳ elinde Óaḳlı maḡlūb olup şabr u ḳararı mülkini tārāca virdi. Göñli perişān olup aña fikr ü endişe müstevli oldu. İḡvā-yı Óaşḳ ile şabāha deḡin gözine uyḳı gelmedi. Şabāh olduḡı gibi yanına yārānın uydurup bir bahāne ile yine ol mahalleye vardı. Derūnında bu niyyet ile ki cemāl-i yāri bir daḡı temāşā eyleye. Nā-gāh yol üzre yine cāriyeyi gördi [444a].

1. 20. Tārîh-i Mısır

Celāl-zāde Sālih Çelebi'nin, Mısır valisi Davud Paşa'yı teftiş etmek üzere Mısır'a gönderildiḡi sırada yazmaya karar verdiḡi eserdir. Eser Hz. Âdem'den başlayıp 953/1546-47 yılına kadarki süre içinde Mısır'da yaşanan belli başlı olayları ve bu süreçte Mısır'ı yöneten hükümdar ve yöneticileri özetlemiştir.³⁴ Salih Çelebi'nin kaleme almış olduḡu ve mensur hikāye özelliḡi gösteren Tārîh-i Mısır'da Amr bin As'ın Mısır'ı nasıl fethettiḡi ile alakalı olarak Cevāmi'ü'l-hikāyat'a bir anekdot düşülmüştür.

ÓAmr bin ÓĀs Mısır'a varup vilāyet-i Mısır'ı bi't-temām feth eyledi. Niteki mütercim-i faḳir elfāz-ı Türkiyye ile yazduḡı Tārîh-i Mısır kitabında ÓAmr bin el-ÓĀs'ın radiya'llāhü Óanh Mısır'ı ne tariḡla feth itdüḡi mufaśśal u meşrūh beyān olunmuşdur [193a].

1. 21. Tārîh-i Mülūk-ı Acem

Tevārih-i Mülūk-ı Acem, Nevāyi'nin kaleme almış olduḡu tarih konulu mensur bir eserdir. Eser, Klasik Türk Edebiyatı'nın da temel kaynaklarından kabul edilen Fars tarihi ve mitolojisinin kısa bir özetidir. Pişdādîler, Keyānîler, Eşḳānîler ve Sāsānîler olmak üzere dört tabakaya ayrılarak anlatılan Fars tarihi, daha eski kaynaklardan da yararlanılmak suretiyle yazılmış ve bu kaynakların adları verilerek onlara sık sık göndermeler yapılmıştır.³⁵

Tārîh-i Mülūk-ı ÓAcem'de mestürdür. Rūm vilāyetinde Ḳostantiniyye şehrine düşdi. Hiç māl ü menāldan elinde nesnesi yoḡdı. Meger daḡı oḡlanlıḡı zemānında atasınıñ sarāyında yigin hāśśa demürciler görürdi. Bıçaḡlar, ḳılıçlar ve üzengüler, sāyir demür āletleri işlerlerdi. Gördi Ḳostantiniyye içinde nā-çār ḳaldı, ḳūt-ı yevmi ihtiyācı ise şabr libāsını çāk ider tururdi. Demürciler yanına varup “Ben bu şanÓatı bilürin. ” diyüp anlara yanaşdı. Yanlarında işçilik idüp ḳūt-ı yevmîsini ḳazandı. Hiç kimseye muhtāc olmadı. ÓAcem vilāyetinde anuñ zemānından şimdi de bu resm bāḳıdır. Anuñçün ÓAcemde hiç bir ulu kişi yoḡdur ki şanāyiÓden bir şanÓat bilmeye. Egerçi aña muhtāc degillerse de hele işlemeḡe ḳādir olurlar. Şöyle ki bir zarūrete düşeler, anuñla geçinüp nā-merde muhtāc olmazlar. Niteki aśhāb-ı tecrübe “El-ḡurfetü emānü mine'l-faḳr”, yaÓnı “ŞanÓat faḳırlıḡdan emāndur, kişiyi faḳırdan şaḡlar. ” dirler [513b].

Cevāmi'ü'l-hikāyat'ın müellifi Avfi, gezip gördüḡü yerlerin medeniyet tarihini incelemeyi ihmāl etmemiş ve alana dair zengin bir anekdotik malzemeyi esere başarılı bir

³⁴ Tuncay Bülbül, *Mensur Bir Hikāye: Tarih-i Mısır-ı Cedid*, Dergah Yayınları, Ankara, 2011, s. 16.

³⁵ Vahit Türk, *Ali Şir Nevāyi Kitāb-ı Tevārih-i Mülūk-ı Acem*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2019, s. 10.

şekilde yedirmiştir. “*Tama’un ve Tama’a Müte’allık Nesnelere Beyânındadır*” bölümünden alıntılanan yukarıdaki hikâye bu bağlamda kaleme alınmıştır.

1. 22. Târîh-i Yemînî ve Târîh-i Utbî

Târîh-i Utbî isimli eserin de müellifi olan Ebu Nasr el-Utbî (ö.427/1036) tarafından Arapça kaleme alınan Târîh-i Yemînî, Samanilerin sonlarından Sultan Mahmûd zamanına kadar geçen olayları içerir. Eserde Samanilerden başka Sistân emirleri, Hânîler, Gurîler, Deylemîler, Harzemşahlar, Afganlılar gibi diğer hânedanları da zikrettiği için önemli bir kaynak olarak zikredilmektedir.³⁶

Târîh-i Yemînî’de mestürdür. Ol vaqt ki Kâbil iqlîmi pâdişâhı Óasker-i küffâr ile İslâm memleketi üzerine yürüdi, Emîr Nâsîru’-d-devle bin Sebük Tigin’e haber oldu. Etrâf-ı Horâsân’dan leşker istedi. Gazâ niyyetine Óasker-i İslâm ile Gazneyn der-bendine yüz tutup Óasker-i küffârî karşıladı. Ol vaqt Sultân Mahmûd on dört yaşında oğlan idi. Bir gün Emîr Nâsîru’-d-devle dîvân idüp ümerâ-yı leşkeri ile müşâvere itdi. “Óasker-i küffâr ile ne yüzden turîşalum?” didi. Emîr Mahmûd “Re’oy budur ki biz küffâr leşkerinüñ öñin alup tağlar ortasında etrâfi şarp bir yirde konup oturayuz. Fağa arqamuz vireyüz, şebî-ñün ihtimâlından emîn olayuz. Anlar gelüp bizüm öñümüzden geçemezler. Gâh gâh kemînden çıkar gibi çıka, anlaruñ üzerlerine çapa, gine yirümüze çekileyüz. Bu tariğla muttasıl anlara iztirâb u inşilâb vireyüz, elimüzden Óaciz qalalar.” didi. Cümle begler “Tedbîr budur.” didiler [505b].

Cevâmi’ü’l-hikâyât içerisinde Târîh-i Yemînî’den alıntılanmış üç adet hikâye bulunmaktadır. Bu hikâyelerin birincisi Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud’un komşuları ile olan siyasi çekişmeleri, ikincisi Sultan Mesud’un Tuğrul ismindeki bir kulu ile arasında geçen ibretlik hadise, sonuncusu ise Togan Tigin’in Baytuz Han ile olan siyasi çekişmesidir.

1. 23. Tefâsîr/Tefsîr Kitapları

Cevâmi’ü’l-hikâyât dinî kaynaklar yönünden oldukça zengin bir eserdir. Eserin bazı yerlerinde tefsîr ve tefsîr tarzı kitaplardan sıkça söz edilmektedir. Bu tip eserlerin bazıları kime ait olduğu yer yer bilinmemekle birlikte bazıları ise Zemahşerî ve Kelbî gibi ünlü âlimlerin tefsîrleridir.

Müellifi belli olmayan eserler zikredilirken “*Tefâsîr kitâblarında getürmüşlerdür*”, “*Kütüb-i tefâsîr ü tevârihüñ ekşerinde mestürdür*”, “*Bazı tefsîr kitaplarında yazılmıştır*”, “*Tefsîr kitâblarınun ba’zında getürürler*” gibi ifadeler kullanılmıştır.

Ünlü âlim ve yazarların eserlerinden bahsederken ise “*İmâm-ı Necmü’-d-dîn ÓÖmer Nesefî ki Óulemâ’-i kibârdandır, tefsîrinde getürür*”, “*ÓUlemâ-yı tefsîrden İbnü’l-Kelbî kendü kitâb-ı tefsîrinde getürmüşdür*”, gibi ifadeler ile giriş yapılmıştır.

1. 24. Taberî Tarihi

Muhammed bin Cerîr et-Taberî’nin (ö.310/923) asıl adı Târîhü’-r-rusûl ve’l mülûk olan eseri Salih Çelebi’nin en çok faydalandığı kaynaklardandır. Salih Çelebi, Taberî’nin sadece

³⁶ Saim Savi, Gazneliler Tarihine Dair İki Kaynak: Tarih-i Beyhâkî ve Tarih-i Yemînî, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C.11, S.2, 2022, s.666.

tarih konulu çalışmalarından değil farklı alanlara ait başka eserlerinden de faydalandığı görülmektedir.³⁷

Muhammed Cerir-i Faberî Tārîh’inde getirür. Evvel Erdevân’ı atdan yıkdı, andan inüp başına bir depme urup başın ezdi, Erdevân orada cân virdi. Ol gün aña “Şehen-şâh” didiler. Bundan evvel bu lafzı hiç pâdişâha itlâk itmemişlerdi. Bârî Erdeşir oradan Hemedân’a leşker çekdi, Cibâl ve Nihâvend ve Deymûr vilâyetlerin feth itdi. Andan Âzerbâdgân cänibine vardı, Ermeniyye ve Muşul ve Sevâd memleketlerin aldı, andan sâlim ü ğänim Pârs’a mürâca’at eyledi. Mülük-i Favâyif’üñ cümlesini şaşr idüp Öilm ü şevketlerin kesr eyledi. On dört yıl pâdişâhlık sürdi. Âhir ayuñ on dördi gibi bedr olmuşken zîb-i ferî eksildi, vardı mağrib-i tâbüt içinde ğurûb itdi. Oğlu Şâbûr yirine pâdişâh oldu [133a].

Cevâmi’ü’l-hikâyât içerisinde Taberî’den alıntılanmış 12 hikâye bulunmaktadır. Hikâyelerin geneli tarihî ve efsanevî kahramanların taht mücadelesi ve savaşlardan bahsetmektedir. En dikkat çeken ise yukarıda anlatılan Erdeşir ve Erdevân arasındaki siyasî mücadelenin anlatıldığı hikâyedir.

1. 25. Hulku’l-insân

Bir nüshası Kahire’de Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye’de bulunan eser (nr. 2445) kesin olmamakla birlikte Beyânülhak mahlasıyla tanınan Nisâbü’rî’ye (ö.553/1158) ait olduğuna dair görüşler belirtilmiştir. Eser insanın yaratılışı ve karakteristik hususiyetleri gibi konulara değinmektedir.³⁸ Cevâmi’ü’l-hikâyât içerisinde Hulk’ul-insân adlı eserden alıntılanmış yedi adet hikâye bulunmaktadır.

Hulku’l-İnsân kitâbında getirür. Bir zemânda bir bahîl kimse vardı. Her gâh eline bir akça girse, anı öñine kırdı ve bir vech ile evvel aña “Ey akça, sen çok yir gezdüñ ve niçe kîşe yarup çıkdüñ ve çok nâ-kesleri âdem itdüñ ve çok uluları yire çaldüñ. Şimdi bir yire düşdüñ ki artuğ gün yüzün görmezsin. Üzerüñe güneş nûri pertev şalmaz.” dirdi. Dañı hemân kişesi içine şalup “Varındı, yat huzûr ile bir yirde yirleşdüñ, artuğ bundan hâreket itmez, ğayrı yire gitmezsin ve eger bir kendin bilmez eline düşseñ, seni şöyle bu yaña fırlatsa, başuñ çigzitse, hâlüñ nic’ olurdu? Pes yanumdan ayrılma, beni oñatça bekle.” dirdi.

Hulku’l-insân’dan alıntılanan bu hikâye Cevâmi’ü’l-hikâyât’ın “Bâhil Olmak Mezemmetinde Olan Hikâyât Beyânındadır” bölümünde yer almaktadır. Bu bölümde yer alan hikâyeler genelde cimri insanlar ve yaptıkları cimrilikleri anlatan hikâyelerdir. Sâlih Çelebi, bu eserdeki kıssayı bağlama uygun düştüğü için eserine almıştır.

1. 26. Kitâb-ı Megâzî

İbn İshâk’ın en önemli eseri olan Kitâbü’l-megâzî müellifi henüz hayatta iken büyük bir şöhret kazanmasına, altmışa yakın râvî tarafından rivâyet edilmesine ve daha sonraki nesilden on âlimin birer nüshaya sahip olmasına rağmen bütünüyle günümüze ulaşmamıştır. İbn Sa’d, kitabın adını “El-megâzî” ve müellifini de “Sâhibü’l-megâzî” şeklinde tanımlar.³⁹ Eser,

³⁷ Muhammed Yuşa Yaşar, *Taberî’nin Temel İtikadî Görüşleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2012, s.28.

³⁸ Kâtip Çelebi, Keşfüz’-zunûn’un birinci cildinde söz konusu nüshayı gördüğünü söyleyen Hanîf b. Hasan el-Kâsımî bu çalışmanın Nisâbü’rî’ye (ö.553/1158) aidiyetinin kesin olmadığını ve konusunun zühd, ahlak ve faziletlerle ilgili bulunduğunu; bu sebeple adının Huluku’l-insân şeklinde okunması gerektiğini belirtmiştir.

³⁹ Mustafa Fayda, “Siyer ve Megâzî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul, s. 319-327.

döneminde yaşanmış savaşları ilk elden aktarma çabasında bir eser olup bulunduğu dönemin savaş kültürünü, sebep ve sonuçlarını öğrenme açısından önemli bir klasik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Cevâmi'ü'l-hikâyat içerisinde yer alan ve konusu savaş olan iki hikâyenin Kitâb-ı Megâzî'den alıntılanmış olması oldukça önemli bir durumdur. Hz. Muhammed döneminde gerçekleşen bir kıssanın anlatıldığı hikâye oldukça dikkat çekicidir. Hikâye şu şekildedir:

Muhammed bin İshâk taşnif itdüğü Kitâb-ı Mağâzî'de getirür. Bir vaqtdе rasûlu'llâh hâzretlerinüñ şalla'llâhü Óaleyhi ve sellem serâyâsından bir leşker, kâfir kabîlelerinden bir kabîleyi urdılar, erlerini kırdılar, Óavretlerini esîr itdiler. Erlerini kırarken içlerinden bir zaÓif ü nahîf yigit Müslümânlardan bir cemâÓate yalvardı. “Beni esîr itdügünüz Óavretler önüne iletün, anlara vedâÓ ideyin, beni andan öldürün.” didi. Anlar da ilettiler. ÓAvretlerinüñ içinden bir Óavrete çağırup “Eslimî yâ cüyeş kable nifâzi'l-Óiş.” didi ve hemîn anlar öldürmedin kendüsi düşüp öldi. Meger çağurduğı Óavreti severdi. Bu söyledüğü söz içlerinde darb-ı meşel idi. “Sen sağ ol işde ben gıtdüm.” demek yirinde istiÓmâl iderlerdi. Bunu aña didi de cân virdi [446b].

SONUÇ

13. yüzyılda Muhammed Avfi tarafından yazılan ve tarihî, dinî, ahlakî, mitolojik, sosyal birçok konuyu barındıran bir hikâye külliyatı olan Cevâmi'ü'l-hikâyat ve Levâmi'ü'r-rivâyât'ın Türkçeye tercüme yapılmıştır. Bu tercüme içerisinde en müttekâmil olanı Sâlih Çelebi'nin tercümesidir. Sâlih Çelebi, Avfi'nin alıntılar yaptığı ve kaynak olarak gösterdiği eserleri tercümesinde zikretmiştir. Olayların ibret verici yönleriyle ele alınıp anlatılmasıyla okuyucunun hoş vakit geçirirken ders çıkarması ve bir şeyler öğrenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Sâlih Çelebi külliyatı tercüme ederken birçok kaynaktan, târihî eserlerden, değişik edebî kitaplardan faydalanmıştır.

Cevâmi'ü'l-hikâyat'ta zikredilen kaynaklara bakıldığında müellifin kendi döneminde yazılmış önemli eserlerin çoğundan faydalandığı görülmüştür. Bu duruma örnek vermek gerekirse, politika, siyaset, yönetim ile alakalı hikâyelerde Nizâmülmülk'ün Siyâset-nâme'si, Keykâvûs'un Kâbus-nâme'si gibi eserlerden alıntılar yaptığı görülmüştür.

Muhtevastaki konu zenginliği nedeniyle gerek kaleme alındığı dönemde gerekse sonraki dönemlerde de yoğun bir rağbet görmüş olan Cevâmi'ü'l-hikâyat'ın telifi esnasında faydalanılan bazı kaynakların birçoğunun nadir olması eserin kaynak yönünden zenginliğini artırdığını söylemek mümkündür. Eser içerisinde yer alan hikâyelerin alıntıldığı eserler dönemin sadece popüler kaynakları olmayıp kendi döneminde nadir bulunan eserlerden de alıntılar yapmıştır. Bu durum eserde bibliyografyanın genişlemesine ve eserde anlatım çeşitliliği olmasını sağlamıştır. Tercüme edilen bazı hikâyelerin kurgusunda anlatımı destekleyici ayet ve hadislerden yararlanıldığı görülmüştür. Bu durum eserin dinî içerikli kaynaklar yönünden de zengin olduğunun bir göstergesidir.

Hikâyelerin arasına anlatılan olaylarla bağlantılı olarak Kur'an, İncil, Tevrat, Zebur gibi kutsal kitaplardan alınan ayet ve ibareler, eserin dinî yönden ne kadar zengin olduğunu göstermiştir. Ayrıca bu durum Sâlih Çelebi'nin dinî ilimlere ne kadar vakıf olduğunu da göstermektedir.

Mütercim kullandığı eserleri sistematik bir sınıflandırmaya tâbi tutmuş ve bu durumun eserine özgünlük kazandırdığı tespit edilmiştir. Örneğin, botanik ve zooloji sahasındaki alıntı

yapacağı zaman Câhız'ın Kitâbü'l-hayevân'ı veya Mervezi'nin Tabâi'ü'l-hayevân adlı eserlerinden referanslar yaptığı görülürken, diğer taraftan peygamber, sahabe, dört halife gibi dönemlerin anlatıldığı hikâyelerde ise Zemâhşerî'nin Rebi'ü'l-ebrâr'ı, Kuşeyrî'nin Risâlesi, Muhammed bin İshak'ın Kitâbü'l-megâzi'si gibi klasik eserlerden alıntı yaptığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

Aslantürk, Hümeýra, “Necmeddin Nesefî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, ss.571-573.

Aydın, Halis, *Celâl-zâde Sâlih Çelebi'nin Kıssa-i Fîrûz Şâh Tercümesi (İnceleme-Tenkitledi Metin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kütahya 2022

Avcı, Casim, “Târihu Bağdâd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul, ss. 88-89.

Bülbül, Tuncay, *Mensur Bir Hikâye: Tarih-i Mısır-ı Cedîd*, Dergah Yayınları, Ankara 2011.

Bülbül, Tuncay, *Cevâmi'ü'l-hikâyât ve Levâmi'ü'r-rivâyât Tercümesi*, Tezmer Yayınları, Kayseri 2017.

Bülbül, Tuncay, *İsmail bin Ali, Câmi'ü'l-Hikâyât*, Grafiker Yayınları, Ankara 2011.

Cerrahoğlu, İsmail, “Kelbî Muhammed bin Sâib”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, ss. 205-206, İstanbul, 2002.

Cilacı, Osman, “Ahbârü's-sîn ve'l-hind”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, ss. 493-494, İstanbul, 2013.

Çağrıncı, Mustafa, “Gazzâlî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, ss. 494-495, İstanbul, 1991.

Çakır, Müjgan, “Nâzir İbrâhîm'in Câmi'ü'l-hikâyât Tercümesinde Kaynaklar Meselesi”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 3, 2019, ss. 221-242

Çiftçi, Hasan, *Ebû Nasr el-Mutahhar b.Tâhir el-Makdisî'nin Kitâbü'l-Bed' ve't-târîhine Göre Hz. Peygamber'in Hayatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2020.

Fayda, Mustafa “Siyer ve Megâzi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul, 2009.

Gökbilgin, Tayyip “Celâl-zâde Sâlih Çelebi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, 1993.

Kandemir, Yaşar, “Et-Teymî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, ss. 55-57, İstanbul, 2002.

Kandemir, Yaşar, “Garibü'l-hadîs”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, ss. 376-377

Kazan, Ramazan, “Meydânî'nin Mecma'ü'l-emsâl Adlı Eserinde Hz. Peygambere Ait Vecizeler ve Edebî Özellikleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.36, 2016, ss. 49-73.

Kılıç, Hulusi, “Harîrî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, ss. 414-416, İstanbul, 2003.

Kılıç, Filiz, *Âşık Çelebi Meşâ'irü'ş-şu'arâ*, İstanbul Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010.

Odabaşı, İbrahim, “Harîrî’nin Makâlâtında Müzikal Görseller”, *Turkish Academic*. C.7, 2022, ss. 762-780.

Özek, Ali, “El-Keşşâf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, ss.329-330, İstanbul, 2002.

Özay, Gülden, *Celâl-zâde Sâlih Çelebi Divanındaki Dinî Muhteva* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 2008.

Savi, Saime, “Gazneliler Tarihine Dair İki Kaynak: Tarih-i Beyhâkî ve Tarih-i Yemînî”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 11, S.2, 2022, ss.653-670.

Şeşen, Ramazan, “Câhiz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, ss. 40-44, İstanbul, 1993.

Türk, Vahit, *Ali Şir Nevâyî Kitâb-ı Tevârîh-i Mülûk-ı Acem*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2019.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.

Uz, Emin, “İslam Kültüründe Mizah ve Türk Edebiyatındaki Yansımaları: Cevâmi’ü’l-hikâyât Örneği”, *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys*. C. 2, 2017, ss. 20-39.

Uz, Emin, *Cevâmi’ü’l-hikâyât ve Levâmi’ü’r-rivâyât İsimli Eserimde Mizahi Karakterler ve Anekdotik Unsurlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Bursa 2017.

Yaşar, Muhammed Yuşa, *Tâberî’nin Temel İtikadî Görüşleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2012.

Yavuz, Vehbi, “Câmi’ü’l-kebîr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, ss. 109-110, İstanbul, 1998.

DİVAN ŞİİRİNDE “İSTEMEZ” REDİFLİ ŞİİRLER VE BU ŞİİRLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

“İSTEMEZ” POEMS WITH REDIF IN DIVAN POETRY AND AN EVALUATION ON THESE POEMS

Süleyman Anıl TOMBAK**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 27/05/2023 Düzeltme/Revised: 14/06/2023 Kabul/Accepted: 15/06/2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Cite as: Tombak, S. A. (2023). Divan Şiirinde “İstemez” Redifli Şiirler ve Bu Şiirler Üzerine Bir Değerlendirme. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 48-60. <https://doi.org/10.52735/bellek.1303381>

ÖZ

Şiirlerde Âhengi sağlayan unsurların başında gelen redif, kafiyenin dışında kalan ek veya kelimelerden oluşur. Sözlükte “arkadan gelen, takip eden” gibi anlamlara sahip olan bu kelime divan edebiyatında kafiye düzenini oluşturan bir terim olmuştur. Gazelin anlam dünyası irdelenirken gazelde tercih edilen redif kelimesi/kelimeleri önemli bir konumdadır. Bu tercihler yapılırken rediflerin, gazelin “yek-âvâz” veya “yek-âhenk” olmasına hizmet edecek niteliklere sahip olması beklenir. Klâsik Türk edebiyatı şairleri, adı redifiyle anılan birçok kaside ve gazel nazmetmişlerdir. Redif olarak tercih edilen bu kelimelerden bir tanesi de “istemez”dir. İstemek, sözlükte; arzulamak dilemek gibi temel anlamların dışında “araştırmak, beklemek, gözetmek, tahkik etmek” gibi anlamlara da sahiptir (Dilçin, 1983: 117). Bu kelimenin olumsuz olan “istemez” kelimesi, araştırmanın konusunu oluşturur. Çalışmada şairlerin bu redifi kullanarak neyi istemediği meselesine beyit temelli değerlendirmeler yapılarak ışık tutulmuştur. On dördüncü yüzyıldan başlayarak yirminci yüzyıla kadar ulaşılabilen divanlardan ve kaynaklardan derlenen “istemez” redifli gazeller ele alınarak konuyla ilgili istatistiksel veriler ortaya konulmuştur. Ele alınan veriler neticesinde bu redifin en çok 18. yüzyılda kullanıldığı ve şairlerin bu redifle daha çok *fâilâtün*, *fâilâtün*, *fâilâtün*, *fâilün* kalıbını tercih ettikleri görülmüştür. Makalenin devamında bu redifli gazellerden hareketle şairlerin istemediği unsurlar dokuz başlık altında toplanmıştır. Bu başlıklar: Başka sevgili/cânân/yârân istemez, unvan istemez, para/mal/mülk istemez, derman/necat istemez, şöhret istemez, mutluluk/sürûr/neşat istemez, ister istemez (ikileme halinde kullanım), ister ... istemez (zıtlık kullanımı) ve istemez redifinin soru olarak kullanımı şeklindedir. Makalede bu durumun sebepleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Redif, Gazel, İstemez, Klâsik şiir, 18. Yüzyıl

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Dr., s.aniltombak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0663-2239

EXTENDED SUMMARY

Redif, which is one of the elements that provide harmony in poems, consists of affixes or words that are outside the rhyme. This word, which has meanings such as "following, following" in the dictionary, has been a term that forms the rhyme scheme in divan literature. In Arabic and Persian literatures, the last letter of the word that constitutes the rhyme is called revî. While this is the case, Muallim Nacî states that everything after the revî letter should be called redif. Later, this proposal of Muallim Naci was accepted and accepted by everyone as a criterion while defining the rhyme scheme of Turkish literature products. Poems with redif are also called "mureddef". While examining the semantic world of the ghazal, the redif word(s) preferred in the ghazal has an important position. Redifs used in Divan poetry, especially those used in word size, have an important place. Redifs are used frequently because they are an element that complements and enriches the rhyme. redif; helps the poem to turn to its own images and metaphors and to gain an original quality. Redif selections are important in terms of helping poets make a difference. While making these choices, redifs are expected to have the qualities that will serve to make the ghazal "yek-avaz" or "yek-ahenk". Classical Turkish literature poets have written many odes and ghazals, whose names are mentioned with redif. For example, Necati Bey's poems are "turn back", Şeyhülislâm Yahyâ's "gönül" and Fuzuli's su redif. One of these words, which is preferred as redif, is "does not want". Desire, in the dictionary; In addition to meanings such as researching, waiting, observing, investigating, it also has meanings such as "desiring, wishing". The negative word of this word, "does not want", is the subject of the research. In the study, the issue of what the poets do not want by using this redif is shed light by making couplet-based evaluations. Starting from the fourteenth century to the twentieth century, the ghazals with the redif "istemez (don't want)" compiled from the divans and sources, and statistical data on the subject are presented. There are forty-three poets who use this word as a redif in divan literature. It has been determined that the redif "istemez (don't want)" is used in sixty poems of these forty-three poets. As a result of the data discussed, it is seen that this redif is mostly used in the 18th century and this redif is mostly used from the remel bahri fâ'ilâtün / fâ' ilâtün/ fâ' ilün/ fâ' ilün (48%) and aruz from the muzari bahr mef' ûlü/ fâ' ilatü/ me' fâilü/ fâ' ilün (31%) were found to be the most preferred patterns. Other preferred patterns are of course also available. However, their rate does not exceed 2%. In addition, one of our determinations is the fact that poets prefer this redif in ghazals with five couplets the most. It is followed by ghazals with seven couplets. The poet who preferred this redif the most is the eighteenth century poet Seyyid Câzım. The eighteenth century poet Kani comes in second place. The fact that this redif was mostly used in the 18th century can be explained by the political instability of the period. In addition, this century is the century in which a period of solution is seen in the social sense. It can be thought that the 18th century was the most suitable century for poets to want something. It can be thought that the reason for this is the period of poverty and economic crisis that follows the years of abundance. In the continuation of the article, based on these redif ghazals, the elements that the poets do not want are grouped under nine headings. These titles are: "He Doesn't Want Another Beloved/Janan/Yârân, He Doesn't Want a Title, He Doesn't Want Money/Property/Property, He Doesn't Want Remedy/Necat, He Doesn't Want Fame, Doesn't Want Happiness/Happiness/Neşat, Doesn't Want It (Use in Doubling), Doesn't Want ... (Contrast) Usage) is "Using the Wanted Redif as a Question". The titles given here are explained in detail in the article and the content is enriched with couplet examples. While the bibliography of the poems in the text is shown, first the number of the poem is given, and then the number of couplets is given in which verse of the sample poem taken. While creating this article, hundreds of reference works were scanned. However, of course, there is the "does not want" redif that is outside of these scans. However, these scanned works are sufficient to reach a conclusion. Because these works make up the vast majority. These scans were carried out from the sofas within the scope of the Ministry of Culture E-book Project and the sofas within the scope of the Metin Bank Project.

Keywords: Redif, İstemez (Don't want), Ghazal, Classical poetry, eighteenth century

GİRİŞ

Asırlarca süren şiir geleneği içerisinde Divan şiiri, varlığını önemli bir değişikliğe uğramadan korumuş ve disiplinli bir şekilde ilerlemesini sürdürmüştür. Bu şiir geleneğinin var olmasını sağlayan unsurlardan biri de ahenktir. Âhengi sağlayan unsurlarını iyi özümseyen şair, adını tarih sahnesine yazdırmayı başarır. Âhengi sağlayan unsurlardan bir tanesi de kafiye ve rediftir. Redif, en sade tabiriyle söz tekrarlarının simetrik bir şekilde mısra sonralarında kullanılmasıdır (İsen vd., 2005: 197). Benzer sesleri içeren kelimelerle kafiye yapan şairlerin kullandığı kafiyelerin kullanımı büyük ölçüde gelenekçe belirlenmiş bir protokole tabidir.

Kafiye, divan edebiyatında vezin ile birlikte şiirde var olması gereken elzem iki durumdan biridir. Redif, revî harften sonra gelen anlam ve görev itibarıyla aynı ek, kelime ya da kelime topluluğundan oluşan yapıya verilen isimdir (Saraç, 2007: 260). Sözlüklerde ise “arkadan gelen, takip eden” anlamına gelen redif, divan edebiyatında şairlerin kafiye düzenini sağladığı bir terim olmuştur (Albayrak, 2007: 523). Redifli şiirlere *müreddef* denir. Redifin diğer bir önemi de bazı gazel ve kasidelere ad olmasıdır. Necâtî Bey’in “döne döne”, Hayâlî Bey’in “bilmezler”, Şeyhülislâm Yahyâ’nın “gönül”, Nedîm’in “kâfir” redifli gazellerinde redifler söz konusu gazelleri adlandırmada kullanılmıştır. Ahmed Paşa’nın “kerem” redifli kasidesi “Kerem Kasidesi”, Fuzûlî’nin “su” redifli kasidesi “Su Kasidesi”, Bâkî’nin “sünbül” redifli kasidesi “Sünbül Kasidesi”, Sünbülzâde Vehbî’nin “sühan” redifli kasidesi “Sühan Kasidesi” olarak anılmaktadır (Albayrak 2007: 524).

İstemek sözlükte; “araştırmak, beklemek, gözetmek, tahkik etmek” (Dilçin, 1983: 117) gibi anlamların dışında “arzulamak, dilemek” gibi anlamlara da sahiptir. Bu kelimenin olumsuz olan “istememez” kelimesi, araştırmanın konusunu oluşturur. Bu ifadenin yüzyıllar boyunca redif olarak kullanılmış olması şairlerin neyi istemediği hususunda merak arz etmektedir. “İstememez” kelimesi sadece redif olarak değil, şairin neyi istemediği hususunda şiirlerde redif haricinde de sık kullanılan bir kelimedir.

14. yüzyılda Nesîmî (ö. 1417?); 15. yüzyılda Avnî (ö. 1481), Hakîkî (ö. 1487-1488), Ahmed Paşa (ö. 1426), Karamanlı Nizâmî (ö. 1469-1473?), Ereğlîlî Tûrâbî (ö. ?); 16. yüzyılda Gelibolulu Âlî (ö. 1600), Zâtî (ö. 1547), Fuzûlî (ö. 1556), Rahîmî (ö. ?), Yahya Bey (ö. 1582), Sehâbî (ö. 1563-1564), Ravzî (ö. 1600’den sonra); 17. yüzyılda Rezmî (ö. 1719), Lâmekânî Hüseyin (ö. 1625), Sâbir Parsâ (ö. 1679-1680), Süheylî (ö. 1633-1634), Nâmî Ahmed (ö. 1673); 18. yüzyılda Kâmî (ö. 1724), Said Giray Han (ö. 1728), Tokatlı Kânî (ö. 1791), Hafid (ö. 1811-1812), Seyyid Vesim (ö. ?), Seyyid Cazîm (ö. 1725-1726), Nakşî (ö. 1702), Osman-zâde Taib (ö. 1724), Erzurumlu Zihni (ö. 1794-1797), Arpaemini-zâde Sâmî (ö. 1734), Hulûsî Celvetî (ö. 1754), Muvakkizâde Pertev (ö. 1807-1808), Haşmet (ö. 1768), Lebib (ö. 1867), Tırsî İbrâhîm (ö. 1766), Üsküdarlı Kâşif (ö. ?), Vahyî (ö. 1718), Diyarbakırlı Hâmî Ahmed (ö. 1747), Mehmed Sıdkî (ö. ?); 19. yüzyılda Fatin (ö. 1866), Leylâ Hanım (ö. 1848), Şeref Hanım (ö. 1861), Harputlu Rahmî (ö. 1884), Sırrı Rahile Hanım (ö. 1877), Nigârî (ö. 1886) “istememez” redifli şiirler nazmeden şairler arasında yer almaktadır.

Taranan divanlarda¹ toplamda 43 şairin “istememez” redifli 60 şiiri tespit edilmiştir. Tespit edilen “istememez” redifli gazellerin divanlara göre sıralaması ve beyit sayıları şu şekildedir:

Tablo 1: Şair, şiir sayısı ve beyit sayısını gösterir.

	Şair	Şiir Sayısı	Beyit Sayısı
1	Zâtî	1	7
2	Sehâbî	2	5-6
3	Lebib	1	6
4	Nigârî	1	7
5	Said Giray	1	6
6	Hakîkî	1	7
7	Kânî	3	7-13-6
8	İbrahim Tırsi	2	7-7
9	Mehmed Sıdkî	1	5
10	Diyarbakırlı Ahmed Hami	2	5-8
11	Ravzi	1	5
12	Ahmed Nami	1	7
13	Karamanlı Nizami	1	7
14	Haşmet	1	6

¹ Bu makalede taranan eserler “Metin Bankası Projesi” ve “Kültür ve Turizm Bakanlığı E-Kitap Projesi”nden temin edilmiştir.

15	Vahyi	1	5
16	Yahya Bey	1	7
17	Üsküdarlı Kaşif	1	5
18	Şeref hanım	2	5-6
19	Süheylî	2	5-7
20	Sırrı Rahile Hanım	1	Tahmis
21	Seyyid Vesim	1	7
22	Seyyid Cazım	5	6-5-5-5-5
23	Sami	1	9
24	Sabir Parsa	1	5
25	Rezmi	1	5
26	Rahimi	1	7
27	Osman Zade Taib	1	5
28	Nesimi	1	11
29	Nakşi	2	4-5
30	Muvakkitzade Pertev	1	5
31	Leyla Hanım	1	Tahmis
32	Lamekani Hüseyin	1	5
33	Kâmî	2	7-5
34	Hulusi Celveti	1	6
35	Harputlu Rahmi	1	7
36	Hafid	1	5
37	Gelibolulu Âlî	1	Tahmis
38	Fuzûlî	1	7
39	Fatin	1	7
40	Erzurumlu Zihnî	2	5-10
41	Avnî	1	5
42	Ahmed Paşa	1	5
43	Türâbî	1	Tahmis
Toplam		43 Şair	60 Şiir

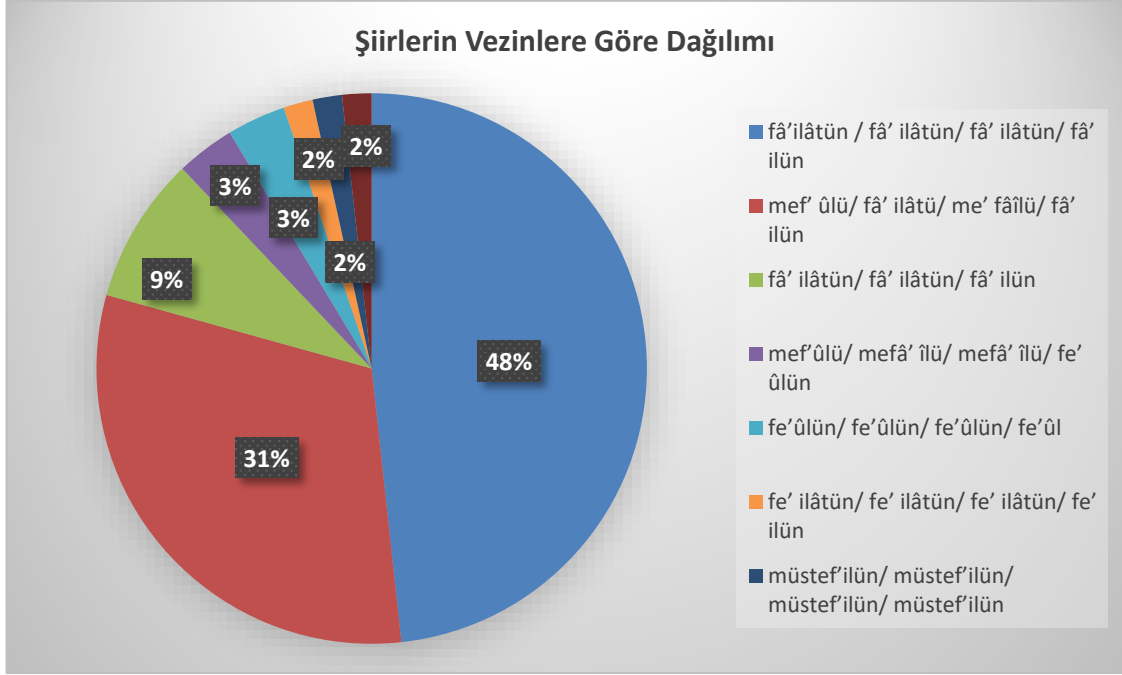
Yapılan taramalar neticesinde görüldüğü üzere, “istemmez” redifini şiirlerinde en çok tercih eden şair Seyyid Cazım’dır. Beş şiirin toplam yirmi altı beytinde bu redifin kullanıldığı görülür. İkinci sırada üç gazel yirmi altı beyitte aynı redifi kullanan şair Kânî gelir. Ayrıca bu redifin daha çok on sekizinci yüzyılda tercih ediliyor olması dikkat çekici bir durumdur.

Bu redifin kullanıldığı durumlarda tercih edilen vezinler şu şekilde sıralanır:

Tablo 2: Vezin tablosu ve bu vezinlerde yazılan şiir sayısını gösterir.

Sıra	Vezin	Şiir
1	fâ’ ilâtün / fâ’ ilâtün/ fâ’ ilâtün/ fâ’ ilün	28
2	mef’ ûlü/ fâ’ ilâtü/ me’ fâilü/ fâ’ ilün	18
3	fâ’ ilâtün/ fâ’ ilâtün/ fâ’ ilün	5
4	fe’ ilâtün/ fe’ ilâtün/ fe’ ilâtün/ fe’ ilün	1
5	müstef’ ilün/ müstef’ ilün/ müstef’ ilün/ müstef’ ilün	1
6	mef’ ûlü/ mefâ’ ilü/ mefâ’ ilü/ fe’ ûlün	2
7	müfte’ ilün/ müfte’ ilün/ fâ’ ilün	1
8	fe’ ûlün/ fe’ ûlün/ fe’ ûlün/ fe’ ûl	2

Grafik 1: Şiirlerin Vezinlere Göre Dağılımı.

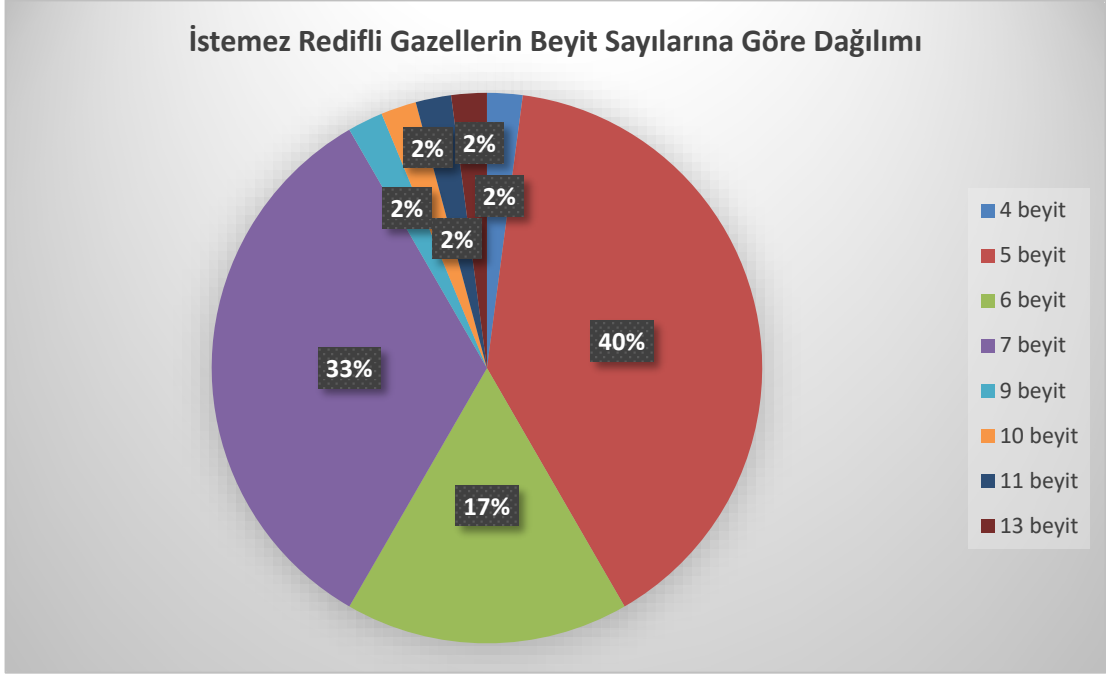
Taranan şiirlerde toplamda sekiz çeşit vezin kullanılmıştır. Bunlar içerisinde “istemez” redifi en çok remel bahrinden *fâ' ilâtün / fâ' ilâtün/ fâ' ilâtün/ fâ' ilün* (%48) ve aruzun muzari bahrinden *mef' ûlü/ fâ' ilâtü/ me' fâilü/ fâ' ilün* (%31) kalıplarıyla kullanılmıştır.

“İstemez” redifli gazellerin ekseriyetle 5 ve 7 beyitten olan gazellerle nazmedildiği tespit edilmiştir. Bunların dışında en az 5, en çok 13 beyit kullanılır.

Tablo 3: Beyit sayısı ve şairleri gösterir.

Beyit Sayısı	Şair
4 beyitli yazan şairler	Nakşî.
5 beyitli yazan şairler	Şehâbî, Mehmed Sıdkî, Diyarbakırlı Ahmed Nâmî, Ravzî, Vahyî, Üsküdarlı Kâşif, Şeref Hanım, Süheylî, Seyyid Cazım, Sâbir Parsâ, Rezmî, Osmanzâde Tâib, Nakşî, Muvakkit-zâde Pertev, Lâmekânî Hüseyin, Kâmî, Hafidî, Erzurumlu Zihnî, Avnî, Ahmed Paşa.
6 beyitli yazan şairler	Şehâbî, Lebîb, Said Girây, Kânî, Haşmet, Şeref Hanım, Seyyid Cazım, Hulûsî Celveti.
7 beyitli yazan şairler	Zâtî, Nigârî, Hakîkî, Kânî, İbrahim Tırsî, Ahmed Nâmî, Karamanlı Nizâmî, Yahyâ Bey, Tırsî, Süheylî, Seyyid Vesîm, Rahîmî, Kâmî, Harputlu Rahmî, Fuzûlî, Fatin.
9 beyitli yazan şairler	Sâmî.
10 beyitli yazan şairler	Erzurumlu Zihnî.
11 beyitli yazan şairler	Nesîmî.
13 beyitli yazan şairler	Kânî.

Grafik 2: İstemez Redifli Gazellerin Beyit Sayılarına Göre Dağılımı

Grafikte görüldüğü üzere yüzde 40'lık oranla en fazla tercih edilen beyit sayısı 5 iken yüzde 2'lik oranlarla en az tercih edilen beyit sayıları 4, 13, 11, 10 ve 9'dur.

Eserlerin taranması sonucunda elde edilen veriler bizi mühim bir noktaya ulaştırmaktadır. Şairlerin "istemez" redifini en fazla kullandığı dönem 18. yüzyıl olarak göze çarpmaktadır. Bu yüzyıl Osmanlı'nın siyasî, ekonomik ve sosyal yönden buhran yaşadığı, toprak kayıplarının olduğu bir dönemdir. Bu buhran içerisinde şairlerin bir şeyleri istemiyor olması sosyal hayatın edebiyatla ilişkisini bir başka yönden ortaya koymakta, edebiyatın halktan kopuk olmadığı fikrine başka bir alamet olmaktadır. Çalışmada ele alınan "istemez" redifli gazellerin incelenmesi, şairlerin neyi istemediği konusundaki eğilimlerine ışık tutacaktır. Şairlerin neyi istemediği konusu başlıklar halinde şu şekilde tespit edilmiştir:

A. Başka Sevgili/Cânân/Yârân İstemez

"İstemez" redifli şiirlerde şairlerin sevdiklerinden bir başkasını istemediği bu noktada göze çarpan bir unsurdur.

19. yüzyıl şairi Leylâ Hanım, Sıdkî'nin gazeline yazdığı bir tahmininde bu durumu aşağıdaki şekilde ele alır:

Nâr-ı 'aşkın dilde besdir gayri mihmân istemez

Ketm idüp esrâr-ı 'aşkı çeşm i giryân istemez

Cânını Hakk'a virür bir başka cânân istemez (Leylâ Hânım D, T-2)

Şairin gönlündeki aşk ateşini yeterli bulan şair bir başkasını istemez ve kendi canını Allah'a teslim eder.

14. yüzyıl şairi olan Nesîmî:

Sen bana yâr ol ki gönlüm bir dahı yâr istemez

Gönlümün dil-dârı sensin özge dil-dâr istemez (Nesîmî D, G-194/1)

Sevgilisine seslenen şair onun kendisine yâr olmasını ister. Sevgilisini elde ettikten sonra bir başkasını istemeyen şair gönlünün dildârı olan sevgiliden başka bir dildâr istemez.

19. yüzyılın diğer bir kadın şairi Şeref Hanım:

Gayre meyl itmez gönül cân başka cânân istemez

Bir olur şehre hüküm dâr iki sultân istemez (Şeref Hanım D, G-67/2)

Oldukça şâirâne bir şekilde durumu ele alan şair, bir gönülde iki kişinin bulunamayacağını oldukça fasih bir şekilde ifade eder ve gönülde biri varken bir başkasına meyledilmez diyerek durumu arz eder.

18. yüzyıl şairi Erzurumlu Zihnî:

Bir kimseden ümîd-i vefâ etmezüz hele

Vahdetde gamdan özge gönül hem-dem istemez (Erzurumlu Zihnî D, G-152/8)

Bir başkasından vefâ beklemek gibi bir ümide girmeyen şair, vahdetlik mertebesinde gamdan başka bir arkadaş istemez.

18. yüzyıl şairi Kâmî:

Bezme agyâr ile yârün geldügin cân istemez

Yalunuz cânân ile sohbetde yârân istemez (Kâmî D, G-89/1)

Agyâr ile yârin beraber geldiği bir mecliste bulunmayı istemeyen şair, canan ile yalnız kaldığı bir sohbet ortamında yârân istemez.

B. Unvan İstemez

İnsanlar yaptıkları mesleklerinde mutlaka bir unvan sahibi olmak isterler. Bir marangoz, usta olmak ister bir çırak, kalfa olmak ister... Ancak âşıklık felsefesinde acı çektikçe rütbe atlayan askerler bir yerden sonra bu hiyerarşiden çıkarlar. Genellikle kasidelerde kast ettikleri makamlara ve mevkilere erişmek için şiir yazan şairler, bazen maksatlarına ulaşamadıklarında onlardan da vazgeçerler. İşte bunlardan bazıları “istemez” redifli gazellere örnek teşkil eder.

16. yüzyıl şairi, Gelibolulu Âli'nin Hayâlî'ye tahmis olarak yazdığı şiiri:

Sâkin-i kûy-i kanâ'at kurb-ı pâkân istemez

Ragbet itmez mansıb-ı dünyâyâ 'unvân istemez

Mümkînâta bende olmaz resm ü erkân istemez

Fakr ile fahr eyleyen dergâh-ı sultân istemez

Dûd-ı âh-ı sâyesinde tâk-ı eyvân istemez (Gelibolulu Âli D, T-1)

Dünya makamlarına meyletmeyen şair, herhangi bir unvanın sahibi olmak istemez, *hiçlikteki zenginliği görenlerin sultanın dergahında dahi gözü olmaz* şeklinde meramını anlatan şair durumu açık ve anlaşılır bir şekilde okuyucularına sunar.

16. yüzyıl şairi Zâtî:

Hükmi nâfîzdür anun cânlar virürler emrine

Nâmesi sultân-ı 'ışkun hiç 'unvân istemez (Zâtî D, G-536/5)

Aşıklık makamında çektikleri acı nispetinde kademe atlayarak bir unvana ulaşan şairlerin bir sözü yeterli olmaktadır. Aşıklıkta sultan olanların dünyevî makamlara ihtiyacı yoktur.

C. Para/Mal/Mülk İstemez

İnsanların iki türlü zenginliği olur. Biri maddî zenginlik diğeri ise manevî zenginlik. Maddî zenginlik birçok kişinin arzusudur. Fakat manevî zenginlik ise ancak sırra vakıf olanların isteyeceği türden bir zenginliktir.

15. yüzyıl şairi Avnî bahsedilen durumu şu şekilde nazmeder:

‘İşk nakdî bir hazînedür ana yokdur zevâl

Mâlik olan ‘Avnîyâ bir gence gencûr istemez (Avnî D, D-28/5)

Soyut bir kavram olan ve ancak gönüllerde duyulabilen aşk kavramını nakdî bir hazineye benzeten şair bu duruma mâlik olanların bir hazineye dahi ilgi duymayacağını ifade eder.

16. yüzyıl şairi Fuzûlî ise aynı durumu şu şekilde ifade eder:

Teşne-i câm-i visâlin âb-ı hayvân istemez

Mâ'il-i mûr-i hatın mülk-i Süleymân istemez (Fuzûlî D, G-115/1)

Vuslatın acısını çeken ve onun kadehine susayan kişinin ölümsüzlük iksiri olan hayat suyunu istemeyeceğini belirtir ve ekler; sevgilinin karıncaya benzeyen ayva tüylerine meyleden kişinin ise Süleymân’ın mülkünü dahi istemediğini şairane bir üslûpla dile getirir.

16. yüzyıl şairi Zâtî:

Zâtî’yâ ol kim kanâ’at hâtemine urdı el

‘Âleme hükm itmege mühr-i Süleymân istemez (Zâtî D, G-536/7)

Zâtî de bu durumda Süleymân’ın mührünü dahi isememektedir. Kanaat mührünü ele geçirenler dünyaya hükmetmek için mühre ihtiyaç duymazlar.

16. yüzyılın bir başka şairi Yahyâ Bey:

Halka-i zikre nigîn olan güzîn-i evliya

‘Âleme hükm itmege mühr-i Süleyman istemez (Yahyâ D, D-150/2)

Şair, seçkin olan din âlimlerinin zikir halkasını parmağına taktığında dünyevî unsurlardan uzaklaşacağını ve hatta âleme hükmetmek için bile Süleymân’ın mührüne ihtiyaç duymacağını belirtir.

18. yüzyıl şairi Sâmi:

Cânı teslîm eyleme fikr-i zer-i medfûn ile

Hâne-i zîr-i zemîn ey hâce altun istemez (Sâmi D, D-48/4)

Hocaya seslenen şair, “Altın gömüsü düşüncesiyle canını teslim etme!” diyerek bu başlığa örnek olacak bir şiir nazmetmiştir. “Zira yer altındaki evde herhangi bir altınla işin olmayacak.”

D. Derman/Necat İstemez

Şairler, ızdırap ikliminde müzdarip olarak yaşamayı tercih eden ve acı çektikçe âşıklık hiyerarşisinde rütbe atlayan askerler gibidir. Bu sebeptendir ki şairler yaşadığı sıkıntılardan ve çektiği eziyetlerden kimi zaman memnun olurlar. Bu sebeple de derman istemezler, zira derman onların çilesini giderdiğinde ilhamları da sona erecektir.

17. yüzyıl şairlerinden Lâmekânî Hüseyin yukarıda bahsedilen durumu örnekler:

Derd ehli dermân istemez ‘aşk ehli yârân istemez

Dermânı derd yârânı aşk yâran ü dermân istemez (Lâmekânî D, D-34/1)

Yaşadığı dertten memnun olan dermân, aşk çilesinde olan ise yârân istemez.

17. yüzyılın bir başka şairi Sâbir Parsâ:

Gonce-i ümmîdi dil şâd-âb u handân istemez

Derdden lezzet alan derdine dermân istemez (Sâbir Parsâ D, D-92/1)

Yaşadığı dertten memnun olan kimseler bu dertlerine derman arayışında olmazlar.

19. yüzyıl şairi Şeref Hanım bu hususta iki beyitle “istemez” redifine katkıda bulunur:

Mübtelâ-yı derd-i agyâra tabîbim çâre ne

Haste-i hicrân olan tedbîr-i dermân istemez (Şeref Hanım D, G-67/4)

Üçüncü bir kişinin ilişkisinin içine dahil olduğu durumlara doktorlar nasıl bir tedavi uygulayabilirler? Ayrılıktan dolayı hasta düşmüş bir âşıkta da herhangi bir tedbir, derman olmayacaktır.

Şeref Hanım:

Haste-i ‘aşk u mahabbet derde dermân istemez

Sihhat ümmîd eylemez Bokrât u Lokmân istemez (Şeref Hanım D, G-70/1)

Âşıklık ve muhabbet derdinden hastalanmış bir kimsenin dermana ihtiyacı yoktur. Çünkü onun beklentisi bu hususta tedavi olmak değildir. Bilakis bu derde iyice müptela olmaktır.

18. yüzyıldan Muvakkit-zâde Pertev:

Lebünçün ölenler hayât istemez

Düşen bahr-i ‘aşka necât istemez (Muvakkit-zâde D, G-228/1)

Sevgilinin dudaklarına ulaşmak adına, can verme noktasına ulaşan kimseler için hayat mefhumu önemini yitirir. Aşk denizinde boğulanlar için kurtuluş bir çözüm değildir. Tam tarsine o denizde boğulmak âşık için mutluluk vesilesi olacaktır.

E. Şöhret İstemez

Şairler, âşıklıkta bazen makam, mevki, para-pul ve şöhret vs. hepsinden vazgeçerler. Zira vazgeçtikleri kavramın büyüklüğünce âşıklıklarını ispatlamış olurlar.

15. yüzyıl şairi Avnî:

Hoş gören âkil fenâ tavrını şöhret gözlemez

Künc-i uzlet isteyen kendüyi meşhûr istemez (Avnî D, D-28/3)

Yalnızlık köşesine geçmek isteyenler, bir başkası tarafından meşgul edilmek istemezler. Böyle kimseler için şöhret, uzak durulması gereken bir durumdur.

18. yüzyıl şairi Hulûsî Celvetî:

Sakin genc-i kanâ‘at köşen eyvân istemez

İrtifâ‘-ı kadr için anlar dahi şân istemez (Celvetî D, G-30/1)

Kanaat zenginliğinde bulunanların maddî zenginlik alameti olan saray ve köşkü istemeyeceğini ifade eden şair, kadir yüksekliğinde de şöhret arayışında olmadıklarını belirtir.

F. Mutluluk/Sürûr/ Neşat İstemez

Yaşadığı dertlerden ve sıkıntılardan mutlu olan şairler bu durumun sonlanmasına vesile olacak şeylerden kaçınırlar.

15. yüzyıl şairi Avnî:

İşk ile vîrân iden gönlini ma‘mûr istemez

Hâtırın mahzûn iden bir lahza mesrûr istemez (Avnî D, D-28/1)

Aşk ile virân olan gönlünün âbâd olmasını istemeyen şair, mahzunluk makamında olmaktan memnun olduğu için bir an dahi olsa mutluluk istemez.

17. yüzyıl şairi Lâmekânî Hüseyin:

‘Âşık olan ma‘şûka bil giryân ü dil-bürÿân olur

Şâdî nider cânânesüz şâdi vü handân istemez (Lâmekânî D, D-34/2)

Aynı maksatla meramını ifade eden şâir sevgili olmadan mutluluktan bir tat almayacağını bilir ve bu tür bir mutluluktan kaçınır.

17. yüzyıl şairi Sâbir Parsâ:

Gonce-i ümmîdi dil şâd-âb u handân istemez

Derdden lezzet alan derdine dermân istemez (Sâbir Parsâ D, D-92/1)

Dertten lezzet alma makamına yükselen şair, yine bu hususta mutluluk arayışında değildir.

18. yüzyıl şairi Seyyid Câzım:

Lutf-ı ehl-i zahir âzâr-ı dil-i bîdâr olur

Şem'-i nâ-hufte nesîm-i subh-ı handan istemez (Câzım D, G-44/2)

Henüz uyumamış, yanmaya devam eden mum, sabah serinliğini istemez. Çünkü mumun hükmü aydınlığı görünceye kadardır.

18. yüzyıl şairi Erzurumlu Zihnî:

Hem vaz‘-ı ittihâd olamaz bir zamânda

Yâ Rab neden sürûr u neşâtı gam istemez (Erzurumlu Zihnî D, G-152/5)

G. İster İstemez (İkileme Halinde Kullanım)

Bu tür ikileme kullanımında farklı anlamlar ortaya çıkabilir. “İster istemez” ikilemesi beytin anlam dünyasına “zorunluluk ve elde olmayan sebep” gibi çeşitli anlamlar katmaktadır.

19. yüzyıl şairi Fatin yedi beyitten oluşan gazelinde bu ikilemeyi redif olarak kullanır:

Virdim belâ-yı ‘aşka rızâ ister istemez

Buldı netice hükm-i kazâ ister istemez (Fatin D, G-57/1)

Gazelin matla beyitinden anlaşıldığı üzere aşk belasına, elinde olmayan sebeplerden ötürü rıza veren şair, bu belanın sonuçlarına da mecburen katlanır ve bunu da hükm-i kaza olarak nitelendirir.

18. yüzyıldan Kâmî beş beyitten oluşan gazelinde bu ikilemeyi redif olarak kullanır:

Her gören dil virdi ol dildâra ister istemez

Hem alur hem derdine bir çâre ister istemez (Kâmî D, G-82/1)

O güzel sevgiliyi her gören ona ister istemez gönlünü kaptırır ve bu derde düştükten sonra dertten kurtulmak için çare istemez.

18. yüzyıl şairi Said Giray altı beyitten müteşekkil gazelinde bu ikilemeyi redif olarak kullanır:

Nâ-şekîbâne Sa'îdâ bir gün âhir çün enîs

Hâlümü 'arz eylerüm ol yâr ister istemez (Said Girây D, G-71/6)

Şair, yaşadığı vaziyeti sevgilisine ister istemez anlatacaktır.

18. yüzyılın diğer bir şairi Tokatlı Kânî altı beyitlik gazelinde aynı redifi kullanır:

Kendin dil ehli âteşe atmak da iş midür

Kânî ider fedâ-yı ser ister istemez (Kânî D, G-69/6)

Şair, kendi başını aşk için feda edeceğini bu ikilemeyi kullanarak ifade eder.

F.İster ... istemez (Zıtlık Kullanımı)

Şairler neyi isteyip neyi istemediklerini belirtirken “istemez” redifinin öncesinde bu kelimenin olumlu hali olan “ister”i kullanmışlardır.

18. yüzyıl şairi Hafid:

Yâr agyâr ile ülfet etdiginden anladım

Şenliği ister gönül-hâne harâbı istemez (Hafid D, G-115/3)

Yâr ile agyâr kaynaştığından beri şairin gönlü şenliği ister, harap olan yerlerden uzak durur.

18. yüzyıl şairi Seyyid Vesîm:

Bir halete muhabbetin irgürdü kim beni

Bi-çare dil visalini ister hem istemez (Vesîm D, G-115/5)

Sevgilinin muhabbeti, şairi öyle bir hale eriştirir ki çaresiz bir şekilde sevgiliye kavuşmayı hem ister hem de istemez.

18. yüzyıl şairi Seyyid Cazim:

Hem h'âhiş-i 'alâka eder hem gam istemez

Gönlüm belâ-yı 'aşkı hem ister hem istemez (Câzım D, G-43/1)

Şair bir ikilem içerisinde karar verememektedir. Sevgili isteyen şair, aynı zamanda gamdan uzak durmak istemektedir. Bu elbette ki mümkün değildir. Devamında ise şair bu ikilemi dile getirir. Bela aşkına ulaşmayı hem ister hem de istemez.

G. İstemez Redifinin Soru Olarak Kullanımı

17. yüzyıl şairi Rezmî, beş beyitten oluşan gazelinde “istemez” redifini “kim” soru zamiri ile birlikte kullanır:

Fasl-ı bahârda bâd-ı sabâyı kim istemez

Ol dem çemende zevk u safâyı kim istemez (Rezmî D, G-197/1)

18. yüzyıl şairi Nakşî, dört beyitten oluşan gazelinde bu redifi soru edatı olan “mi” ile birlikte kullanır:

Hem-dem olalum yâr-ı kadîm istemez misün

Seyr it sühenümdür beytüm istemez misün (Nakşî D, G-101/1)

...

Bezmünde safâ-bahş ola tâze-sühandan

Nakşî gibi bir yâr u nedîm istemez misün (Nakşî D, G-101/5)

18. yüzyılın diğer bir şairi Osman-zâde Taib Ahmed, beş beyitten oluşan gazelinde “istemez” redifini “kim” soru zamiri ile birlikte kullanır:

Bezm-i cihânda zevk ile ‘işret kim istemez

Vuslat kenâra gelse muhabbet kim istemez (Tâib D, G-101/5)

SONUÇ

Taranan divanlarda toplamda 43 şairin “istemez” redifli 60 şiiri tespit edilmiştir. Şairlerin bu redifi en çok kullandığı dönemin 18. yüzyıl olması dikkat çekici bir durumdur. Zira bu dönem Osmanlı’nın siyasî, ekonomik ve sosyal yönden kötüye gittiği bir dönem olmasının yanında toprak kayıplarının çok olduğu bir dönemdir. Böyle bir dönemde şairlerin bir şeyleri istemiyor olması edebiyatın sosyal hayatla ilişkisini ortaya koyan bir başka delildir. Bu çalışmadaki bir başka tespit ise şairlerin “istemez” redifini en fazla *fâ’ ilâtün / fâ’ ilâtün/ fâ’ ilâtün/ fâ’ ilün* vezninde kullanıldığıdır.

Yapılan çalışmada şairlerin “istemez” redifli gazelleriyle neyi istemediği hususuna ışık tutmak hedeflenmiştir. Tespit edilen gazelerde yapılan değerlendirmeler neticesinde ortaya konan çıkarımlar dokuz başlık altında beyitler temel alınarak yapılmıştır. Bu başlıklar şu şekildedir:

1. Başka Sevgili/Cânân/Yârân İstemez
2. Unvan İstemez
3. Para/Mal/Mülk İstemez
4. Derman/Necat İstemez
5. Şöhret İstemez
6. Mutluluk/Sürûr/ Neşat İstemez
7. İster İstemez (İkileme Halinde Kullanım)
8. İster ... istemez (Zıtlık Kullanımı)
9. İstemez Redifinin Soru Olarak Kullanımı

KAYNAKÇA

Kılınç, Abdülhakim, *Fuzuli Divanı*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2021.

Albayrak, Nurettin, “Redif”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/redif--edebiyat>, Erişim Tarihi: 20.05.2023.

- Altun, Kudret, *Gelibolulu Mustafa Âli ve Divânı = Vâridâtü'l-enîka*, Özlem Kitabevi, Niğde 1999.
- Arslan, Mehmet, *Şeref Hanım Divanı*. Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002
- Arslan, Mehmet, *Leylâ Hanım Divanı*. Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003
- Ayan, Hüseyin, *Nesimi Divanı*. Akçağ Yayınları, Ankara 1990
- Ayhan, Emrah, *Nakşî Divânı*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul 2002.
- Bektaş, Ekrem, *Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Divânı*. Malatya: Öz Serhat Yayıncılık, Malatya 2007.
- Dilçin, Cem, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1983.
- Doğan, Muhammet Nur, *Fatih Divanı ve Şerhi*. TYEK Yayınları, Ankara 2014.
- İsen, Mustafa; Horata, Osman; Macit, Muhsin; Kılıç, Filiz; Aksoyak, Hakkı, *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, Ankara 2005.
- Karaköse, Saadet, *Said Giray Divanı*. Kültür bakanlığı Yayınları E-Kitap Projesi, Ankara 2007.
- Kutlar, Fatma Sabiha, *Arpaemîni-Zâde Mustafa Sâmî- Divân*. Kalkan Matbaası, Ankara 2005.
- Macit, Muhsin, *Erzurumlu Zihni Divanı*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Mehmet, Gürbüz, *Rezmi Divanı*. Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Mehtap, Erdoğan, *Fatin Divanı*. Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007
- Özbek, Ahmet, *Câzim Dîvânı (Edisyon kritik-İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi, Kayser 2000.
- Saraç, Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi Ölçü-Biçim-Kafiye*. 3F Yayınları, İstanbul 2007.
- Tarlan, Ali Nihat, *Zâtî Divanı (Gazeller Kısmı 2. Cilt)* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970.
- Tuğluk, İbrahim Halil, *Lâmekânî Şeyh Hüseyin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara 2001
- Tuğluk, İbrahim Halil, *Ahmed Vesîm Dîvânı (İnceleme-Metin)*. Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2010.
- Ünal Öztürk, Hacer, *18. Yüzyıl Şairi İbrahim Hafid Paşa: Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Ankara 2013
- Yatman, Mustafa, *Osman-zâde Tâib Divanı'ndan Seçmeler*, KB Yayınları, Ankara 1989
- Yazar, İlyas, *Kânî Dîvânı (inceleme-metin)*. Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2007
- Yıldırım, Ali, *Kâmî Divanı (Edirneli Efendi Çelebi) Hayatı Sanatı Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni*. MEB Yayınları, Ankara 2009
- Yoldaş, Kâzım, *Sâbir Parsâ Divanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.

THE BASIC DEVELOPMENT OF JEWISH PRINTING IN THE OTTOMAN PERIOD.*

OSMANLI DÖNEMİNDE MUSEVİ MATBAACILIĞININ TEMEL GELİŞİMİ

İpek YILDIRIM**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 24/04/2023 Düzeltme/Revised: 17/05/2023 Kabul/Accepted: 10/06/2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Cite as: Yıldırım, İ. (2023). The Basic Development Of Jewish Printing In the Ottoman Period. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 61-79. <https://doi.org/10.52735/bellek.1287227>

ÖZ

Osmanlı döneminde ilk Musevi matbaacılık faaliyetleri, İspanya'dan sürgün nedeniyle ayrılmak zorunda kalan Sefarad Yahudilerinin girişimleriyle başlamıştır. Sefarad Yahudileri ve Polonya ve çevresinden göç etmek zorunda kalan Aşkenaz Yahudileri, Selanik, Edirne, İzmir ve İstanbul'da matbaacılık faaliyetlerini sürdürerek kendi dinlerine ve kültürlerine ait eserleri oluşturmak istemişlerdir. Osmanlı dönemi içerisinde Musevilere ait ilk matbaa 1493 yılında kurulduysa da eserlerin yoğun bir şekilde basılması 19. ve 20. yüzyıllarda gerçekleşmiştir. İlk Musevi gazetecilik faaliyetleri de 1842 itibarıyla İzmir'de gündeme gelmiştir. Bu faaliyetler daha sonra İstanbul'da devam etmiş ve bu iki şehirde yoğunluk kazanmıştır. Bu noktada çalışma, Osmanlı döneminde var olan Musevi matbaacılık faaliyetlerini siyasi ve toplumsal süreçler dahilinde ele almayı amaç edinmiştir. 1493 ve 1922 yılları arasındaki dönemi kapsayan çalışmada Musevilerin matbaacılık faaliyetlerine doküman incelemesi yöntemiyle yer verilmiştir. Sonuç olarak, Osmanlı döneminde matbaacılık faaliyetleri dönem dönem kesintiye uğrasa da zaman içerisinde başarılı bir gelişim göstermiştir. Osmanlı hükümetinin de özellikle bölgedeki Müslümanların matbaa kullanmadığı dönemde, gayrimüslim bir millet olarak Musevilerin matbaa faaliyetleri yürütmesine izin vermesi sosyal ve ticari açıdan önem taşımaktadır. Musevilerin bastıkları eserlerde uzun bir dönem dini temanın ön planda olması; İspanya'dan sürgün edilmeleri, göç ettikleri yerlerde azınlık olmaları ve bunun beraberinde getirdiği yok olma endişesi nedeniyle dini kimliklerini koruma çabası olarak açıklanabilir. İlerleyen süreçte bastıkları eserlerde edebiyat ve bilim konularına yönelmeleri hem zamanla üzerlerindeki tehdit algısının azalması hem de İspanya'dan aldıkları köklü kültürü değerlendirme ve uygulama çabası olarak ifade edilebilir.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde Yeditepe Üniversitesi Gazetecilik Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Suat Gezgin'in fikir ve önerilerinden faydalanılmıştır.

** Doktorant, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ipekyildirim@hotmail.es, ORCID: 0000-0001-5410-0478

Anahtar kelimeler: Osmanlı Musevi matbaacılığı, Osmanlı Musevi basını, Osmanlı Musevileri, Türk Musevileri, Osmanlı dönemi basını

EXTENDED SUMMARY

The first Jewish printing activities in the Ottoman period started with the initiatives of the Sephardic Jews who had to leave Spain due to their exile. Sephardic Jews and Ashkenazi Jews, who were forced to immigrate from Poland and the surrounding areas, wanted to create works of their own religion and culture by continuing their printing activities in Thessaloniki, Edirne, Izmir, and Istanbul. The Jews were the first nation to conduct printing activities in the Ottoman Empire, and the Greeks and Armenians started printing activities later on. In this regard, the Nahmias brothers assumed the leading role in printing in the Ottoman lands in 1493. After the Nahmias brothers, the Soncino family continued the printing tradition; and Jewish printing houses were established intermittently.

Even though the first Jewish printing house was established in 1493 during the Ottoman period, intensive publication of works only occurred during the 19th and 20th centuries. This delay is explained by the isolation of the Jewish community after the false Messiah Sabbatai Zevi movement.

The first journalistic activities came to the fore in Izmir in 1842. After that, they spread to Istanbul and intensified in both cities. Democratic processes were very effective in the birth and development of Jewish journalism in the Ottoman period. It is stated that the Gülhane Edict of 1839 (Edict of Reorganization), which stipulated not to discriminate between all subjects of religion and sect, played a prominent role in the opening of the first newspapers. Especially after the expansion of minority rights with the Reform Edict of 1856 and the enactment of the first Constitutional Law in 1876, it is seen that the establishment of Jewish newspapers gained momentum. However, it should be noted that after the Reform Edict, the beginning of the control of press organizations with the Press Regulations issued in 1857 and the start of the period of autocracy with the Martial Law Decree as of September 20, 1877 negatively affected the aforementioned developments. Along with these, it is observed that the number of Jewish newspapers increased with the developments in the democracy process in the Ottoman lands after the proclamation of the 2nd Constitutional Monarchy in 1908. These political developments and the Young Turk movements provided a comfortable environment for the Jews.

The research problem in this article is the extent of the printing activities of the Jews in the Ottoman period and the social and political events that occurred in conjunction with them. In this sense, the aim of the study is to include the printing activities of the Jews who lived in the Ottoman Empire within the political and social processes and thus, the study is important in terms of understanding these activities with the religious, cultural and social dynamics of the period.

In the article covering the period between 1493 and 1922, the printing activities of the Jews were examined using the document analysis method. In this method, written materials related to the research problem studied are used to analyze the targeted phenomena. In addition to written materials, visual materials may also be included in the research. Based on this method, this article analyzed Jewish printing activities in the Ottoman era within the political and social events of the period. Since the first printing activities started in 1493 and the Ottoman Sultanate was abolished in 1922, the study was limited to the period mentioned.

As a result, in spite of intermittent pauses in printing activities during the Ottoman period, it still experienced a successful growth over time. The Ottoman government's permission for the Jews, as a non-Muslim nation, to conduct printing activities was a socially and commercially important move, especially when Muslims in the region were not using the printing press. Frankly, the relationship between the government and the Ottoman Jews was reinforced by the praises attributed to the sultans in the published books. The constant presence of religious themes in Jewish works can be attributed to the attempt to preserve their religious identities due to their exile from Spain, being a minority in the places they migrated to, and the fear of annihilation. The fact that they turned to literature and science in the works they published in the following process can be expressed as both the decrease in their sense of threat over time and an effort to assess and utilize the deep-rooted culture they received from Spain.

Ottoman Jewish journalistic activities were welcomed in Istanbul, Izmir, Edirne and Aydın, yet newspapers were predominantly published in Istanbul and Izmir. With the spread of the schools belonging to the Alliance organization and the announcement of the Second Constitutional Monarchy, an increase was seen in the newspapers printing in French; and the people who were educated in the aforementioned schools took on an

enlightened role and contributed to the political and social development through the press. The fact that more than sixty newspapers, regardless of their longevity, were published by Ottoman Jews, should be considered an important success in the Ottoman press, despite the enactment of the printing laws, the use of censorship, and some political problems. Through the utilization of the Turkish-Jewish identity in the forefront and creating content that was moderate and unifying, it allowed for great success.

Keywords: Ottoman Jewish Printing, Ottoman Jewish Press, Ottoman Jews, Turkish Jews, Period Ottoman Press

INTRODUCTION

The first Jewish printing activities in the Ottoman period started with the initiatives of the Sephardic Jews who had to leave Spain due to exile. Sephardic Jews and Ashkenazi Jews, who were forced to immigrate from Poland and the surrounding areas, wanted to create works of their own religion and culture by continuing their printing activities in Thessaloniki, Edirne, Izmir and Istanbul. The Jews were the first nation to conduct printing activities in the Ottoman Empire, and the Greeks and Armenians started printing activities later on. In this regard, the Nahmias brothers assumed the leading role in printing in the Ottoman lands in 1493. After the Nahmias brothers, the Soncino family continued the printing tradition; and Jewish printing houses were established intermittently.

Although the first printing house belonging to Jews was established in 1493 during the Ottoman period, intensive publication of works only occurred during the 19th and 20th centuries. This delay is explained by the isolation of the Jewish community after the false Messiah Sabbatai Zevi movement.

Due to the prominent Sephardic Jews in printing activities, even though the dominance of the Ladino (Judeo-Spanish) language is seen in this area, Jews who were educated and provided education in the schools opened in the Ottoman lands by Alliance (Universal Jewish Union), which was established in Paris in 1860, started to prefer French language in the works they published by being included in the field of press.

Within the above-mentioned political and social events, this article examines the extent of Jewish printing activities in the Ottoman period and the sociopolitical events that occurred in conjunction with them. In this sense, the aim of the study is to include the printing activities of the Jews who lived in the Ottoman Empire within the political and social processes and thus, the study is important in terms of understanding these activities with the religious, cultural and social dynamics of the period.

In the article, document analysis method will be used; in this method, written materials related to the research problem studied are used to analyze the targeted phenomena. In addition to written materials, visual materials may also be included in the research. Much of the information we know about the past today has come from the use of this method by historians and other researchers in the social sciences.¹ Based on this method, in the article, Jewish printing activities in the Ottoman period will be conveyed within the political and social events of the period. Since the first printing activities started in 1493 and the Ottoman Sultanate was abolished in 1922, the study will be limited to the period mentioned.

---

¹ Ali Yıldırım and Hasan Şimşek, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 11.Edition, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2018, p.189.

1. Jewish Printing in the Ottoman Period

The first work in the Ottoman period was *Arba'ah Turim* (Four Rows), a religious work published by the Nahmias brothers; after *Arba'ah Turim*, religious works continued to be published. Spanish and Italian families played a leading role in the early printing activities in Ottoman lands. However, families who immigrated from Poland and the surrounding countries in the following periods also became involved in printing activities and achieved significant success.

1.1. Early Jewish Printing Activities

Printing activities in the Ottoman Empire started with the Sephardic Jews expelled from Spain in 1492, and the Jews who came from here were mostly settled in Istanbul, Izmir, Edirne and Thessaloniki. At this point, David and Shmuel Nahmias brothers, who settled in Istanbul, established their printing houses and started printing activities, and at the first stage they published a book called *Arba'ah Turim*. The book in question is a religious work and contains information about Jewish law. It is stated on the book that it was printed in 1493.² *Arba'ah Turim* was written by Jacob ben Asher in Spain at the beginning of the 14th century and was published in Istanbul at the Nahmias brothers' printing house on the mentioned date, about two hundred years later.³ While it was being prepared for printing in the printing house, the editor of the book was Eliyahu ben Benjamin ha-Levi, who settled in Istanbul before the Spanish exile, in other words, a Romaniote Jew. Levi was among the most learned Jews in Istanbul, and his teachers were the famous former chief rabbis of Istanbul, Moshe Kapsali and Eliyahu Mizrachi.⁴ Moshe Kapsali served as the Byzantine Chief Rabbi before the conquest of Istanbul by Mehmed II. After the conquest, Mehmed II accepted him as the chief rabbi of the Jewish community and always implemented an open-door policy for non-Muslims coming to Istanbul.⁵ This policy, which had been maintained since Mehmed II, enabled Istanbul to meet the printing press thanks to the Jews during the reign of his son, Bayezid II.

Bayezid II, who ruled the Ottoman reign between 1481 and 1512 and was indicated to have relatively less liberal views than his father Mehmed II according to Offenbergs statement, did not welcome it initially when he heard that a text on the Jewish religion was published; after nearly twelve years of mediation, he took the situation warmly.⁶ In Jewish printing houses, 19 works were published during the reign of Bayezid II, and 33 during the reign of his son Yavuz Selim. On the printed works, the statement "*Printed under the auspices of Bayezid II.*" was written.⁷ In this sense, it is seen that the printing activities of the Jews were not interfered with during the Ottoman period in the following processes. The fact that the printing press was not immediately accepted among the Muslim subjects in the Ottoman lands after the invention of the printing press in 1444 in Europe is explained by religious reasons. The arrival of the printing

² Yasin Meral, İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı, Divan Kitap, 1.Edition, 2016, p.27-29.

³ Nadia Vidro, "Calendar Tables in Manuscript and Printed Arba'ah Turim: Tur Oraḥ Ḥayyim, Chapter 428", Journal of Jewish Studies, V.69, N.1, 2018, p.58-85.

⁴ Adri K. Offenbergs, "The Printing History of the Constantinople Hebrew Incunable Of 1493: A Mediterranean Voyage of Discovery", The British Library Journal, V.22, N.2, 1996, p.221.

⁵ Ahmet Hikmet Eroğlu, "16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Efsanevi Bir Yahudi: Yasef Nasi", Bütün Yönleriyle Yahudilik: Dinler Tarihi Araştırmaları -VIII (International Symposium), 18-19th February 2012, p.722.

⁶ Offenbergs, p.231.

⁷ Ş. Korkmaz, "Matbaacılık Tarihi", MatbaaTürk (www.matbaaturk.org), 2004, p.4-5; Narrator: Mustafa Kınık, "İbrahim Müteferrika ve Yayımladığı İlk Kitaplar", Kalemşi Geleneksel Türk Sanatları Dergisi, V.2, N.4, 2014, p.27.

press was delayed in order not to spoil the work of the Qur'an calligraphers.⁸ However, since there was no such situation for non-Muslims living in the region, preventive measures were not taken by the Ottoman government against the activities of non-Muslims.

After *Arba'ah Turim*, the first work published in Jewish printing houses of Istanbul was the Torah, which was published in 1505. The fact that the first published books were of a religious nature is explained by the purpose of meeting the needs of the exiled Jews. So much so that in the first works, it was seen that the information in the Torah was included and interpreted, as well as the information that people could practice in their daily lives in the form of sermons and parables.⁹

It was observed that printing activities were conducted by Jews who had been forced to leave Spain and settled in Thessaloniki. The printing of the work named *Eyn Ya'kov* in Thessaloniki can be given as an example. The author of the book, Ya'kov ben Shlomo ibn Haviv, praised the printing press owner Yehuda Gedaliah at the beginning of the book. It is stated that before Gedaliah was settled in Thessaloniki, he was also involved in printing activities in Lisbon, Portugal. Likewise, there is information that the Nahmias brothers started their first activities in Spain. The proof of this is that the works printed in the Nahmias brothers' printing house had exactly the same ornaments and letter manipulations as those printed in the Alantasi and Zalmati printing houses in Spain.¹⁰ It was stated by those who examined the *Arba'ah Turim* work that the Nahmias brothers were never novices in the printing business and they did their work properly from start to finish. In addition, the Nahmias family was among the most distinguished Jewish families in Spain. With the deportation edict, it is mentioned that they collected their printing houses and departed from Spain and settled first in Naples and then in the Ottoman lands.¹¹ The printing activities of the Nahmias brothers and their printing of works were highly appreciated by both Romaniote and Sephardic Jewish scholars and aroused enthusiasm.¹² Frankly, it is possible to say that the Nahmias brothers and Gedaliah were successful printers in Spain and Portugal. The fact that they had to emigrate enabled them to bring their works together with Romaniote Jews as well as Sephardic Jews. Moreover, the fact that the Nahmias brothers came from a distinguished family and published works on the Jewish religion can be considered as one of the reasons why they were heard and appreciated among the Jewish communities.

After the Nahmias brothers and their sons continued their printing activities until 1522, the Italian-origin Soncino family dominated the printing house between 1530 and 1547, and during this period multilingual Torahs were printed in Aramaic, Arabic and Persian. Accordingly, the Torahs were printed in Hebrew letters, the original text in Hebrew was in the middle of the page, the Aramaic translations on the right, the Persian on the left, the Arabic translations on the top, and the commentary of Rabbi Shlomo Yitzchaki - the "Rashi commentary" in short terms in the literature - was located at the bottom.¹³ Another translated version of the Torah was also published in Hebrew, Aramaic, Greek, and Spanish.¹⁴

⁸ Mahmut Gündüz, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", Vakıflar Dergisi, S.12, 1978, p.339.

⁹ Meral, p.33-35.

¹⁰ Meral, p.30-31.

¹¹ Offenber, p.224.

¹² Abraham Yaari, Hebrew Printing at Constantinople: Its History and Bibliography (İbranice: ha-Defus ha-İvri be-Kuşta), The Hebrew University Magnes Press, 1967, p.17-21; Narrator: Minna Rozen, A History of the Jewish Community in Istanbul: The Formative Years, 1453-1566, Brill, 2002, p.261.

¹³ Meral, p.36-38.

¹⁴ Aron Freimann, "Die Soncinenatendrucke in Salonichi und Constantinopel (1526-1547)", Zeitschrift für hebraeische Bibliographie, V.9, 1905, p.21-25; Narrator: Nil Pektaş, "The Beginnings of Printing in the Ottoman

Considering the languages used, it was aimed to appeal to a large Jewish audience, especially the Sephardic Jews of the Mediterranean region.¹⁵ At the same time, it is important to note that innovations such as italic writing, capitalization and page design were introduced by the Soncino family in the field of printing in the Ottoman Empire.¹⁶

After the Soncino family, Moshe Parnas, Shmuel ben Hayim Helitz and his brothers simultaneously conducted active printing activities until the 1560s. After this date, it was seen that the Ya'bits brothers became the leading actors among Yosef ben Shmuel Hakan ha-Levi Hâkim and Avraham ben Shmuel ha-Kohen Sancho. Yousef Ya'bits started the Talmud printing project as a result of the growing concern among the Jews that the Talmuds would perish, after the Papacy banned the publication of the Talmuds, the Jewish civil code, in 1553 and subsequently ordered them to be burned.¹⁷ Ya'bits brothers, who focused on the Talmud publication especially between 1583 and 1593 and published more than forty works in total, first started their activities in Thessaloniki and then continued in Istanbul.¹⁸ Even though they were not able to print the entire Talmud, their efforts were greatly appreciated. It should be noted that with the death of the elder brother Shlomo Ya'bits in 1593, the Ya'bits brothers' printing house was closed; and Yousef Ya'bits did not print any works after this date. In addition, among the printing houses operating in Istanbul at the same time as the Ya'bits brothers, there was also the joint printing house of Eliezer ben Yitzchak and Rabbi David ben Eliyahu Kasti. However, this printing house was only able to operate between 1575 and 1576 due to reasons such as financial difficulties.¹⁹ Before coming to Istanbul, Eliezer had been a printer in Lublin for sixteen years, and following his departure from Istanbul, he continued to perform this business in Safed. In addition to financial difficulties, among the reasons why it could not hold on this job in Istanbul was the fact that the Ya'bits brothers assumed the leading role in the region and therefore there was no need for another new printing house. So much so that Eliezer and his sons were considered skilled craftsmen who brought fonts and ornamental material from Lublin. However, he had difficulty in purchasing paper due to lack of financial resources. This was the reason why he started a partnership with Kasti, a member of Romaniote community.²⁰

Between the years 1593 and 1598, the activities of the Reyna Nasi's printing house came to the fore. Reyna Nasi lost her husband, Yosef Nasi, who was the duke of Naxos Island in the Ottoman lands, in 1579; and after this loss, she aimed to be instrumental in the printing of books by establishing a printing house with some of her wealth in 1593, since there was no Jewish printing house in Istanbul.²¹ Although the Jewish printing house in Istanbul exhibited a slow pace of development with interruptions, it was among the leading centers of Jewish printing

---

Capital: Book Production and Circulation in Early Modern Istanbul", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, V.16, N.2, 2015, p.15.

¹⁵ Yaari, pp.102-103; Narrator: Stephen Lubell, "The Use of Hebrew in the Antwerp Polyglot Bible", Unpublished Master's Thesis, Londra University, 2008, p.65.

¹⁶ Nadide Güher Erer, "A Short History of Copyright in the West, in the Ottoman Empire and in Turkey", *Türk Kütüphaneciliği*, V.28, N.4, 2014, p.642.

¹⁷ Meral, p.39-42.

¹⁸ Esther Benbassa and Aron Bodrigue, *Sephardi Jewry: A History of the Judeo-Spanish Community: 14th-20th Centuries*, University of California Press, 2000, p.107; Narrator: Marvin J. Heller, *Further Studies in the Making of the Early Hebrew Book*, Brill, 2013, p.89.

¹⁹ Meral, p.42-43.

²⁰ Yaari, p.30, Narrator: Marvin J. Heller, "Early Hebrew Printing from Lublin to Safed: The Journeys of Eliezer ben Isaac Ashkenazi", *Jewish Culture and History*, V.4, N.1, 2001, p.87.

²¹ Meral, p.45-46.

worldwide, with an increasing activity until the 17th century, alongside the Venice and Amsterdam printing houses.²²

Fifteen works were published in the Reyna Nasi's printing house in the aforementioned period of approximately five years. Some of the published works were *Yafek Ratzon*, written by Yitshak Ya'bits from the Ya'bits family, and *Gal shel Egozim*, which included sermons by Menahem ben Moshe Egozi.²³ Before the Nasi family migrated to the Ottoman Empire, they had to live with their Christian identity by continuing their Jewishness secretly due to the pogroms in Europe, and when they immigrated to the Ottoman Empire, they had the chance to act again with their Jewish identity.²⁴ In this sense, it is extremely important for those people who have the chance to re-establish a lifestyle in accordance with the religion they follow, to publish books belonging to their own language and culture.

After the death of Reyna Nasi and the closure of the printing house in 1598, there was no Jewish printing house operating in Istanbul for nearly forty years. However, with the establishment of the printing house by Andalusian origin Shlomo ben David Franco in 1639, the printing movements were revived and Franco preferred to print Rashi's Torah commentary in the first place. Franco's printing house, which continued its activities until 1711, had an eight-year interruption between 1656 and 1664.²⁵ Despite the interruptions, it is stated that among the non-Muslim communities in Istanbul, the Jews undertook and ran the most successful early printing business. As seen in the example of Reyna Nasi, the special patronage and philanthropy of the Jewish people and both maintenance close relations of the Jewish community with each other and dominance the book market in Istanbul played an important role in the success of the Jewish printing house in the Ottoman Empire.²⁶

At the same time as the Franco's printing house, Avraham ben Yedidiya Gabay had a printing house in both Izmir and Istanbul. Gabay's printing house was the first printing house established in İzmir. Sabbatai Zevi, who claimed to be the Messiah during the period when the Gabay and Franco printing houses were active, showed his influence on the works printed in the printing houses. For example, the books by Nathan of Gaza, who played the role of Sevi's ambassador, were printed in the Franco's printing house, which included prayers day and night. Moreover, printing activities were interrupted from time to time in Izmir and Istanbul in this process, and it is thought that the reasons for these interruptions were the fights between the followers and opponents of Sabbatai Zevi. It should be said that in addition to the printing house in the Ottoman Empire, the printing houses in Europe were also affected by the Sabbatai Zevi movement. Poland and the surrounding countries, which were exposed to pogroms, had a strong support for Sabbatai Zevi, as they needed a Messiah during this difficult process; and the rabbis made great efforts to eliminate this strong support.²⁷ As a result, printing works were adversely affected by the Sabbatai Zevi movement, it is stated that no works were published between 1683 and 1710 in Istanbul and between 1655 and 1695 in Thessaloniki.²⁸

---

²² Kemal Beydilli, "Matbaa", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, V.28, p.105-106.

²³ Meral, p.46.

²⁴ Eroğlu, p.723.

²⁵ Meral, p.47-49.

²⁶ Pektaş, p.16.

²⁷ Meral, p.49-51.

²⁸ Beydilli, p.105-106.

1.2. 18th and 19th Century Jewish Printing Activities and General Situation

Yona ben Ya'kov Ashkenazi and his family, who had to migrate from Poland to the Ottoman Empire due to pogroms, were among those who actively conducted printing activities in Istanbul between 1710 and 1778. The said printing house became the largest and most influential of its time in Istanbul, Rumelia and the Middle East. Yona Ashkenazi had improved the quality of his printing activities year after year by having had new type-founding, prepared aesthetic prints and improved his ornaments.²⁹ Furthermore, the necessary letters of the Müteferrika's printing house, which was established in 1727 and was the first Turkish Muslim printing house in the Ottoman lands, were also made in Yona Ashkenazi's type foundry.³⁰ At this point, the Ashkenazi's printing house has a historically important place in Turkish Muslim printing.

Between the years 1710 and 1778, 188 out of 210 Hebrew books which had been published in Istanbul was printed by the Yona Ashkenazi's printing house. The printing house, which brought works to life by printing in Ladino (Judeo-Spanish) language, also printed the Torah with Ladino translation. In the fifty years after the Ashkenazi's printing house ended its operations, fifty works were published in Ladino, whereas in the previous 230 years, this number did not exceed six.³¹ In this sense, Yona Ashkenazi played a pioneering role in the publication of works in Ladino in the Ottoman Empire. Between 1493 and 1940, a total of 758 works were published in Hebrew, and 260 of these works and 30 periodicals were published in Istanbul in Ladino, mostly after 1730.³²

During the Ottoman period, the Jews both included the name of the sultan of the period in the works they published and praised him, and stated that it was printed in Istanbul with the names *Kushta*, *Kusdina*, *Kushtantina*. The expressions "It was printed here in the metropolitan Istanbul, under the reign of Sultan Bayezid, the great king of the Muslim kingdom. May his life be long, God help him, may his reign last forever! Amine!" in *Arba'ah Turim* and "It was printed in Istanbul under the reign of the mighty king Sultan Ahmed, our lord. May his glory be great!" in *Sefer ha-Yashar* published by Yona ben Ya'kov Ashkenazi can be given as examples of praise for the sultans of the period. Moreover, it is worth mentioning that the printing houses operating in Istanbul during the Ottoman period were located in the Suriçi (Fatih-Eminönü) region and around Kuruçeşme, and the expressions "*Kushta*" and "*Kushtantina*" were mostly used to refer to Suriçi.³³ Accordingly, it is known that Istanbul's leading role in Jewish printing was preserved until the 19th century, but Thessaloniki began to come to the fore in later dates.³⁴

The printing of the Torah with Ladino translation in the Ashkenazi's printing house, as well as the printing of *Me'am Lo'ez* and other Ladino works, which was a comprehensive interpretation of the Torah, marked the beginning of the large-scale Ladino language printing activity in Ottoman lands, especially in Istanbul. By the end of the 1800s, printing in the Ladino language constituted the majority of the printing works in Hebrew letters in Istanbul and the activities of printing centers in other Western Ottoman cities such as Izmir and Thessaloniki.³⁵

²⁹ Meral, p.52-57.

³⁰ M. Sevilla-Sharon, *Türkiye Yahudileri: Tarihsel Bakış*, Kudüs, 1982, p.90; Narrator: Beydilli, p.105-106.

³¹ Matthias Lehmann, *Ladino Rabbinic Literature and Ottoman Sephardic Culture*, Indiana University Press, 2005, p.38-51; Narrator: Rachel Simon, "The Contribution of Hebrew Printing Houses and Printers in Istanbul to Ladino Culture and Scholarship", *Judaica Librarianship*, V.16, N.17, 2011, p.128.

³² Simon, p.134.

³³ Yaari, p.59, p.174; Narrator: Meral, p.110-113.

³⁴ Beydilli, p.105-106.

³⁵ Simon, p.128.

Sephardic Jews pioneered the cultural and economic development in Thessaloniki with their deep-rooted history they inherited from the cultural crossroads of Spain. So much so that other Jewish communities such as non-Sephardic Ashkenazi and Romaniote had to learn Ladino in order to be effective in social and economic life.³⁶ In this sense, it should be said that the Ladino language was an important unifier among Jewish communities.

Although the first Ladino publications had religious content such as the Torah, commentary and prayer books, by the 19th century it had become more diverse, covering literature, history, biography, science, Ottoman provincial laws and regulations. It is seen that Jewish periodicals appeared in Istanbul in the middle of the 19th century; and it is stated that more than half of the publications that appeared at that time were published in Ladino. At the end of the same century, a new genre emerged among Ladino publications. The genre in question included both original Ladino novels and novels that had mostly been translated from French. Several editions of Jewish community rules were also noted to have been published in Ladino, followed by some provincial and municipal ordinances. Thus, it is stated that Ladino was especially important in social and cultural terms as of the second half of the 1800s.³⁷

It should be emphasized that Ladino novels and periodicals were interdependent during the Ottoman period, novelists were able to sell their articles over the newspaper and readers followed the next part of the serialized novel through the newspaper. Additionally, this situation made the conditions of publication difficult and made the authors and editors raced against time. Since the revision and correction work was done in a hurry, it was observed that chapter numbers were omitted from time to time, names were written without being registered, and mistakes were made in printing and typesetting.³⁸ Moreover, although it is stated that numerous works published in Istanbul included copyright statements that the work could not be reproduced without permission, there is also information that printing houses did not print works without permission, since there was no competition environment and they were generally the only printing house in their region.³⁹

2. Journalistic Activities in the Frame of Jewish Printing in the Ottoman Period

Even though the first Jewish printing house was established in the Ottoman lands in 1493, the project to publish the first Jewish newspaper took 1842. However, it should be kept in mind that the first newspaper in Ottoman lands was *Vakayi-i Mısriye*, published in Egypt in 1828, and then the first official newspaper of the Ottoman Empire, *Takvim-i Vakayi*, was published in Istanbul in 1831.⁴⁰

Democratic processes were very effective in the birth and development of Jewish journalism in the Ottoman period. It is stated that the Gülhane Edict of 1839 (Edict of Reorganization), which stipulated not to discriminate between all subjects of religion and sect, played a prominent role in the opening of the first newspapers. Especially after the expansion of minority rights with the Reform Edict of 1856 and the enactment of the first Constitutional

---

³⁶ Naim Gülerüz, *Türk Yahudileri Tarihi I*, Gözlem Basın Yayın, 1995, p.61; Narrator: Melih Çoban, "Ottoman Jews in Salonica: A Community at the Heart of Ottoman Enlightenment", *Turkish Review of Balkan Studies*, V.11, 2007, p.72-73.

³⁷ Simon, p.131-134.

³⁸ Michael Alpert, "The Ladino Novel", *European Judaism*, V.43, N.2, 2010, p.53-54.

³⁹ Meral, p.91.

⁴⁰ Orhan Koloğlu, *İlk Gazete İlk Polemik, Vakayi-i Mısriye'nin öyküsü ve Takvim-i Vekayi ile Tartışması*, Ankara, 1989; Narrator: Hıfzı Topuz, *II.Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, 8.Edition, Remzi Kitabevi, 2018, p.13.

Law in 1876, it is seen that the establishment of Jewish newspapers gained momentum. However, it should be noted that after the Reform Edict, the beginning of the control of press organizations with the Press Regulations issued in 1857 and the start of the period of autocracy with the Martial Law Decree as of September 20, 1877 negatively affected the aforementioned developments.⁴¹ In this process, schools opened in Ottoman lands by Alliance (Universal Jewish Union), which was established in Paris in 1860, also stood out in press activities. In the education given by the Alliance organization, which provided the opening of Jewish schools in Istanbul, Bursa, Thessaloniki, Aydın and Çanakkale, French was taught in addition to Turkish and also French culture was imposed.⁴² Those who taught in the mentioned schools made newspaper initiatives and preferred to use French as well as Ladino in the news they included in the press outlets they established. Along with these, it is observed that the number of Jewish newspapers increased with the developments in the democracy process in the Ottoman lands after the proclamation of the 2nd Constitutional Monarchy in 1908. These political developments and the Young Turk movements provided a comfortable environment for the Jews.

The first journalistic activities conducted by Jews during the Ottoman period started in Izmir. Among the most important reasons for the start of these activities in İzmir was that the city had a cosmopolitan social structure and as a result, the development of the press in a foreign language in the region. Following the initiative of two newspapers in the city, journalistic activities began to continue in Istanbul.⁴³ (See Table 1 for a full list of newspapers.)

Table 1: Ottoman-era Jewish newspapers.⁴⁴

PRESS IN IZMIR	PRESS IN ISTANBUL	PRESS IN EDİRNE	PRESS IN AYDIN
La Buena Esperansa, 1842	Or İsrail, 1853	Karmi, 1881	La Revue d'Orient, 1908-1909
Sha'arey Mizrah, 1845	El Manadero, 1854	Yosef Da'at El Progreso, 1888	
Revue d'Orient, 1871	El Jurnal İsrailit, 1860 (Coha i Cohaiko humor supplement)	Karmi Shelli, 1890	
Esperansa, 1871	Trezoro, 1864	La Boz de la Verdad, 1904	
Zeman, 1872	Sefat ha'Emet El Luzero, 1867	L'Echo d'Andrinople, 1921-1922	
Eride-i Erceke, 1876	El Nasional, 1871 (Became El Telegraf in 1872, El Telegrafo in 1878)		
La Verdad, 1885	El Tiempo, 1872		
Üstad, 1889	El Progreso, 1871		
El Progreso, 1890	Şarkıyye, 1866		
Le Nouvelliste, 1891	Ceride-i Tercüme, 1876		

⁴¹ Naim A. Gülerüz, *Türk Yahudi Basını Tarihi*, Gözlem Yayınları, 2015, p.26-45.

⁴² Eva Groepler, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Translator: Süheyla Kaya, Belge Yayınları, 1999, p.43-44.

⁴³ Hammet Arslan, "Tarihsel Süreçte İzmir Yahudi Cemaatinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu", *Milel ve Nihal Dergisi*, V.11, N.1, pp.132-133.

⁴⁴ Gülerüz, *Türk Yahudi Basını Tarihi*, p.27-85.

El Meserret, 1897	El Sol, 1878		
El Komersiyal, 1906	El Amigo de la Famiya, 1881		
La Boz del Puevlo, 1908	El Radio de Luz, 1885		
El Pregonero, 1908	El Enstruktur, 1888		
El Meserret's Humor Supplements, 1909 (El Kismet Poeta or El Mazalozo, El Kismet de Martes and El Soyтары)	La Edision de Martes de El Telegrafo, 1888		
Cilveli, 1909	La Edision de Cuguevez de El Telegrafo, 1894		
El Sorsilyo and Bayram, 1910	Ceride-i Lisan, 1899		
El Guion - Le Trait d'Union, 1910	La Boz, 1908		
La Boz de İzmir, 1911	L'Aurore, 1908		
Ufuk, 1911	Mir'at, 1908		
El Lavorador, 1913	El Bourlon, 1908		
Les Annales, 1914	El Cudio - Ha Yehudi, 1908		
Şalom, 1919	Le Jeune Turc, 1909		
Haverenu, 1921	Hamevasser, 1909		
El Mundo, 1922	El Cugueton, 1909		
	La Patria, 1908-1909		
	El Relampago, 1909		
	El Çuflete, 1909		
	El Grasiozo, 1910		
	El Korreo, 1910		
	La Nation, 1919		

2.1. The First Jewish Newspapers in the Ottoman Period

The first Jewish newspaper, *La Buena Esperansa* (The Good Hope) was planned to be published in İzmir in 1842 by Rafael Uziel, but according to the findings, it is indicated that the newspaper project did not materialize. It is mentioned that the newspaper could not conduct its activities due to both the high expenses and the reaction of the rabbis in İzmir to the newspaper on the grounds that it harmed the religious integrity of the Jewish community.⁴⁵ It is stated that *La Buena Esperansa* was a newspaper project with a secular purpose, and some rabbis inclined towards rabbinic literature as a rebellion against this newspaper.⁴⁶ Accordingly, the aim of the newspaper was described as “to raise the Jewish character by encouraging Israelis to cultivate liberal arts and sciences”. It was also planned that the newspaper would be published weekly and include commercial news.⁴⁷

A second newspaper project, *Sha'arey Mizrah - Puertas del Oriente* (The Gates of the East), was published in Izmir in 1845, at the initiative of the merchant Rafael Uziel, the founder of *La Buena Esperansa*. The opening four pages of *Sha'arey Mizrah*, which was a 8-page

⁴⁵ Güleriyüz, *Türk Yahudi Basım Tarihi*, p.28.

⁴⁶ Matthias B. Lehmann, *Ladino Rabbinic Literature and Ottoman Sephardic Culture*, Indiana University Press, 2005, p.46.

⁴⁷ Olga Borovaya, “La Buena Esperansa (Izmir), 1842”, *Encyclopedia of Jews in the Islamic World (EJIW)*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/la-buena-esperansa-izmir-1842-SIM_000147. (Access date: 23.01.2023).

publication and used Ladino, had news from the palace, local news, quotations from newspapers and religious texts, and the last four pages had economic news and advertisements, as well as share prices intended for traders. Frankly, Uziel's merchant identity was effective in the fact that the second four pages of the newspaper are based on the economy. Uziel had also published articles on religion and morality in every issue of the newspaper. It is also worth mentioning that the newspaper was not printed in a Jewish printing house, but was instead prepared for publication in the Griffith's printing house. According to the reference given by Güteryüz, the Griffith's printing house was preferred either to avoid the opposition of the local rabbis or because there was no Jewish printing house in the city. *Sha'arey Mizrah* had to close at the end of 1846 due to adverse economic circumstances. It is noteworthy that no other newspaper was published in İzmir in the next 25 years.⁴⁸

It is seen that the first Jewish newspaper in Istanbul was published in 1853 with the name *Or Israel* (La Luz de Israel - The Light of Israel). *Or Israel* was published in Ladino, just like *Sha'arey Mizrah*, which was among the first newspapers in Izmir. The newspaper, running for two and half years, was published by the printer Leon Hayim de Kastro to meet the rising desire to know more about the Crimean War and to fulfill the people's need for information; and Kastro, who was the editor of the newspaper as well, included news and interviews about the war.⁴⁹

The first newspaper in Edirne was opened by Baruch ben Isak Mitrani in 1881 under the name *Karmi* (My Vineyard). The newspaper was published in Hebrew in order not to break the ties with the Jewish communities in Western Europe, but there were also summary translations of the articles in Ladino. The newspaper circulated for two years and was also issued in Pressburg (Bratislava) apart from Edirne.⁵⁰ Mitrani was a supporter of the Haskalah movement, which means Jewish Enlightenment, and aimed to spread modern European culture among Jews. However, it must be mentioned that Mitrani was a versatile Jew, so much so that he both supported this enlightenment and took a balanced Ottoman Jew stance that advocated for Jews to stay Jewish nationalists and loyal Ottoman citizens at the same time.⁵¹ Mitrani also published a monthly magazine called *Karmi Shelli* in the period 1890-1891 and in 1906. The newspaper, which served in Hebrew and Ladino languages, was published in Vienna⁵² and Belgrade as well as in Edirne; and in the following process it was named *Ha-Shalom*. It is stated that Mitrani's aim of establishing *Karmi Shelli* was to defend the rebirth of Ottoman Palestine and the idea of Jewish colonization.⁵³ In this regard, it should be said that Mitrani acted with similar aims while founding *Karmi* and *Karmi Shelli*.

In both Istanbul and Izmir, newspapers were abundant and included *El Tiempo* (Time), *El Meserret* (Joy) and *El Telegrafo*, which had a long life. Frankly, the fact that these newspapers preferred a moderate way was effective in their longevity. In these newspapers, which reinforced the Turkish-Jewish identity by avoiding a Zionist point of view, a wide range

⁴⁸ Güteryüz, *Türk Yahudi Basım Tarihi*, p.28-31.

⁴⁹ D. Gershon Lewental, "La Luz de Israel (Istanbul)", Encyclopedia of Jews in the Islamic World (EJIW), https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/la-luz-de-israel-istanbul-SIM_0013250. (Access date: 23.01.2023).

⁵⁰ Güteryüz, *Türk Yahudi Basım Tarihi*, p.58-59.

⁵¹ Tamir Karkason, "Between Two Poles: Barukh Mitrani between Moderate Haskalah and Jewish Nationalism", *Zutot: Perspectives on Jewish Culture* 18, 2021, p.1-11.

⁵² Güteryüz, *Türk Yahudi Basım Tarihi*, p.59.

⁵³ Lewental, "Karmi Shelli (Edirne)", Encyclopedia of Jews in the Islamic World (EJIW), https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/*-SIM_0012690. (Access date: 23.01.2023).

of literary, scientific and cultural contents were shared, as well as social and political issues. Even though Ladino language was preferred in the newspapers published in this process, the newspapers *Sarkıyye*, *El Tiempo*, *Ceride-i Tercüme*, *Ustad*, *El Meserret* and *Ceride-i Lisan*, which printed in Turkish with the Ottoman Turkish alphabet or in Turkish with Hebrew letters, defending the development of the Turkish language, also participated in Jewish press life. For example, the *Ceride-i Lisan* newspaper, established in Istanbul in 1899 by the printer Avram Leon, was intended to familiarize the Jewish community with Turkish language.⁵⁴ Alexander Benghiat, who took responsibility for the newspaper *El Meserret*, which was published in Turkish on one side and in Ladino on the other, expressed his hope that the first issue of the newspaper would create a cohesive atmosphere among the Ottoman authorities and the Jewish community.⁵⁵

El Tiempo, the longest-lived newspaper in the Ottoman period, was founded in Istanbul in 1872. The newspaper's first editorial manager was Merkado Fresko; and in 1875, David Fresko took over the newspaper and was at the helm for 55 years. As the owner of the newspaper, Fresko started to conduct all the duties himself in 1894, and throughout his tenure, he did his best to bring Turkish Jews to an advanced and enlightened level and to spread the Turkish language among them.⁵⁶ In this sense, *El Tiempo* newspaper took a very enlightened, liberal and anti-Zionist stance. It is known that the newspaper struggled with Zionism and Zionists and also criticized the budget expenditures of the Chief Rabbinate. According to Fresko, Zionism was described as a kind of adventure and causes division among Jews.⁵⁷ He evaluated Zionism, which aimed to establish a country belonging to the Jews, as an ideology that disrupted the social balance in the Ottoman lands, and thus used *El Tiempo* as a platform for social criticism. On this particular, it needs to be said that the poems included in the newspaper also had anti-Zionist views. The poems in question written by Merkado Fresko and Yitzak B. Shabtay can be given as examples.⁵⁸

---

⁵⁴ Güteryüz, *Türk Yahudi Basım Tarihi*, p.41-58.

⁵⁵ Julia Phillips Cohen and Olga Borovaya, "El Meseret", Encyclopedia of Jews in the Islamic World (EJIW), https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/el-meseret-SIM_0007100. (Access date: 23.01.2023).

⁵⁶ Güteryüz, *Türk Yahudi Basım Tarihi*, p.41-43.

⁵⁷ Eldar Hasanoğlu, "Osmanlı Yahudilerinde Milliyetçilik: 1914'e Kadar Siyonizm", *İSTEM Dergisi*, N.26, 2016, p.59-71.

⁵⁸ Yizhak Cytrin and Nitza Dori. "Anti-Zionist Tendencies and Social Messages in the Hebrew Poetry Published in El Tiempo: the Newspaper of the Ottoman Empire's Ladino- Speaking Community in the Early Twentieth Century." *The Journal of Modern Hellenism*, N.33, 2017, p.1-28.

Picture 1: El Tiempo Newspaper.⁵⁹

El Tiempo newspaper, which started its activities in the Ottoman period and continued them in the Republican period, has an important place in the field of Turkish Jewish press due to its 58-year longevity.⁶⁰

2.2. Jewish Journalistic Activities After the 1908 Constitution

After the autocracy regime that lasted for approximately 30 years, a new era emerged when the Committee of Union and Progress re-declared the Ottoman Constitution on 23-24 July 1908. Thus, the period of Abdülhamid II ended and the Second Constitutional Era began. On July 24, 1908, the celebrations of the Proclamation of Liberty began, and the day in question is celebrated as Press Day every year, even today, after the end of censorship and autocracy. However, in addition to these developments, the Law on Printing and Printing Houses was enacted on 29 July 1909 in order to re-regulate the press right after the freedom environment had completed one year. With the regime change in 1908, publications of the humorous genre

⁵⁹ This picture from the newspaper *El Tiempo*, dated 30th August 1906, was obtained by personal communication with Alberto Modiano, archive coordinator of the The Quincentennial Foundation Museum of Turkish Jews, on 10th August 2021.

⁶⁰ Topuz, p.387.

increased, and Zionist-oriented newspapers emerged.⁶¹ The leaders of the Committee of Union and Progress supported the establishment of cultural associations with Zionist tendencies, and this situation was also reflected in the press.⁶² In this regard, it should be noted that Ottoman Jews, who received good education in Alliance schools and learned French and various professions, acquired an active role in the political and social sense by reaching the upper echelons of the society after the 1908 Constitutional Monarchy.⁶³

Among the newspapers that started to be published in this period, the newspaper *El Cugueton* (Laughing) was among the long-lived newspapers. The weekly humor newspaper, which had been on sale for many years with original or French adapted story booklets, was published by Elia Karmona, who left the David Fresko's printing house as a typographer and founded her own printing house. The publication of the newspaper was suspended for a while after Karmona criticized the Chief Rabbi of the time and the Chief Rabbi submitted a complaint against Karmona to the respective authorities.⁶⁴ Frankly, Karmona's critical attitude can be given as an example of the liberal atmosphere brought about by the regime change in 1908. Moreover, it is stated that *El Cugueton* stood out among humorous publications with the covers it presented by visualizing the political and social events of the period in a humorous style, despite having had printing errors and having been inelaborate.⁶⁵ In this period when the humor genre developed, the newspapers *El Bourlon*, *El Çuflete* and *El Gracioso* participated in the press life, as well as *El Cugueton*; and these newspapers performed their humor by criticizing the community issues in a sarcastic way.⁶⁶

In addition to the humor genre, it is seen that the Zionist press developed in this period with newspapers such as *L'Aurore*, *El Cudio Ha Yehudi*, *Hamevasser*, *La Nation* and *Le Jeune Turc*.⁶⁷ Jewish nationalism and similar issues were discussed in the aforementioned newspapers. For example, the newspaper *Hamevasser* featured letters, reports and articles on Jewish communities in Ottoman lands and elsewhere. Among the issues that drew attention were Jewish immigration to Ottoman lands, Jewish education, elections within Jewish institutions, and conflicts within the Jewish community in Jerusalem, Thessaloniki, and Istanbul. Additionally, by presenting a wide range of news about the Ottoman Empire, this newspaper included analyzes of current events in favor of Ottoman politicians. The articles in the newspaper both reflected the idea of Ottoman nationalism and a strict line of Jewish nationalism.⁶⁸ Similarly, *L'Aurore* newspaper was in favor of the idea of Ottomanism and also advocated Zionism.⁶⁹ It is stated that this newspaper was issued the day after the 1908

---

⁶¹ Gülerüz, *Türk Yahudi Basım Tarihi*, p.63-64.

⁶² Hasanoğlu, p.66.

⁶³ Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, Akılçelen Kitaplar, Ankara, 2018, p.272.

⁶⁴ Gülerüz, *Türk Yahudi Basım Tarihi*, p.73-75.

⁶⁵ Aitor García Moreno, "El Humor Gráfico En La Prensa Sefardí: El Caso De Las Portadas De El *Ĵuguetón* De Constantinopla." *Sefarad*, V.70, N.1, 2010, p.195-240.

⁶⁶ Gülerüz, *Türk Yahudi Basım Tarihi*, p.73-76.

⁶⁷ Gülerüz, *Türk Yahudi Basım Tarihi*, p.76-83.

⁶⁸ Jakob M. Landau, "Comments on the Jewish Press in Istanbul: The Hebrew Weekly *HaMevasser*", *Etudes Balkaniques*, 2, 1990, p.78-80.

⁶⁹ Lewental, "L'Aurore (Istanbul)", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World (EJIW)*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/lauore-istanbul-SIM_0013500. (Access date: 23.01.2023).

Constitution, thanks to the freedom provided by the Committee of Union and Progress; and it was published in Cairo after Istanbul.⁷⁰

La Nation newspaper was included in the press life in Istanbul on October 24, 1919 as the official organ of the Eastern Zionist Federation. The Zionist-oriented newspaper was published in French, and the editor-in-chief of the newspaper was Jak (Jacques) Loria, one of the former teachers of Alliance Schools,⁷¹ who had a good command of French and had a thousand-page French book called *Les Mystères de Péra* (Beyoğlu's Secrets).⁷² Another French-language newspaper, *Le Jeune Turc*, was in circulation from 1909 to 1915 and it advocated for Jewish rights, even though it wasn't explicitly related to the Turkish Jewish paper. The newspaper was thought to be a Zionist sympathizer due to its consistent presentation and advocacy of news related to the Jewish community; however, Koloğlu stated that the newspaper was not an organ of Zionism. In the following process, when the idea of Zionism was not welcomed by the Ottoman Jews, editor-in-chief of the newspaper, Vladimir Jabotinsky, presented a new trend combining the idea of Zionism and Ottomanism; and also, this newspaper was followed by diplomats both inside and outside the country for its high-level journalism.⁷³ In this regard, it is seen that the moderate stance of the period among the Jews was a mixture of the ideas of Zionism and Ottomanism.

CONCLUSION

In spite of intermittent pauses in printing activities during the Ottoman period, it still experienced a successful growth over time. Even though all Jewish printing houses opened in Ottoman lands had a joint contribution in this development, after the Nahmias brothers, the Soncino family, which conducted printing activities between 1530 and 1547 and brought innovations in various fields from writing style to page design, and Ya'kov Ashkenazi, who had new type-founding in the 18th century, prepared aesthetic prints and helped Müteferrika's printing house technically, were good developers. In this sense, it is essential to mention that the Jews were quite successful in the early stages of the printing business. The Ottoman government's permission for the Jews, as a non-Muslim nation, to conduct printing activities was a socially and commercially important move, especially when Muslims in the region were not taking advantage of the printing press. Frankly, the relationship between the government and the Ottoman Jews was reinforced and solidified by the praises attributed to the sultans in the published books.

The constant presence of religious themes in Jewish works can be attributed to the attempt to preserve their religious identities due to their exile from Spain, being a minority in the places they migrated to, and the fear of annihilation. The fact that they turned to literature and science in the works they published in the following process can be expressed as both the decrease in their sense of threat over time and an effort to assess and utilize the deep-rooted culture they received from Spain. At this point, it was observed that the Judeo-Spanish, also known as Ladino, was being used as a highly effective and functional tool in terms of both

⁷⁰ Juliette Rosenthal, "From Constantinople to Cairo: A Zionist Newspaper Across National Boundaries", History Honors Thesis, Skidmore College, 2019, p.11.

⁷¹ Evrim Görmüş, "Alliance Israelite Universelle: Osmanlı Yahudilerinin Dönüşümünde Bir İtici Güç" Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, N.40, 2020, p.263.

⁷² Johann Strauss, "Osmanlı İstanbul'unda Türkçeden Başka Dillerde Edebiyatlar", Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Translator: Ahmet Aydoğan and Ömer Ulusoy, V.7, 2015, p.277.

⁷³ Orhan Koloğlu, "Celal Nuri'nin Jeune Turc Gazetesi ve Siyonist Bağı", Tarih ve Toplum, N.108, 1992, p.46; Narrator: Gülerüz, *Türk Yahudi Basım Tarihi*, p.82-83.

conveying the vast knowledge of the past and bringing all the other Jewish communities together.

Ottoman Jewish journalistic activities were welcomed in Istanbul, Izmir, Edirne and Aydın, yet newspapers were predominantly published in Istanbul and Izmir. With the spread of the schools belonging to the Alliance organization and the announcement of the Second Constitutional Monarchy, an increase was seen in the newspapers printing in French; and the people who were educated in the aforementioned schools took on an enlightened role and contributed to the political and social development through the press. The fact that more than sixty newspapers, regardless of their longevity, were published by Ottoman Jews, as seen in Table 1, should be considered an important success in the Ottoman press, despite the enactment of the printing laws, the use of censorship, and some political problems. Through the utilization of the Turkish-Jewish identity in the forefront and creating content that was moderate and unifying, it allowed for great success. Publications that embrace the ideas of Zionism and Ottomanism together, and as well as those aiming to spread Turkish, can be given as examples of this moderation and unification.

REFERENCES

- Alpert, Michael. "The Ladino Novel", *European Judaism*, V.43, N.2, 2010, p.52-62.
- Arslan, Hammet. "Tarihsel Süreçte İzmir Yahudi Cemaatinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu", *Milel ve Nihal Dergisi*, V.11, N.1, p.119-142.
- Beydilli, Kemal. "Matbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, V.28, p.105-110.
- Borovaya, Olga. "La Buena Esperansa (Izmir), 1842". *Encyclopedia of Jews in the Islamic World (EJIW)*. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/la-buena-esperansa-izmir-1842-SIM_000147. (Access date: 23.01.2023).
- Cohen, Julia Phillips. and Olga Borovaya. "El Meseret". *Encyclopedia of Jews in the Islamic World (EJIW)*. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/el-meseret-SIM_0007100. (Access date: 23.01.2023).
- Cytrin, Yizhak. and Nitza Dori. "Anti-Zionist Tendencies and Social Messages in the Hebrew Poetry Published in El Tiempo: the Newspaper of the Ottoman Empire's Ladino-Speaking Community in the Early Twentieth Century." *The Journal of Modern Hellenism*, N.33, 2017, p.1-28.
- Çoban, Melih. "Ottoman Jews in Salonica: A Community at the Heart of Ottoman Enlightenment", *Turkish Review of Balkan Studies*, V.11, 2007, p.69-84.
- Erer, Nadide Güher. "A Short History of Copyright in the West, in the Ottoman Empire and in Turkey". *Türk Kütüphaneciliği*. V.28, N.4, 2014.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Efsanevi Bir Yahudi: Yasef Nasi". *Bütün Yönleriyle Yahudilik: Dinler Tarihi Araştırmaları -VIII (International Symposium)*, 18-19th February 2012, p.719-731.

Görmüş, Evrim. “Alliance Israelite Universelle: Osmanlı Yahudilerinin Dönüşümünde Bir İtici Güç”. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, N.40, 2020, p.257-267.

Groepler, Eva. İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler. Translator: Süheyla Kaya. Belge Yayınları, 1999.

Gündüz, Mahmut. “Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur’an-ı Kerim Basmaları”. Vakıflar Dergisi. N.12, 1978, p.335-350.

Güleryüz, Naim A. Türk Yahudi Basını Tarihi. Gözlem Yayınları, 2015.

Hasanoğlu, Eldar. “Osmanlı Yahudilerinde Milliyetçilik: 1914'e Kadar Siyonizm”, İSTEM Dergisi, N.26, 2016, p. 59-71.

Heller, Marvin J. “Early Hebrew Printing from Lublin to Safed: The Journeys of Eliezer ben Isaac Ashkenazi”, Jewish Culture and History, V.4, N.1, 2001, p.81-96.

Heller, Marvin J. Further Studies in the Making of the Early Hebrew Book, Brill, 2013.

Karkason, Tamir. “Between Two Poles: Barukh Mitrani between Moderate Haskalah and Jewish Nationalism”. Zutot: Perspectives on Jewish Culture 18, 2021, p.1-11.

Kınık, Mustafa. “İbrahim Müteferrika ve Yayımladığı İlk Kitaplar”, Kalemişi Geleneksel Türk Sanatları Dergisi, V.2, N.4, 2014, p.23-40.

Landau, Jakob M. “Comments on the Jewish Press in Istanbul: The Hebrew Weekly HaMevasser”. Etudes Balkaniques, 2, 1990, p.78-82.

Lehmann, Matthias B. Ladino Rabbinic Literature and Ottoman Sephardic Culture, Indiana University Press, 2005.

Lewental, D. Gershon. “Karmi Shelli (Edirne)”. Encyclopedia of Jews in the Islamic World (EJIW). https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/*-SIM_0012690. (Access date: 23.01.2023).

Lewental, D. Gershon. “L’Aurore (Istanbul)”. Encyclopedia of Jews in the Islamic World (EJIW). https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/lauore-istanbul-SIM_0013500. (Access date: 23.01.2023).

Lewental, D. Gershon. “La Luz de Israel (Istanbul)”. Encyclopedia of Jews in the Islamic World (EJIW). https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/la-luz-de-israel-istanbul-SIM_0013250. (Access date: 23.01.2023).

Lewis, Bernard. İslam Dünyasında Yahudiler, Akılçelen Kitaplar, Ankara, 2018.

Lubell, Stephen. “The Use of Hebrew in the Antwerp Polyglot Bible”, Unpublished Master’s Thesis, Londra Üniversitesi, 2008.

Meral, Yasin. İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı, Divan Kitap, 1.Edition, 2016.

Moreno, Aitor García. "El Humor Gráfico En La Prensa Sefardí: El Caso De Las Portadas De El Juguetón De Constantinopla" Sefarad. V.70, N.1, 2010, p.195-240.

Offenberg, Adri K. "The Printing History of the Constantinople Hebrew Incunable of 1493: A Mediterranean Voyage of Discovery", The British Library Journal, V.22, N.2, 1996, p.221-235.

Pektaş, Nil. "The Beginnings of Printing in the Ottoman Capital: Book Production and Circulation in Early Modern Istanbul", Osmanlı Bilimi Araştırmaları, V.16, N.2, 2015, p.3-32.

Rosenthal, Juliette. "From Constantinople to Cairo: A Zionist Newspaper Across National Boundaries". History Honors Thesis. Skidmore College, 2019.

Rozen, Minna. A History of the Jewish Community in Istanbul: The Formative Years, 1453-1566, Brill, 2002.

Simon, Rachel. "The Contribution of Hebrew Printing Houses and Printers in Istanbul to Ladino Culture and Scholarship", Judaica Librarianship, V.16, N.17, 2011.

Strauss, Johann. "Osmanlı İstanbul'unda Türkçeden Başka Dillerde Edebiyatlar". Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Translator: Ahmet Aydoğan and Ömer Ulusoy, V.7, 2015, p.262-279.

Vidro, Nadia. "Calendar Tables in Manuscript and Printed Arba'ah Turim: Tur Oraḥ Hayyim, Chapter 428", Journal of Jewish Studies, V.69, N.1, 2018, p.58-85.

Topuz, Hıfzı. II.Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi. 8.Edition, Remzi Kitabevi, 2018.

Yıldırım, Ali and Hasan Şimşek. Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. 11.Edition, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2018.

II. MEŞRUTİYET PARLAMENTOSUNDA KADINLARA SEÇMEN OLMA HAKKININ TANINMASINA YÖNELİK YAPILAN TARTIŞMALAR*

DISCUSSIONS ON THE RECOGNITION OF THE RIGHT TO VOTERS FOR WOMEN IN THE SECOND CONSTITUTIONAL PARLIAMENT

Şenay ATAM**
M. Şakir ULUDAĞ***

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 12/06/2023 Düzeltme/Revised: 20/06/2023 Kabul/Accepted: 21/06/2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Cite as: Atam, Ş. ve Uludağ, M. Ş. (2023). II. Meşrutiyet Parlamentosunda Kadınlara Seçmen Olma Hakkının Tanınmasına Yönelik Yapılan Tartışmalar. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 80-91. <https://doi.org/10.52735/bellek.1313150>

ÖZ

Osmanlı Devleti yapısı itibarıyla Osmanlı hanedanından birinin devletin başına geçtiği mutlak-monarşik sistemle yönetilmektedir. Padişahın danışma meclisi Divan-ı Hümayunda yasama, yürütme ve üst mahkeme olarak yargı faaliyetleri yürütülse de son karar padişaha aittir. Bir yandan parlamenter sistemin İngiltere’de uygulanmaya başlanması, diğer yandan Fransız İhtilali ile Avrupa’da sosyal ve siyasal değişimin başlamasından sonra Osmanlı Devleti de bu değişim rüzgârından etkilenmiştir. Osmanlı Devleti’nde ilk olarak Jön Türk hareketi ile yaşanan halkın karar mekanizmasına dâhil edilmesi talebi öncelikle 1876 yılında I. Meşrutiyet’in ilanı ile neticeye ulaşmıştır. II. Abdülhamit o dönemde içerde ve dışarıda yaşanan olaylardan etkilenerek geçici olarak meşruti yönetimi askıya alsa da yeniden parlamenter sisteme geçiş bu sefer İttihat ve Terakki’nin girişimleri ile 1908 yılında II. Meşrutiyet’in ilanından sonra mümkün olabilmektedir. Fakat halkın seçimi ile meydana gelecek olan Mebusan Meclisi üye seçimine her iki dönemde de kadınlar dâhil edilmemiştir. Meclise üye seçiminde seçmenler ve seçilecek olanlar erkeklerden olacaktır. Seçim kanununa göre her 50.000 erkek nüfus bir mebus seçebilecek ve seçim iki aşamalı yapılacaktır. Bırakın milletvekili olmayı kadınlar kendilerini temsil edecek kişileri dahi seçme hakkına sahip değillerdir. Bu çalışmada Osmanlı Mebusan Meclisi oturumlarında kadınların seçimlere dâhil edilebilmesine yönelik konunun gündeme gelmesi ve tartışılmasına dair meclis tutanakları ve İttihat ve Terakki Fırkası’nın yayın organı olarak adlandırılan Tanin Gazetesi incelenerek kadına seçme hatta seçilme hakkının verilmesi fikrinin nasıl karşılandığı ortaya konulmuştur.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, senayatam@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8672-3063.

*** Öğretmen, TC. Milli Eğitim Bakanlığı, ub.2002@hotmail.com, ORCID: 0009-0002-8808-8512.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Kadın, Meclis, II. Meşrutiyet

EXTENDED SUMMARY

The status of women in society has always been discussed. The place assigned to woman in both East and West in history was generally inferior to men. According to ancient Indian law, women had almost no rights. Chinese society did not consider women as human beings and did not even give them a name. Most of the time, girls were called with numeral values like one, two, three. Although the struggle of women to exist in life as a woman was first with the Renaissance and Reform movements in Europe, it is seen that even as a result of these, political rights were not given. Men did not want to give up the privileges they had previously gained so easily. Even though the movements for women's rights started earlier in Europe compared to the East, it took a long period of struggle for these rights to be granted.

The industrial revolution had caused the biggest and most radical change in women and women's rights. With the use of steam in industry, women started to work in factories as labor force. Thus, women were granted some rights that were not given until then. In the 20th century, with the influence of some feminist movements, women in most of the Western countries had equal social and political rights. In Northern European countries (Finland, Sweden, Norway) women had started to participate in political life since the 1900s. While women in England won their political rights at the end of the First World War, this movement later showed itself in the United States and American women had the right to vote and be elected in 1919. While women in Japan were given the right to vote in 1950, women in Egypt only gained the right to education in 1929.

When we look at the pre-Islamic and post-Islamic periods, the place of Turkish women was more advanced when compared to contemporary societies. The fact that there was no gender discrimination among children in the old Turkish society shows that women are not exposed to some inequalities that arise from birth. The traditions in which girls were seen as shame in contemporary societies had not been experienced among Turks.

It is known that in the foundation years of the Ottoman Empire, the old Turkish traditions were continued and women took a more active role in social and political life. However, in the cosmopolitan structure of the growing and expanding state, which included many elements, the place of women was gradually taken into the background, and even if not in rural areas, they were brought to a position imprisoned in the city life. The woman, who was in a common life with men in the garden in the vineyard in the countryside, was not given the opportunity to open this place in the city life. In the following periods, women were increasingly turned into a figure that talked about the thickness of the fabric of their dress and the length of their veils.

During the Tanzimat period, the place of women in society began to be discussed gradually. An atmosphere of tolerance had begun to emerge, especially for women to go out and walk around. In this period, the state did not make women's clothing and outfits an important problem. This was the first step towards the rights granted to women in fields including education, law and working life. After the Tanzimat, Ottoman women started to form societies and organize themselves. In the Ottoman Empire, they tried to announce their wishes and solution proposals regarding their social position, to participate in the public sphere, to get education and to enter the professions they wanted, through various media.

The process, which started with the granting of the most basic rights such as education and training activities and going out to women since the Tanzimat Period, started with the in the period when he declared the II. Constitutional Monarchy, reached a point where the right to vote, which was a political right, even if it was a small one, was discussed.

In 1876, a regime change was made in the Ottoman Empire and the transition from absolute monarchy to constitutional government was made. Thus, the parliament came to the agenda for the first time in the administration, the Ottoman people used their right to vote and be elected for the first time, and became a de facto partner of the state administration. In 1878, Sultan II. Abdülhamit closed the parliament using the 93 War as an excuse. Thus, the state of the people to have a say in the administration was postponed. As a result of the struggle of the Committee of Union and Progress, in 1908 II. Constitutional Monarchy was declared and parliament was reopened.

The Constitutional Parliament consisted of two assemblies, namely the Deputies' Assembly, whose members were elected by the people, and the Ayan Assembly, whose members were chosen by the sultan. According to Kanun-i Esasi, the elections for the Assembly of Deputies will be held every four years, and the number of deputies has been determined to be one deputies for every 50,000 men. As seen in these elections, women were not included. Since taxation was accepted as the basis in the censuses of the Ottoman Empire, women were not even included in these censuses.

While this is the case, it is a great development that women could vote, even though it was not even found in countries that had a parliamentary regime much earlier, for the conditions of that period, but in fact, it became controversial in the Ottoman Empire. The proposal for women to participate in the Ottoman Parliament as voters was brought to the agenda by Dersim Deputy Lütfi Fikri Bey at the parliamentary session on 14 June 1909. Even if this proposal was not accepted in the parliament at that time, it is a very important development in terms of looking at women as an individual in the future and this issue in people's minds.

Keywords: Ottoman, Woman, Parliament, Second Constitutional Monarchy.

GİRİŞ

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti yöneticileri devletin kötü gidişatını durdurmaya yönelik çeşitli ıslahatlar yapmaya çalışmışlardır. Bu süreç III. Selim ile birlikte Avrupa'dan da etkilenecek Osmanlı Modernleşmesi denilecek bir yola girmiştir. Başlangıçta modernleşme girişimleri askeri ve toplumsal alanlarda gerçekleşmiştir. Fakat ülkenin içeride ve dışarıda yaşadığı sorunların önüne geçmek sınırlı değişim hamleleri ile mümkün olamamıştır. Tanzimat Dönemi'nde ülkede değişim rüzgârı devam etmiştir. Bu dönemde yapılan yenilikler hemen her alanda olsa da rejim değişikliğine varmamıştır. Siyasal değişim taleplerinde bulunanlar ise Jön Türkler olmuştur. Bunun sonucunda 1876 yılında Osmanlı Devleti'nde mutlak monarşiden meşrutî yönetime uzanan bir rejim değişikliği meydana gelmiştir. Böylece yönetimde ilk kez resmi olarak meclis gündeme gelmiştir. Osmanlı halkı ilk kez seçme ve seçilme hakkına kavuşmuş, devlet yönetimine katılmıştır¹. Ancak bu durum çok uzun sürmemiş, 1878 yılında Sultan II. Abdülhamit 93 Harbi'ni bahane ederek meclisi kapatmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mücadelesiyle 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile kesintiye uğrayan bu süreç yeniden devam etmiştir.

Meşrutiyet Dönemi'nde meclis, Mebusan Meclisi ve Ayan Meclisi'nden oluşmaktadır. Mebusan Meclisi üyelerini halk, Ayan Meclisi üyelerini padişah seçmektedir. 1876 Kanun-i Esasisi' ne göre Mebusan Meclisi seçimleri dört yılda bir yapılacaktır. Her 50.000 erkek için bir mebus seçilecektir. Bu seçimlere görüldüğü üzere kadınlar dâhil edilmemiştir. Zaten Osmanlı'nın nüfus sayımlarında vergilendirme esas kabul edildiğinden kadınlar bu sayımlara dâhi dâhil edilmemiştir. Hâl böyle iken kadınların seçmen olabilmesi o dönemin şartları için henüz parlamenter rejime çok daha önceden geçmiş ülkelerde dâhi bulunmaz iken aslında bunun Osmanlı Devleti'nde tartışılır hale gelmesi bile büyük bir gelişmedir. Kadınların Osmanlı Mebusan Meclisi'ne seçmen olarak katılabilmesine yönelik teklif 14 Haziran 1909 tarihinde Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey tarafından meclis oturumunda gündeme getirilmiştir. Bu teklifin o dönemde meclise gelmesi kabul edilmese dahi ileride kadına bir birey olarak bakılması ve insanların zihninde bu mevzunun yer etmesi bakımından oldukça mühim bir gelişmedir. Bu çalışmada öncelikle Osmanlı'da kadının toplumsal ve siyasi hayattaki yerine dair bilgiler verildikten sonra Meclis-i Mebusan tutanakları incelenerek mecliste kadına seçme hakkı nasıl bir şekilde dile getirilmiş ve Meclis-i Mebusan üyeleri tarafından nasıl karşılanmıştır? gibi sorulara yanıt aranmıştır. Bunun yanı sıra o dönemde İttihat ve Terakki Fırkası'nın yayın organı gibi görülen Tanin Gazetesi de gözden geçirilerek bu konu gazetede gündeme getirilmiş mi, halkın böyle bir gelişmeden haberi var mı? sorusu araştırılmıştır.

1. Dünya'da Kadın Hakları

Doğu ya da Batı her ikisinde de kadına belirlenmiş olan yer genel olarak erkekten aşağı bir statüdedir. Kadının eski Hint toplumunda neredeyse hiçbir hakkı yoktur. Çin toplumunda kadın, insan olarak sayılmamış, isim bile verilmemiş, kız çocuklarının bir, iki, üç şeklinde sayı

¹ Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014, s. 10-15; Ümmügülüm Candegir, M. Burhanettin, Çoşkun. "Cumhuriyet Senatosu Dönemi Kadın Siyasetçilerin Türk Kamu Bürokrasisindeki Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme", *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 8, 2018, s. 238.

değerleriyle isimlendirildiği görülmüştür.² Hıristiyanlıktan önce Avrupa toplumuna bakıldığında kadınların statüsü, genellikle erkeklerden aşağı kabul edilmiştir. Kadınların boşanma, mülk edinme ve miras hakları sınırlıdır. Hıristiyanlığın Avrupa’da kabulünden sonra da durum bundan pek farklı değildir. Çünkü inanışa göre insanoğlunun yediği elma ile cennetten kovulmasına neden olan kadındır. Dolayısıyla cezalandırılmalı düşüncesi hakimdir. Bu durum kadını toplumsal hayattan çekerek eve kapanmasında etkin rol oynamıştır. Orta çağ Avrupa’sında kadın hakkından söz etmek pek mümkün değildir. Kadın ekseriyetle insan olarak sayılmamış, erkeğin kadına canının istediğini yapabileceği bir obje olarak görülmüştür. Bu dönemde kilise ve hukuk kuralları bu durumu normalleştirmektedir. Hatta bu dönemde Avrupa’da kocasının dayaağı neticesinde çocuğunu düşüren hamile bir kadın, sırf çocuğunu düşürdüğü için yakılarak öldürülme cezasına çarptırılabilmiştir. Kadının kadın olarak hayatta var olabilmeye mücadelesi Avrupa’da ilk olarak Rönesans ve Reform hareketleri ile olsa da bunların sonucunda bile siyasi hakların verilmediği görülmektedir. Erkekler bu konuda önceden elde etmiş oldukları ayrıcalıklardan kolay kolay vazgeçmek istememişlerdir. Avrupa’da Doğu’ya oranla kadın haklarına yönelik hareketler daha erken başlamış olsa bile bu hakların verilmesi için uzun bir mücadele sürecinin geçmesi gerekmiştir. Genel olarak bakıldığında Çin, Japonya, Rusya, Fransa, Almanya ya da İngiltere gibi ülkelerde hemen hemen aynı süreçlerin yaşandığı görülmektedir. Hatta Fransa’da kadınların bazı hakları elde edebilmesi için kanlarının dökülmesi gerekmiştir. Endüstri devrimi sonrasında kadınların fabrikalarda işgücü olarak çalışmaya başlamasıyla kadın hakları konusunda köklü değişimler meydana gelmeye başlamıştır. Yapılan çalışmalarla Batı ülkelerinin birçoğunda 20. yüzyıla gelindiğinde kadınlara toplumsal ve siyasi anlamda erkeklerle eşit haklar getirilmiştir. Finlandiya, İsveç, Norveç gibi Kuzey Avrupa ülkelerinde 1900’lü yıllardan itibaren kadınlar siyasi haklar elde etmeye başlamışlardır. İngiltere’de kadınlar Birinci Dünya Savaşı sonunda siyasi haklarını kazanırken, bu hareket daha sonra Amerika Birleşik Devletleri’nde kendini göstermiş ve Amerikan kadınları da 1919 yılında seçme ve seçilme hakkına sahip olmuşlardır. Japonya’da kadınlara 1950’de seçme hakkı tanınırken, Mısır’da kadınlar 1929’da ancak öğretim hakkını kazanabilmişlerdir³.

2. Osmanlı’da Kadın

Türklerde kadınların İslam öncesi dönemde özellikle önemli bir konuma sahip olduğu bilinmektedir. Her ne kadar ataerkil bir aile yapısına sahip olursa da eski Türk toplumunda çocuklar cinsiyet ayrımına tabi tutulmamıştır. Bu durum doğuştan gelen özellikleri nedeniyle kadının toplumsal eşitsizliğe maruz kalmadıklarını göstermektedir. Hâlbuki bu dönemlerde çağdaşı toplumlarda kız çocukları utanç kaynağı olarak görülmüştür. Türk kadını evlendikten sonra da aile içerisinde erkekle eşit olarak aileye katılmaktadır. Ev ve tüm servet karı- kocanın ortak malı olarak sayılmıştır. Bu yüzden tasarruf hakkı eşinden sonra kadınlara aittir. Bu sistem devlet yönetiminde de değişmemiştir. Eşleri öldükten sonra devleti idare eden Türk kadın hükümdarlara rastlamak mümkündür. Eski Türklerde kadınların boşanma hakkı da bulunmaktadır. Sahip oldukları bu haklar değerlendirildiğinde Türk kadını yalnız çağdaşı toplumlardaki kadınların yanı sıra hali hazırda bu haklara sahip olamayan günümüz kadınlarından da ileri düzeydedir. Hun, Göktürk, Bulgar ve Sabirler gibi eski Türk devletlerinde yönetim kademesinin hemen her yerinde kadınlara rastlamak mümkündür. Bazı kaynaklarda Göktürkler zamanında 674’te Horasan valisi Ubeydullah b. Zeyd askerleriyle Beykend’i teslim

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülşah Şengün, *Büyük Selçuklularda Kadınların Yönetimdeki Rolü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.

³ Belkis, Konan, “Türk Kadınının Siyasi Hakları Kazanma Süreci”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 60, S. 1, 2011, s. 160-161; Müşerref Avcı, “Osmanlı Devleti’nde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 55, 2016, s. 227-228.

almaya geldiğinde bölgenin, Buhara'da bulunan Hatun tarafından idare edildiği belirtilmektedir. Sabir hükümdarı hayatını kaybettikten sonra yerine eşi Boğarık Hatun geçmiştir. Üstelik Bizans kaynaklarına göre Boğarık Hatun çok kudretli ve tedbirli bir kişidir⁴.

Kadın, İslam öncesi Türk devletlerindeki toplum içerisindeki yerini Türk-İslam devletlerinde de büyük ölçüde devam ettirmiştir. Dede Korkut Hikâyelerinde Selcen Hatun isimli kadın kahraman, ata binen, kılıç kullanan, ok atabilen düşmanla savaşan bir karakter olarak betimlenmiştir⁵. Kadının konumu Selçuklu Devleti'nde de aynen devam etmiş, kadın, devlet idaresinde etkin rol oynamıştır. Selçuklular devrinde çağdaşı toplumlarda kadın aile içerisinde dahi erkeğin gerisinde kalmış ve bazı temel haklardan mahrum bırakılmıştır.

Osmanlı'nın kuruluş yıllarında eski Türk geleneklerinin devam ettirilerek kadınların sosyal ve siyasal hayatta daha etkin rol aldıkları bilinmektedir. Ancak sonraki süreçte büyüyen ve genişleyen devletin birçok unsuru barındıran kozmopolit yapısı içerisinde kadının yeri giderek geri plana atılmış, kırsal alanda olmasa bile şehir yaşamında eve hapsedilmiş bir konuma getirilmiştir. Kırsal kesimde bağda bahçede erkekle ortak yaşamın içerisinde bulunan kadına şehir yaşamı içerisinde kendisine bu yeri açma imkânı tanınmamıştır. İlerleyen dönemlerde de kadınlar gittikçe elbisesinin kumaşının kalınlığından, peçesinin boyundan bahsedilen bir figür haline getirilmiştir⁶.

Tanzimat sürecinde kadının toplumdaki yeri yavaş yavaş tartışılır hale gelmeye başlamıştır. Kadınların özgürce sokağa çıkmaları ve gezmeleri konusunda kısmi de olsa bir hoşgörü ortamı oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde kadınların giyim-kuşamları üzerinden tartışmalar azalmıştır. Hatta kadınların eğitim, hukuk ve çalışma hayatı gibi konularda bazı haklar edinebilmesi adına bir dizi gelişme yaşanmıştır. Tanzimat sonrasında Osmanlı kadınları cemiyetler kurup teşkilatlanmaya başlamışlardır⁷. Tanzimat Dönemi ile birlikte hukuki alanda Batı'dan esinlenerek oluşturulan hukuk kuralları içerisinde kadının yeri tartışmalara yol açmıştır. Aile hukukunu düzenleyen Mecelle kadının toplumsal yapıdaki konumu açısından pek bir değişiklik getirmemiştir. 1908'de İttihat ve Terakki'nin girişimleri ile II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ülkede siyasal anlamda hürriyet söylemlerini gündeme getirirse de bu "hürriyet" kavramından kadınların eşit pay aldıklarını söylemek pek mümkün değildir. Örnek vermek gerekirse 1911 yılında bazı kanunlarda düzenlemeler gidilirken zina konusu gündeme gelmiş ve burada erkekler kayırlmıştır. Yapılan kanuna göre karısını zina nedeniyle öldüren erkek bağışlanabilirken, kadın aynı şekilde zina suçundan kocasını öldürürse bağışlanma mümkün değildir⁸. Bu sadece bir örnektir. Kadının siyasi eşitliğinden söz edebilmek için öncelikle kadının toplum içerisinde eşit kabul görmesi gerekmektedir. Bu dönemde kadın eski Türk toplumlarındaki kadının gerisinde yer almaktadır. Kadının kocasından boşanabilmesi bile 1915 yılında bazı şartlara bağlanmıştır. Bu dönemde Şeyhülislam'dan kadına, kocasını, belirli koşulların gerçekleşmesi şartı ile boşanma yetkisinin verilmesi yönünde fetva alınmıştır. Böylece kadının kocasını boşayabileceği şartları içeren iki ferman yayınlamıştır. Kadının kocasını boşayabilmesi için kocasının evi terk etmesi ve çocuklarına bakmaması gerekmektedir. Zaten kadın hakları konusu da kadının sesinin çıkmadığı toplumda erkekler tarafından tartışılmalıdır. Meşrutiyet döneminin getirdiği özgürlük ortamı bir nebze de olsa

⁴ İbrahim, Tellioglu, "İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 55, 2016, s. 220-222.

⁵ Hasan, Acar, "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın", *İnsan&İnsan*, C.6, S. 2, 2019 s. 400; Kürşat Öncül, "Dede Korkut Hikâyelerinde Savaşçı Kadın Tipi ve Animus Kavramı", *Türk Çalışmaları Uluslararası Diller Edebiyat Dergisi ve Türk veya Türk Tarihi*, C.3, S. 2, 2008, s. 578.

⁶ H. Acar, "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın", s. 404.

⁷ Cemile Şahin, Mustafa Şahin, "Osmanlı Son Dönemi ile Millî Mücadele Yıllarında Türk Kadınının Sosyal, Siyasal ve Askerî Faaliyetleri", *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 29, 2013, s. 54.

⁸ Gökcan Yaman, "Osmanlı Hukukunda Zina Hâlinde Öldürme", *Kırıkkale Hukuk Mecmuası*, C. 2, S. 1, 2022, s. 135-136.

kadınların da sesinin yavaş yavaş yükselmeye başladığı konuma evrilmesinde etkili olmuştur. Kadın hakları konusu özellikle Batı'daki gelişmelerden etkilenen özellikle üst sınıfa mensup kadınlar tarafından çıkarılan kadın dergileri ve cemiyetler aracılığıyla kadınlar arasında da tartışılmaya başlanmıştır. Kadınlar, çarşaf giymemek, tiyatroya ya da İstanbul özelinde Gülhane Parkı'na gidebilmek, üniversite eğitimi alabilmek gibi aslında çok basit sayılabilecek şeyler için mücadele etmeye başlamışlardır. Yapılan çalışmalar neticesinde Meşrutiyet döneminde Türk kadınına eğitim alma, çalışma hayatına girebilme ve arazi mirasıyla ilgili konularda erkeklerle eşit haklar tanınmıştır. Aile hukuku kararnamesiyle de kadınlar evlilik, boşanma gibi konularda birtakım kazanımlar edinmiştir.⁹ Kadın haklarına yönelik Osmanlı Devleti'nde öncü isimler arasında Mecelle'yi hazırlayan Ahmet Cevdet Paşa'nın kızları Fatma Aliye ve Emine Semiye hanımlar, ardından Halide Edip Adıvar, Nakiye Elgün, Nezihe Muhittin Tepedelengil bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde kadınlar kamusal alana katılabilme, eğitim alma ve istediği mesleklere girme, toplumsal konumlarıyla ilgili sorunları ve çözüm önerilerini çeşitli yayın organları ile duyurmaya çalışmışlardır. Kadın hakları konusunda yaptığı çalışmalarla öncü olan Hanımlara Mahsus Gazete 1895'te yayın hayatına başlamıştır. Makbule Leman Hanım'ın kurucusu olduğu gazete, kadın şair ve yazarların eserlerini yayınlarak kadınları bilgilendirmeyi amaçlamıştır. Bu gazetede çalışmalarını yayınlayanlar arasında Fatma Aliye, Şair Nigar Hanım, Makbule Leman Hanım gibi Osmanlı kadın haklarını savunucusu önemli isimler yer almaktadır.¹⁰ Gazete 1895-1908 yılları arasında aralıksız olarak yayımlanmıştır. Kadınlara seçme hakkından bahseden ilk kadın ise Ulviye Mevlan olmuştur. Henüz 20 yaşındayken Kadınlar Dünyası isimli dergiyi çıkarmaya başlayan Ulviye Mevlan, yazılarında genellikle kadın-erkek eşitliğine vurgu yapmış, kadınların seçme ve seçilme hakkının engellenmemesi gerektiğini savunmuştur. Dergide kadınların en basit haklarından dahi mahrum bırakıldıkları, cinsiyetlerinden dolayı ezildikleri sıklıkla vurgulanmıştır.¹¹

Osmanlı Devleti'nde kadının siyasi alanda varlık göstermeye başlaması II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Fırkası'nın kadın kollarında gerçekleşmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti Kadın Kolları, kadınlara yönelik konferanslar vermiş, kadınlara yönelik derneklerin kuruluşunu desteklemiştir. Bu dönemde kurulan dernekler arasında İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti ve Teali Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti bulunmaktadır.¹² II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük kadınların kendilerini ifade etmelerini kolaylaştırdığını söylemek mümkündür. İttihat ve Terakki'nin "hürriyet" söylemi ve kadınlara yönelik yenilikçi girişimleri sebebiyle kadın haklarını savunanların İttihat ve Terakki'den kadın haklarına yönelik fazla beklenti içerisine girmelerine sebep olmuştur. Fakat II. Meşrutiyet'in ilanının ardından gelen "hürriyet" sarhoşluğunun çok uzun sürmemesi toplumun diğer kesimlerinin olduğu gibi kadınların da hayal kırıklığı yaşamalarına sebep olmuştur. Kadınlar İttihat ve Terakki yönetiminden bekledikleri adımların atılmaması gerçekliği ile yüzleşmek durumunda kalmışlardır.¹³ İşin ilginç olan yanı da kadın haklarına yönelik kadınlar tarafından dillendirilen talepler dahi yine erkek egemen toplumun zihniyetiyle gerçekleştirilmesidir. Yani kadınların kendileri için istedikleri haklar, kamusal alanda kadın olarak kendilerine başkaları tarafından görev yüklenmeden var olmak yerine yine erkek

⁹ M. Avcı, "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları", s. 249-250.

¹⁰ Meral Balcı, Mervener Tuzak, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin Özelinde Türk Kadınlarının Siyasi Hakları İçin Mücadelesi" *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2017, s. 45

¹¹ M. Avcı, "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları", s. 245.

¹² Ahmet Özkiraz, M. Nazan Arslanel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1, 2011, s. 1-10.

¹³ M. Balcı ve M. Tuzak, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin", s. 46.

egemenliğini devam ettirecek haklardır¹⁴. Bunların içerisinde kadınların iyi eğitim almasına yönelik isteklerde iyi eğitim almış annenin çocuğunu daha iyi terbiye edebileceği vurgulanırken, kadınlara ilk etapta biçilen meslekler öğretmenlik ve ebelik olmuştur. Kız çocuklarına iyi ev hanımı olabilmelerini sağlayabilmek adına kız okulları müfredatında bulunan biçki-dikiş derslerini yürütecek kadın öğretmenler ve tıp okullarında da kadınların doğumlarını gerçekleştirecek ebeler yetiştirilmeye çalışılmıştır¹⁵.

3. Kanun-ı Esasi'de 1909 Tadilatı ve Kadınların Seçme hakkına Yönelik Yapılan Tartışmalar

II. Meşrutiyet parlamentosunda geçmişte yaşanmış olan tecrübelerden yola çıkılarak Meclis-i Mebusan'ın etkinliğini artırma, Padişahın ve Meclis-i Ayanın ise Meclis-i Mebusan üzerindeki gücünü kırmaya yönelik değişiklik yeni meclisin en önemli gündem maddesi olmuştur. Bunun için Meclis-i Mebusan'ın 29.12.1324 (11 Ocak 1909) tarihli dokuzuncu oturumunda, Kanun-i Esasi'nin tadiline dair üç mebus tarafından taktir verilerek 7., 27., 35., 43., 53., 54., 60., 61., 62., 63., 64., 66., 67., 72., 77., 80. ve 113. maddelerinin değiştirilmesi teklif edilmiştir. Teklif okunduktan sonra takip edilecek usul hususunda mebuslar arasında ilginç sayılabilecek tartışmalar yaşanmış ve Kanun-i Esasi'nin tadili kabul edilmiştir¹⁶. Bu tartışmalar esnasında aslında değişiklik yapılması istenilen maddeler arasında yer almayan mebusların sayısı ile ilgili olan Kanun-i Esasi'nin 65. maddesi Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey tarafından ilginç bir şekilde gündeme getirilmiştir. Zira erkek egemen bir toplumda ve buna nazaran seçilmiş olan Meclis-i Mebusan'da kimsenin kadınların seçime katılıp katılmaması ile ilgili bir sorunu olmadığından değişiklik yapılması için bir teklif vermek de akıllara gelmemiştir. Kanun-ı Esasi'nin 65. maddesine göre her 50.000 erkek nüfusa bir mebus düşecektir. 14 Haziran 1909 tarihli oturumda Kanun-i Esasi'nin aslında ayanlarla ilgili olan 64. maddesi görüşülürken bu madde ile bağlantı kurarak Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey 65. maddenin değiştirilmesini talep etmiştir. Lütfi Bey aslında döneminin çok ilerisinde bir ifade şekliyle seçme hakkının herkesin kendisine ait bir hak olduğunu vurgulayarak seçim kanununun değiştirilmesini teklif etmiştir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde iki aşamalı bir seçim sistemi mevcuttur. Müntehib-i evvel, yani birinci seçmenler önce mebusları seçecek olan müntehib-i sanileri yani asıl seçmenleri seçecek, onlar da mebusları seçecektir¹⁷. Lütfi Fikri Bey, meclis oturumunda konuşmasına mebusların bütün milletin mebusları olduğunu bu yüzden kadınların da seçim hakkı olması gerektiğini vurgulayarak devam etmiştir. Mebus sayısını belirleyen bu maddenin 50.000 erkek nüfusa bir mebus şeklinde ifade edilirken bu 50.000 nüfusun içerisinde kadınların, çocukların hatta mahkûmların da olduğunu ve bunların da seçme haklarının kullanabilmelerine dair yeni bir düzenlemenin yapılması gerektiğini savunmuştur. Lütfi Bey seçme hakkının toptan millete ait olduğundan bu hakkın kişilere verilmesi gerektiğini ve seçmen olmayı belirleyen maddenin 100.000 nüfusa bir mebus olacak şekilde erkek ibaresi yer almadan düzenlenmesini teklif etmiştir¹⁸. Hâlbuki Osmanlı nüfus sayımları rakamlarına bakıldığında toplam nüfusun yaklaşık yarısını kadınların oluşturduğu görülmektedir. Kadınların ilk kez sayıldığı 1881/1882-1893 Osmanlı genel sayımına göre 17.388.604 toplam nüfusun 8.075.131'ini kadınlar teşkil etmektedir¹⁹. Buna göre kadınlar

¹⁴ Atıl Cem Çiçek ve Selçuk Aydın ve Bülent Yağcı, "Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 9, 2015, s. 279.

¹⁵ Ümmügülüm Candeğer, "Türk Millî Eğitim Şûra Kararlarında Kadının Yeri (1939-2014)", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, Yay. Haz. Erdem Ünlen, C. I, Ankara, 2017, s. 544.

¹⁶ Mehmet Kaan Çalen, "1909 Kanun-ı Esasi Tadilatı", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S.4, 2012, s. 135-136.

¹⁷ Demir 2007: 50-51

¹⁸ MMZC, D. 1, C. 4, İ. 92, 14 Haziran 1909; K. Olgun, *Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri*, s. 191-192.

¹⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 313.

nüfusun ortalama %46,5'ini oluşturmaktadır. 1906/1907 nüfus sayımında 20.884.630 olan toplam nüfusun 11.170.533'ünü kadınlar meydana getirmektedir. Bu ise toplam nüfusun %53'üne tekabül etmektedir²⁰. Böyle bir seçim durumunda toplumun yarısı yok sayılmakta ve hiç hesaba katılmamaktadır.

Kadınlara seçme hakkına yönelik değişiklik teklifini veren Lütfi Fikri Bey, 1872 yılında Gümüşhane'de doğmuştur. Lise öğrenimini Mülkiyenin idadi kısmında tamamladıktan sonra, 1890 yılında yüksek kısmını bitirmiştir. Daha sonra 14 Aralık 1890 tarihinde Paris'e gitmiştir. Burada hukuk eğitimi aldıktan sonra 1894 yılında Türkiye'ye dönmüş ve Jön Türk hareketine katıldığı gerekçesiyle bir yıl hapis cezası almıştır. Daha sonra çeşitli memuriyetlerde bulunan Lütfi Fikri Bey, 1908 seçimlerinde Dersim Mebusu seçilmiştir. Meclis açıldıktan kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki ile fikir ayrılığına düşmüş ve muhalifler arasında yer almıştır²¹. Mecliste ve çıkardığı Tanzimat Gazetesi vasıtasıyla İttihatçılara karşı sert bir muhalefet yürütmüştür. Aslında Lütfi Fikri Bey'in geçmişine bakıldığında her ne kadar kadınlara çeşitli haklar verilmesi ile ilgili herhangi bir kaygısı olduğu görülmesi de genel olarak kişi hak ve hürriyetlerinden bahsetmektedir. Onun bu önerisi de aslında bu şekilde algılanması gereken bir söylemi içermektedir.

Diğer maddelerle ilgili birçok konu üzerine mecliste uzun uzun yoğun tartışmalar yaşanırken aslında bu konu üzerinde fazla durmayı kimse düşünmemiştir. Lütfi Fikri Bey'in kişi hak ve hürriyetlerine uygun olan bu teklifi ilginç olarak mecliste aynı konulara vurgu yapan İstanbul Mebusu Rum Kozmide Efendi tarafından eleştirilmiştir. Kozmide Efendi Cemiyetler Kanunu'nun cinsiyet ve kavmiyet esaslarına göre oluşturulan cemiyetlerin yasaklanması maddesini meşrutiyetin hürriyet prensibine aykırı olduğu kanaatinde²². Ancak aynı kişinin kadınların seçme hakkına geldiğinde savunduğu tezi henüz Avrupa bile böyle bir adım atmamışken bu noktada Avrupa'nın gerisinde kalmış olan Osmanlı'nın böyle bir şey yapmasının aykırı olacağı yönündedir. Kozmide Efendi kadınlara oy hakkı verilmesinden herhangi bir fayda sağlanamayacağını belirterek meclisteki mebusların aynı zamanda kadınları da temsil ettiklerini savunmuştur. Osmanlı toplumunda kadınların siyasete karışmadıklarını, tâbi buldukları erkekler vasıtasıyla oy kullandıklarını belirtmiştir. Aynı zamanda Avrupa'nın henüz böyle bir hak vermemişken bizim vermemizin acelecilik olacağını, bu durumda Avrupa'nın gerisinde olan Osmanlı'nın hal-i hazırıyla pek uyumlu olmayacağını söylemiş ve Lütfi Fikri Bey'in teklifini geri almasını istemiştir. Kozmide Efendi sözünü bitirdikten sonra mecliste alkışlanmıştır. Lütfi Fikri Bey'in teklifi ise oy birliği ile reddedilmiştir²³. Erkek egemen olan Meclis-i Mebusan'da böyle bir teklif karşısında beklenen olmuştur. Tartışılmadan dahi reddedilmiştir. Çok enteresandır; Meclis-i Mebusan oturumlarını bir bir veren Tanin Gazetesi'nde 14 Haziran tarihli bu oturumun Kanun-i Esasi maddeleri ile ilgili değişikliklerinin görüldüğü kısımları detaylı bir biçimde anlatılmasına ve özellikle bu maddede Meclis-i Ayan azalarının maaşları ile ilgili kısımdaki değişiklik talepleri gayet detaylı bir biçimde verilmesine rağmen, hemen akabinde meydana gelen Lütfi Fikri Bey'in teklifi ile

²⁰ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 355.

²¹ Ali Ahmet Gazel, "Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in "Selanik'te Bir Konferans" Adlı Risalesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, 2007, s. 298; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992, s. 352; Ali Birinci, "Lütfi Fikri (1872-1934)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2003, C. 27, s. 233.

²² Zehra Arslan, "Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S.11, 2010, s. 66.

²³ *MMZC*, C. 4, İ. 92, 14 Haziran 1909.

ilgili bir tek kelime yazılmamıştır. Diğer maddeler ile ilgili tartışmalara geçilerek bunlara yer verilmiştir²⁴. Halkın mecliste böyle bir tartışma yaşandığından haberi yoktur.

Aslında teklifi veren Lütfi Fikri Bey ve buna karşı çıkan Kozmide Efendi'nin siyasi perspektifine bakıldığında her ikisi de mecliste İttihat ve Terakki Fırkası'nın karşısında yer almışlardır. Lütfi Fikri Bey, Kozmide Efendi'nin sahibi olduğu gazetede İttihat ve Terakki yönetimini eleştiren bir yazı dahi kaleme almıştır²⁵. Aslında bu durum her ne kadar bazı fikirlerde ayrı olsalar bile hem mevcut yönetimin hem de muhaliflerinin kadına ve kadın haklarına bakışlarında bir birliktelik olduğunu göstermektedir. Lütfi Fikri Bey'in meclis kürsüsünde bu konuşmayı yapma cesaretini göstermiş olması bile çok önemlidir. Ancak kadının kendilerinden bir adım geride durması, söz hakkının öncelikle kendilerinde olması ayrıcalığını ellerinde bulunduran erkek mebuslar kadınlara böyle bir hak tanınmasından endişe duymuşlardır. Zira kadının toplumdaki yeri özellikle evlendikten sonra iyi bir eş ve anne olarak belirlenmiştir. Bunun haricinde kadına başka bir kimlik yüklemek istememişlerdir.

SONUÇ

Osmanlı toplumunun yarısından fazlasını teşkil eden kadınların birey olarak toplum içerisinde kendilerine yer bulabilmesi uzun bir zaman almıştır. Tanzimat Dönemi'nden itibaren kadınlara eğitim-öğretim faaliyetleri ve sokağa çıkabilme gibi en temel hakların verilmesi ile başlayan süreç, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet'i ilan ettirdiği dönemde mecliste ufak da olsa siyasi bir hak olan seçme hakkının tartışıldığı bir noktaya varabilmiştir.

Osmanlı siyasi hayatında kadının figüran olarak kullanıldığı görülmektedir. Genel olarak yapılan kadınlara birey olarak ne gibi haklar verileceğinden çok kadınların kılık-kıyafet çizgisini belirlemeye çalışmak olmuştur. Örneğin 11 Haziran 1726 tarihli III. Ahmed tarafından İstanbul'da bazı kadınların süslü elbiseler giyerek yabancılar gibi şapka taktıklarından bunların namuslu kadınlara kötü örnek olacağı, bu tür kıyafetlerin mal ve para israfına ve durumu iyi olmayan erkeklerin kadınların giyiminden ayırt edilmeye başlandığından kadınların büyük yakalı ferace giymeleri ve uzun yemeni takmaları gibi kadınların kıyafetlerine dair uzun bir ferman yayınlanmıştır²⁶. O dönemin kötüye giden ekonomisi bu şekilde kadınların kılık-kıyafet düzenlemeleri ile unutturulmaya çalışılmıştır.

Lütfi Fikri Bey tarafından meclis oturumunda gündeme getirilen kadınların mebus seçimlerinde oy kullanabilmesi konusu her ne kadar çok uzun uzadıya tartışılmamış ve dönemin yayın organlarında kendisine bir yer bulamamış olsa da gündeme getirilmiş olması oldukça önemlidir. Cumhuriyet Döneminde dahi kadına siyasi hakların verilmesi noktasında dile getirilen talepler, dönemin milletvekillerinin çoğunluğunda karşılık bulamamıştır. Türk kadınlarına siyasi haklar tanınması konusu ilk defa 1923 yılında TBMM'de Milletvekili Seçimi Kanunu görüşülürken gündeme gelmiştir. 1924 Anayasası hazırlanırken (13. toplantıda) kadına seçme ve seçilme hakkı verilir verilmeyeceği tartışmalara neden olmuştur. Mecliste 18 yaşını bitiren her Türk'ün milletvekili seçimlerine katılabileceği cümlesi tepkilere yol açmıştır. 1924 Anayasasında siyasi haklar açısından yine kadınla erkek eşit değildir. Milletvekili seçimine katılabilmek hakkı, 18 yaşını dolduran erkeklere ve milletvekili seçilmek hakkı 30 yaşını bitiren erkeklere tanınmıştır. Kadınların seçme ve seçilme hakkı yoktur²⁷. Hayatın içerisinde emekte, yoklukta ve savaşta erkeklerle birlikte omuz omuza mücadele veren Türk kadınına bu anlamda hak ettiği yeri Mustafa Kemal Atatürk vermiştir. Mustafa Kemal Atatürk 17 Şubat 1926

²⁴ *Tanin*, 15 Haziran 1909.

²⁵ Hasan Taner Kerimoğlu, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki Muhalifi Bir Gazete: Sada-yı Millet", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 30, S.1, 2015, s. 149-180.

²⁶ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın*, Yay. Haz. Ersin Kırcı, Kevser Şeker, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, İstanbul, 2015, s. 86-89.

²⁷ B. Konan, "Türk Kadınının Siyasi Hakları", s. 161-162.

tarihinde Medeni Kanun'la önce kadınlara istedikleri meslekte çalışma, boşanma, mirastan eşit pay alma, mahkemede şahitlik edebilme gibi temel hakları tanımıştır. 1930 yılında belediye, 1933 yılında muhtarlık ve en sonunda 1934 yılında henüz Avrupa'nın birçok yerinde bile tartışılırken milletvekili seçme ve seçilme hakkını vermiştir.

KAYNAKÇA

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

MMZC, Devre: 1, Cilt: 4, İçtima: 92, 1 Haziran 1325, 14 Haziran 1909.

Gazeteler

Tanin, Nr. 282, 26 Cemaziyelevvel 1327, 15 Haziran 1909.

Tetkik Eserler

Acar, Hasan, "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın", *İnsan & İnsan*, C. 6, S. 2, 2019, s. 395-411.

Arslan, Zehra, "Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S.11, 2010, s. 57-72.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın, Yay. Haz. Ersin Kırca ve Kevser Şeker, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, İstanbul 2015.

Avcı, Müşerref, "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 55, 2016, s. 225-254.

Balcı, Meral ve Tuzak, Mervenur, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin Özelinde Türk Kadınlarının Siyasi Hakları İçin Mücadelesi" *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2017, s. 43-51.

Birinci, Ali, "Lütfi Fikri (1872-1934)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, 2003, s. 233-234.

Candeğer, Ümmügülsüm ve Çoşkun M. Burhanettin, "Cumhuriyet Senatosu Dönemi Kadın Siyasetçilerin Türk Kamu Bürokrasisindeki Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme", *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 8, 2018, s. 237-262.

Candeğer, Ümmügülsüm, "Türk Millî Eğitim Şûra Kararlarında Kadının Yeri (1939-2014)", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, Yay. Haz. Erdem Ünlen, C. I, Ankara, 2017, s. 523-548.

Çalen, Mehmet Kaan, “1909 Kanun-ı Esasi Tadilatı”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S.4, 2012, s. 135-136.

Çiçek, Âtil Cem, Aydın, Selçuk ve Yağcı, Bülent, “Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 9, 2015, s. 269-284.

Demir, Fevzi, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

Gazel, Ahmet Ali, “Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey’in “Selanik’te Bir Konferans” Adlı Risalesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, 2007, s. 295-320.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Kerimoğlu, Hasan Taner, “II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki Muhalifi Bir Gazete: Sada-yı Millet”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 30, S. 1, 2015, s. 149-180.

Konan, Belkıs, “Türk Kadınının Siyasi Hakları Kazanma Süreci”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 60, S. 1, 2011, s. 157-174.

Olgun, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

Öncül, Kürşat, “Dede Korkut Hikâyelerinde Savaşıkadın Tipi ve Animus Kavramı”, *Türk Çalışmaları Uluslararası Diller, Edebiyat Dergisi ve Türk veya Türk Tarihi*, C.3, S. 2, 2008, s. 574-581.

Özkiraz, Ahmet ve M. Nazan Arslanel, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak”, *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1, 2011, s. 1-10.

Sevinç, Nevdet, *Türklerde Kadın ve Aile*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2007.

Şahin, Cemile ve Şahin, Mustafa, “Osmanlı Son Dönemi ile Milli Mücadele Yıllarında Türk Kadınının Sosyal, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri” *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 29, 2013, s. 53-72.

Şengün, Gülşah, *Büyük Selçuklularda Kadınların Yönetimdeki Rolü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

Tellioğlu, İbrahim, “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 55, 2016, s. 209-224.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1992.

Yaman, Gökcan, “Osmanlı Hukukunda Zina Hâlinde Öldürme”, *Kırıkkale Hukuk Mecmuası*, C. 2, S. 1, 2022, s. 115-148.

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ÜSERA-YI İSLAMIYE; OSMANLI DEVLETİ'NİN MÜSLÜMAN ESİRLERE YAKLAŞIMI*

USERA-YI ISLAMIC IN WORLD WAR I; THE OTTOMAN STATE'S APPROACH TO MUSLIM PRISONERS

Fatma Zehra ARIKUŞU**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 28/04/2023 Düzeltme/Revised: 15/06/2023 Kabul/Accepted: 16/06/2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Cite as: Arıkuşu, F. Z. (2023). I. Dünya Savaşı'nda Üsera-yı İslamiye; Osmanlı Devleti'nin Müslüman Esirlere Yaklaşımı. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 92-113. <https://doi.org/10.52735/bellek.1289085>

ÖZ

Osmanlı Arşiv belgelerinde “Üsera-yı İslamiye” ya da “Üsera-yı Müslime” olarak bahsedilen esirler, I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri safında savaşır esir düşen Müslüman askerlerdir. Bunlardan bir kısmı Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar ordularına bir kısmı ise direkt Osmanlı ordularına esir düşmüştür. Osmanlı Devleti, müttefiklerinin aldığı esirlerin bir kısmını “İttihad-ı İslam” çerçevesindeki yoğun çalışmalar sonucunda Osmanlı topraklarına getirmiştir. Peyderpey Anadolu'ya gelen bu esirler gönüllü olarak Osmanlı ordularında saf tutmuş, sağ kalanlar ise garnizonlarına döndüklerinde Osmanlı vatandaşlığına davet edilmiştir. İnsan gücünün gitgide azaldığı ekonomiye, esir istihdamının başından beri büyük fayda sağlayacağına kanaat getirmiş olan hükümet, bu esirleri en çok ihtiyaç duyulan Osmanlı merkezlerine göndermiştir. Hatta 1915 sonlarından itibaren Almanya ve Avusturya'dan yapılan cihat maksatlı sevkler yerini iskân amacına bırakmıştır. Esirlerin vatandaşlığa geçmesini teşvik eden Osmanlı Hükümeti, bürokratik engellere çözümler getirmiş, arazi, dükkân, sermaye vererek geçim sağlamları için tüm şartları hazırlamıştır. Farklı farklı uyruktaki bu Müslüman esirlerin bir dönem Anadolu'da varlık gösterdikleri bile yaygın olarak bilinmemekte olup hakkında az sayıda akademik çalışma bulunmaktadır. Üsera-yı İslamiye kapsamındaki esirlerin tanımlanması, bu esirlerden Osmanlı topraklarına gelenlerin belirlenmeye çalışılması, esirlerin Osmanlı yurdunda nasıl karşılandığı, iskân ve sonrasında nelerle karşılaştığı, halktan nasıl muamele gördüğü, yaşadığı sorunlar, problemler karşısında nasıl tutum sergilediği ve tüm bu serüvende Osmanlı Hükümeti'nin Müslüman esirlere yaklaşımı bu çalışmanın amacını teşkil etmektedir. Temelde Devlet Arşivleri'ndeki dijital belgelerin taranması suretiyle hazırlanan ve I. Dünya Savaşı'nın etkilerini farklı bir düzlemde ele alan bu makale, yakın tarih araştırmacılarına alanında kaynak teşkil edecek niteliktedir.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, nurkusu@hotmail.com-fatma.arikusu@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID: 0000- 0001-9831-2501.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Müslüman Esirler, Üsera-yı İslamiye, Tatar, Hintli, Mağripli

ABSTRACT

In World War I, the armies of the Entente powers were not entirely composed of Christian soldiers. Among them were two and a half million Muslims. Some of these soldiers were captured by the German, Austro-Hungarian and Bulgarian armies, and some of them directly by the Ottoman armies. The Ottoman Empire named these captives as "Üsera-yı İslamiye" or "Üsera-yı Müslime" in their official correspondence, and it seems that they never equated them with other captives. Even the existence of these Muslim captives of different nationalities is not widely known and there are few academic studies on them. During the literature review, it was noticed that üsera-ı İslamiye was not handled in a holistic approach without excluding the front or origin. This article; First of all, after identifying the captives within the scope of üsera-yı İslamiye, it tries to determine those who came to the Ottoman lands from these captives. Secondly, it aimed to focus on how these captives were welcomed in the Ottoman homeland what they faced during and after the resettlement how they were treated by the people how they faced the problems they experienced how they behaved in the face of problems and the Ottoman Government's approach to Muslim captives throughout this adventure. The article, which was basically prepared by scanning more than three hundred digital documents in the State Archives, and which deals with the effects of World War I on a different plane, is a source for recent history researchers in its field.

Keywords: World War I, Muslim Prisoners, Usera-yı İslamiye, Tatar, Indian, Moorish

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Almanya-Avusturya-Macaristan üçlüsünün yanında yer aldığı I. Dünya Savaşı'na resmi verilere göre tüm ülkelerden 65.038.810 asker katılmış, bunlardan 8.556.315'i ölmüş, 21.219.452'si yaralanmış, 7.750.945'i ise kaybolmuş ya da esir düşmüştür.¹ Savaşın İtilaf bloğunda Osmanlı Devleti ve müttefiklerine karşı savaşan askerler sadece Hristiyanlardan ibaret değildi; bunların içinde 2.500.000 kadar Müslüman vardı. İtilaf bloğunun Müslüman askerlerinin çoğu Osmanlı Devleti'nin müttefiklerince bir kısmı da direkt Osmanlı Devleti tarafından esir edilmiştir. Alman ve Avusturya kamplarındaki Üsera-yı İslamiyeyi, Rus ordusundan alınan Türkistanlılar ve Rus Tatarı Müslümanlar; Fransız ordusundan ele geçirilen ve daha çok Mağripli denilen Cezayirliler, Tunuslular ve Faslılar ayrıca Fransız Batı Afrikalılar (Senegalliler), Batı Sudanlılar, Somalililer ve Fransız-İngiliz müttefik ordularından esir edilen Hintliler oluşturmaktaydı. Romanya ordusunda muvazzaf bulunup Bulgar-Türk müttefik ordusundaki Müslümanlara karşı savaşmak istemedikleri için teslim olan Müslüman Tatar ve Rûmenler² ve Alman ordusuyla savaşırken esir düşen Müslüman Romanyalılar da Üsera-yı İslamiye kapsamında değerlendirilmektedir. Kütü'l-amare'de Osmanlı ordusuna esir düşen 11.188 askerin 4.229'u İngiltere safında savaşan Müslüman Hintlilerdi³ ve bu esirler diğer Üsera-yı İslamiyeden farklı olarak Osmanlı'nın bizzat tutsak ettiği Müslüman askerlerdendir. Belki belgelere yansıyan birkaç örnekle sınırlı kalsa da Osmanlı Doğu cephesinde Osmanlı Devleti'ne esir düşen Tatarların ya da Osmanlı'ya iltica edenlerin de arşiv belgelerinde bu çerçeveye alındığı görülmektedir.⁴ Irak Cephesi'nden esir alınan Müslüman askerler arasında Afganlılar da bulunmaktaydı.⁵ Üsera-yı İslamiyenin hududunu çizirken az sayıda olsa bile

¹ "I. Dünya Savaşı", https://tr.wikipedia.org/wiki/I._D%C3%BCnya_Sava%C5%9F%C4%B1, Erişim Tarihi: 11.04.2023.

² BOA. HR.SFR.04. 273/46, 28 Rebi'ü'l-evvel 1335 [22 Ocak 1917].

³ Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, AKDHYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 132.

⁴ Örneğin bir belgede Üsera-yı İslamiye olarak zikredilen 17 kişi içinde Bitlis'te esir düşenler de vardır. BOA. BEO. 4485/336303, 5 Zilhicce 1335 [22 Eylül 1917]; Bir diğer örnek, Ardahan'da Rus ordusundan Osmanlı'ya iltica eden Müslüman esiridir. BOA. HR.SYS. 2453/38, 14 Şaban 1336 [25 Mayıs 1918].

⁵ Mezopotamya'da bulunan "Altıncı Ordu Cephesi'nden Dersa'adet'e gönderilen on sekiz Afganlı"dan söz edilmektedir. BOA. DH.EUM.5.Şb. 41/24, 20 Şevval 1335 [9 Ağustos 1917]; İngiliz harp esiri olarak Bursa'da tutulan ve Peşaverde'ki iki tüccara borcunu gönderme talebi kayıtlara geçmiş olan Şuayb Hanoğlu Ersele'nin de Afgan olduğu görülmektedir. BOA. HR.SYS. 2231/ 33, 29 Zilkade 1336 [5 Eylül 1918].

yukarıda sayılan tüm milletlerden daha farklı kökende Müslüman esirin de var olabileceği öngörülebilir.⁶

Üsera-yı İslamiye hakkındaki çalışmalar çok olmamakla birlikte Vahdet Keleşyılmaz'ın makalesi⁷ Tatar esirler hakkında ve özellikle Alman kaynaklarla hazırlanmış Kadir Kon'a ait yüksek lisans tezi⁸ az sayıdaki çalışmanın başında gelmektedir. Söz konusu çalışmalar Rus ve Fransız cephelelerinden esir düşen Müslüman askerler hakkında aydınlatıcı bilgi içermektedir. Konu hakkındaki literatür taraması, savaş döneminde bir süreliğine Anadolu'da varlık gösteren bu esirlerin cephe ya da köken dışlaması yapılmaksızın bütüncül bir yaklaşım içinde ele alınmadığını göstermiştir. Bu makalede konu kapsamında karşımıza çıkan Devlet Arşivleri'ndeki Dâhiliye, Hariciye, Babiâli Evrak Odası, Maliye ve Maarif Nezaretlerine ait belgeler ve bir takım irade türü vesikalarla birlikte mazbatalar ihtiva eden üç yüzden fazla belgenin incelenmesi suretiyle Üsera-yı İslamiye teriminin kapsamı oluşturulmaya çalışılacak, Osmanlı topraklarına getirilen Müslüman esirlere mercek tutulacak ve bu süreçte Osmanlı Hükûmeti'nin tutumu nazara verilecektir.

1. Esirlerin Müttefik Ülkelerdeki Durumu

Osmanlı Devleti, sömürgeci ve saldırgan Batı güçleri karşısında tutunduğu "İttihad-ı İslam" misyonu kapsamında Alman ve Avusturya-Macaristan kamplarındaki⁹ Müslüman esirlere sahip çıkmak istemiştir. Ayrıca Osmanlı idaresi, Panislamist politikaların alabildiğince içinde olan dönem Almanya'sıyla bu düşünceyi gerçekleştirmenin mümkün olduğunun farkındaydı. Öncelikle hükûmet, bir kısmı Rusya bir kısmı Fransa cephesinde esir düşerek Almanya ve Avusturya-Macaristan kamplarında tutulan Müslüman esirlerin gayrimüslimlerden ayrılıp başka bir yere yerleşmesini sağlamış ve bu mekânlara "Hilal Ordugâhları" adını vermiştir.¹⁰ Esirlere defalarca maddi yardım yollamış,¹¹ dinde birlik şuru oluşması bağlamında; çeşitli ekipler, din adamları, Mushaf-ı Şerifler göndermiş,¹² tayin ettiği imamlarla toplu cuma namazları kıldırılmış, bu esirlerin moralinin yüksek tutulması amacıyla Ramazan ve Kurban Bayramlarında özel organizasyonlar tertip ettirmiştir. Bu süreçte Teşkilat-ı Mahsusa, kamplarda yürütülen özenli propagandanın en aktif organı olmuştur. Tüm bu çalışmalar neticesinde İslam esirleri memnuniyet ve şükran duygularıyla Osmanlı Devleti'ne karşı güven, İslam halifesi olan Sultan'a muhabbet beslemiştir.¹³ Mabeyn-i Hümayun evrakındaki bir

⁶ Avusturya-Macaristan "tebe'a-i efrâd-ı askeriyesi"nden yaralı halde kaçıp Osmanlı ordusunda hizmet etmek için İstanbul'a gelen Osman b. Mehmed Bosnasaraylı'dır. BOA. HR.HMŞ.İŞO. 212/40, 19 Nisan 1332 [2 Mayıs 1916]. Farklı kökenden askerin bu şekilde belgelere yansıyanları olabileceği gibi, kayıp belge ya da kayıtlara köken bilgisiyle geçmemiş esir faktörü de göz önüne alınarak değerlendirme yapılmalıdır.

⁷ Vahdet Keleşyılmaz, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, S. 21.

⁸ Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki Müslüman Esir Kampları (1914-1918)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011.

⁹ Zossen sınırlarında Üsera-yı İslamiye için teşkil edilen Halbmondlager Kampı genel anlamda Fransız ordularından, Weinberglager Kampı ise 1915 Aralık'tan itibaren Rus ordularından alınmış esirlere tahsis edildi. Avusturya'daki kamp ise çoğunluğu Tatarlardan oluşan Eger Kampı'dır. K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 81,122.

¹⁰ A. E. Efendi, "Almanya'da Müslüman Esirler Ordugâhında Kurban Bayramı", çev. Adem Efe, *Göller Bölgesi Aylık Ekonomi ve Kültür Dergisi* 8/89, Ağustos 2020, s. 48.

¹¹ BOA. BEO. 4422/331645, 19 Ramazan 1334 [20 Temmuz 1916]; BOA. BEO. 4477/335743, 25 Ramazan 1335 [15 Temmuz 1917]; BOA. HR.SYS. 2457/92, 3 Zilhicce 1336 [9 Eylül 1918]; BOA. HR.SYS. 2231/79, 1 Muharrem 1337 [7 Ekim 1918].

¹² BOA'nın verileri takip edildiğinde Almanya'daki Hilal kamplarına gönderilen mushaf sayısı toplamda 2200'ü bulmaktadır. 1500 adet: BOA. HR.SYS. 2424/ 43, 13 Şevval 1334, [13 Ağustos 1916]; 500 adet: BOA. HR.SYS. 2449/31, 27 Cemaziye'l-evvel 1336 [10 Mart 1918]; 2000 adet: BOA. HR.SYS. 2423/39, 10 Ramazan 1334 [11 Temmuz 1916].

¹³ BOA. BEO. 4487/336470, 28 Zilhicce 1335 [15 Ekim 1917]; BOA. MB.İ. 188/25, 7 Zilkade 1334 [5 Eylül 1916]; BOA. BEO. 4487/336470, 28 Zilhicce 1335 [15 Ekim 1917].

iradede İslam esirlerinin kendilerine tahsis edilmiş İmam Hatibi olan “Alimcan İdris” imzalı bir dilekçeyi Berlin Sefareti’ne vererek padişahın doğum gününü tebrik ettikleri görülmektedir.¹⁴ Karşılıklı tesis edilen güven ve muhabbetle bu esirlerin cihat ruhları harekete geçirilmiş ve bunun neticesinde Üsera-yı İslamiye, Osmanlı ordularında yer alıp din düşmanlarına karşı savaşma arzusu duymaya başlamıştır. Osmanlı hükûmeti Hilal Ordugâhları’nda bu esirlere düzenli askerî talimler yaptırmıştır.¹⁵ Esirlerin Anadolu’ya sevk edilmesi için ciddi diplomatik girişimler sürdürmüş, Osmanlı cephelerinde savaşması hatta Osmanlı vatandaşlığına geçirilmesi için önemli çalışmalar yürütmüştür.

Kamplardaki esir sayısı, her gün yeni gelenler ve çeşitli yerlere çalışmaya gönderilenler nedeniyle değişkendir. Aralık 1915’te Osmanlı Devleti’nin Berlin Ataşemiliterinin raporuna göre ordugâhın birinci kısmında; 2.000’i Gürcü geriye kalanı Tatar olmak üzere 12.000, ikinci kısmında ise; Hint, Fas, Tunus, Cezayir asıllı 4.500 Müslüman esir bulunmaktadır. Anadolu’ya geçmeleri halinde isteyenlerin Osmanlı’da iskân edip evlenebilecekleri ve dileyenlerin cihada iştirak edebilecekleri kendilerine bildirildiğinde esirlerin bunu coşkulu bir hissiyatla karşıladıkları raporda belirtilmiştir. Ayrıca Arap milletinden olan ve kendilerine “Turku”¹⁶ adını verdikleri 800 esirin cihat için sabırsızlandıkları ifade edilmiştir. Her ne kadar bu faaliyetler cihada iştirak kapsamında yürütülüyor olsa da 1915 sonbaharından itibaren Ermenilerin tehciriyle sanat ve meslek erbabına olan ihtiyacın öne geçtiği ve esirlerin bu açığı kapatmak maksatlı talep edildiği yapılan yazışmalara yansımıştır.¹⁷

Mart 1916’da Alman İstihbaratı’nın gizli operasyonlardan sorumlu diplomatı Rudolf Nadolny’nin kayıtlarına göre Alman ve Avusturya kamplarındaki Müslüman esirler, tüm kamplarda 23.000’i Tatar ve 4.000’i Arap olmak üzere 27.000 civarındaydı. Günbegün geliş-gidiş hali söz konusu olan kamplarda ulaşılan yekûnun bu sayı olduğu görülmektedir.¹⁸ Avusturya da savaş esirlerinden askerî alanda yararlanmak konusunda Almanya ile aynı düzlemde olmuş, Avusturya Savaş Bakanlığı Müslüman esirler için hususi bir kamp kararı alıp Eger Kampı’nı kurmuştur. Alimcan İdris 18 Aralık 1915 tarihli raporunda bu kamptaki Üsera-yı İslamiye sayısını 10.000 olarak vermiştir.¹⁹

Irak Cephesi’nin Müslüman esirleri olan Hintlilerin sayısı Halil (Kut) Paşa’nın ifadesine göre 4.014’tü.²⁰ Kütü’l-amare esirlerinin bir kısmı Bağdat demiryolunun tamamlanmasında istihdam edilmiştir.²¹ Bu esirlerden Anadolu’ya sevkıyat yapılacağı bilgisini Dâhiliye Nezareti’nce Bursa valisine gönderilmiş bir şifreli telgraf vermektedir.²² Telgrafta Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Hintli Müslüman esirlerin hilafet makamına bağlılıklarını tesis etmek için Bursa’ya sevkini gayet iyi olacağını belirtip 2.000 kişilik yer hazırlanmasını emretmektedir. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye ve Hariciye Nezareti Siyasi Kısım’dan iki belge de bu

¹⁴ BOA. *İ.DUİT.* 12/81, 7 Zilkade 1334 [05 Eylül 1916].

¹⁵ K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı’nda...*, s. 141.

¹⁶ Keleşyılmaz’ın Turku olarak okuduğu kelime yabancı kaynaklarda “Turcos” olarak geçmekte olup Kuzey Afrikalı Araplaşmış Müslümanları ifade etmektedir. K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı’nda...*, s. 120.

¹⁷ V. Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsûsa ve Cermen...*, s. 72.

¹⁸ K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı’nda...*, s. 83; Gerhard Höpp, *Muslimen in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924*, Berlin 1997, s. 44.

¹⁹ K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı’nda...*, s. 124.

²⁰ Osmanlı Başkumandanlığı Vekâleti, Kütü’l-amare’de ele geçirilen esirlerden Müslüman olanların sayısını Halil Paşa’ya sormuştur. Verilen cevaba göre 7 binbaşı, 1 yüzbaşı, 38 mülâzım-ı evvel, 41 mülâzım-ı sâni, 5 doktor, 2 birinci sınıf cerrâh muavini, 6 üçüncü sınıf cerrâh muavini, 172 başçavuş, 160 çavuş, 263 onbaşı ve 3.319 efrâd olmak üzere yekûnda 4.014 Üsera-yı Müslime bulunmaktadır. Alper Ersaydı, *İngiliz Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Esirler*, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017, s. 13; “Altıncı Ordu Kumandanı Halil’den Başkumandanlık Vekâleti’ne 16 Mayıs 1332 [29 Mayıs 1916] tarihli telgraf”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 137, Belge 61, s. 212.

²¹ V. Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsûsa’nın...*, s. 132.

²² BOA. *DH.ŞFR.* 64/73, 15 Recep 1334 [18 Mayıs 1916].

sevkin gerçekleşmiş olduğunu gösterir niteliktedir.²³ Talat Paşa'dan Bursa valisine esirlerin çalışma durumlarıyla alakadar gönderilmiş tahriratta ise Hintli Müslüman askerlerden bahsedilirken onların Kûtü'l-amare'den esir alındıkları vurgulanmaktadır.²⁴ Belgeler doğrultusunda Kûtü'l-amare'den Bursa'ya Hintli Üsera-yı İslamiye sevkini gerçekleştirmiş olduğu, esirlerin orada iki buçuk sene kadar tutulduğu anlaşılmaktadır.²⁵ ancak üç belge de sayısal veri sunmadığı için söz konusu 2.000 kişiden kaçının sevk edildiği, sevk edilmeyen varsa akıbetinin ne olduğu bilinmemektedir.²⁶

Bilindiği gibi Romanya, İtilaf Devletleri safında Büyük Harb'e sonradan iştirak etmiştir ve ordusunda Müslüman askerler de vardır. Savaşta Bulgaristan ordularına esir düşen bu askerler hakkında bir kanaate varmak için altmıştan fazla belgenin akışını takip etmek gerekmiştir. Ocak 1917'de Rusçuk Osmanlı Şehbender Vekâleti'nden Sofya Büyükelçisi Ali Fethi Bey'e hitaben yazılan tahrirat, Romanya ordusunda asker iken Bulgar-Türk Müttefik ordusuyla karşı karşıya geldiğinde Müslümanlara silah kullanmamak için teslim olan "*Köstence Mekâtib-i İslâmiyesi mu'allimlerinden birkaç efendi ile Köstence İslâm tüccârlarından ba'zı*" kişileri konu etmektedir. "*Rus üserâsı bile şehirler dâhilinde serbest gezmekte*" iken bu Müslüman askerlerin "*çobanlık ve diğer hıdemât-ı şâkkada (çok meşakkatli işlerde) istihdâm edilmekte*" olduklarından bahseden yazı "*Gerek Romanya ve gerek Rus ordusundan alınan İslâm üserâsının da hıdemât-ı şâkkadan alınarak mahallî cema'ât-i İslâmiyelerin tekellüfü (kefil olmaları) ile şehirler dâhilinde serbest bırakılmaları*" için gerekli teşebbüslerin yapılması gerektiğine dikkat çekmektedir.²⁷ 22 Ocak'ta Burgaz Şehbenderi Hüseyin Sabri'den yine Ali Fethi Bey'e gönderilen bir istihbarat kaydında ise Dobruca Türklerinin Anadolu'ya gelebilmek ve cihada iştirak etmek için müracaatta buldukları görülmektedir.²⁸ 3 Mart tarihli yazıda esirlerin Osmanlı askerinin sorumluluğundaki bir birliğe gönderilmesinin teklifi söz konusudur: "*Merkûmûnun ya memleketlerine avdetine müsâ'ade olunması veyâ kıt'ât-ı Osmâniye'den birine gönderilmesi için Bulgar Karârgâh-ı Umûmîsi nezdinde teşebbüsât-ı mü'essire îfâsı zımında.*"²⁹ Benzer tarzda bir dizi yazışmadan sonra Bulgar Dışişleri'nden esirlere iyi muamele yapıldığını belirten bir cevap geldiğini ancak Osmanlı makamlarının ikna olmağını, "*bunun ne dereceye kadar mukârin-i hakikat olduğunun*" araştırılmasına hükmettiği görülmektedir.³⁰ 20 Mart 1917 tarihli Köstendil'den Sofya Sefareti'ne gönderilen Karargâh-ı Umumi Murahhası'nın kaleme aldığı bir cevabi yazıda "*Varna-Rusçuk hattı üzerinde çalışan 700-800 üserâ-yı İslâmiyenin Türkiyâ'ya va'dleri vechile gönderilmesini Bulgar Karârgâh-ı Umûmîsi'nden tahrîran istedim. Aldığım cevâbda tifüs hastalığından nâşî karantinada buldukları bildiriliyor. Ondan sonra*

²³ Hüdâvendigâr Vâlisi İsmail Hakkı Bey'e gönderilen ve "*Gönüllü olarak harbe iştirâk eden ve bi'l-âhire esîr-i harb sıfatıyla evvelâ Hintli efrâd-ı Müslime hakkında hüsn-i mu'âmele îfâsıyla te'mîni râhatlarına ihtimâm olunması...*" ifadelerini içeren 14.04.1917 tarihli tahrirat, sevkini gerçekleştirmiş olduğunu ve Aralık 1918 tarihli ve Bursa'daki Hintli üseranın tamamının seyahat varakalarıyla İstanbul'a sevk edildiğinden ve yol masrafı talep etmediklerinden söz eden tezkire ise esirlerin artık Bursa'dan ayrılmış olduğunu göstermektedir. BOA. DH.EUM.4.Şb. 12/37, 24 Ramazan 1335 [14 Temmuz 1917]; BOA. HR.SYS. 2249/62, 1 Rebi'ü'l-evvel 1337 [5 Aralık 1918].

²⁴ BOA. DH.ŞFR. 64/179, 29 Receb 1334 [1 Haziran 1916].

²⁵ Zaten Osmanlı Devleti, bütün esirlerini Mondros Ateşkes Antlaşması'nın şartları gereği İtilaf Devletleri'ne teslim etmiştir.

²⁶ Esirlerin bir kısmının yaralı olarak ele geçirilmesi ve durumunun kötüleşmesiyle bir kısmının da salgın hastalıklar nedeniyle vefat etmiş olmaları mümkündür.

²⁷ BOA. HR.SFR.04. 273/46/7, 19 Rebi'ü'l-evvel 1335 [13 Ocak 1917].

²⁸ "*Dobruca cephesinde Rus ve Ulahlardan alınarak Burgaz ve havâlisine yerleştirilen üserâ meyânında bulunan Müslimânların Ordu-yı Osmâni'ye iltihâk ederek harbe iştirâk arzusunu izhâr eyledikleri şehri mezkr şehbenderliğinden alınan tahrîrâta atfen izbâr olunur Efendi'm.*" BOA. HR.SFR.04. 285/33, 5 Rebiülahir 1335 [29 Ocak 1917].

²⁹ BOA. HR.SFR.04. 273/46/13, 9 Cemaziye'l-evvel 1335 [3 Mart 1917].

³⁰ BOA. HR.SFR.04. 273/46/14-15, 6 Cemaziye'l-ahir 1335 [30 Mart 1917].

gönderilip gönderilmeyeceği söyleniyor. Ma'ahâzâ ilerüde gene hâtıralarına getirir, sevklerini isterim Efendi'm." denilmektedir. Bulgar makamlarının üsera-yı Müslime'yi Anadolu'ya göndermesi hakkında Osmanlı ile uzlaşmış olduğu ancak sevkini o an mümkün olamayıp karantina sonrasında tekrar konuşulacağı anlaşılmaktadır. Ocak 1917'de başlayan yazışma trafiği sene boyunca devam etmiştir. Eylül yazışmasında "*Rumen ordusu efrâdından iken Bulgarlara esir düşen Dobruca ahâlî-i İslâmiyesine şîme-i insâniyete (insan yaradılışına) yakışmayacak bir sûretde mu'âmele*" reva görüldüğünü Ali Fethi Bey'in Hariciye Nezareti'ne haber vermesi üzerine Hariciye Nazırı Nesimi Bey, Enver Paşa'ya telgraf çekmiştir: "*...Romanyalı Müslim üserânın mazhar-ı himâyet olması esbâbının istikmâli zımında ... Bulgar Karârgâh-ı Umûmîsi'nce evâmîr-i şedîde ve mucib-i şikâyet hadîsât zuhûrunda işin tahkîk ve mütecâsîrlerinin tecziyesi (cezalandırılması) için...*"³¹ Tahammül sınırının aşıldığını gösteren bu ifadeler Osmanlı Devlet merkezini harekete geçirmek ve Rumen Müslüman halk ve esirlerinin insanlık dışı hareketlere maruz kalmasının önüne geçilmesini amaçlamaktaydı. Yazışmalar Osmanlı Devleti'nin Rumen esirleri kendi topraklarına getirtmek istediğini aynı şekilde esirlerin de harbe katılmak için Osmanlı makamlarına müracaatta bulduklarını göstermektedir.³² Tüm bu karşılıklı taleplerin olumlu neticelendiğine dair 11 Ekim 1917 tarihli Ali Fethi Bey'den Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey'e yazılan tahrirat, Bulgar Dışişleri'nin Türkiye'ye gönderdiği 2.000 Müslüman esirden ve iddiaları yalanlamasından bahsetmektedir: "*Bu kere husûs-ı mezkûr hakkında Bulgar Hâriciye Nezâreti'nden aldığım tahrîrâtta şu'be-i âidece icrâ edilen tahkîkât netîcesinde üserâ-yı merkûmeden muhtelif hîdemâtda kullanılmak üzere iki bin kişinin Türkiyâ'ya sevk edildiği ve bi'l-âhire Kuleli-Burgaz me'mûr-ı Osmâniyesi'nde kalanlara sû-i mu'âmele edildiğine olan ihbârâtın hılâf-ı hakîkât (gerçek dışı) olduğu bildirilmiş olmağla, ol bâbda.*"³³ Belgede kesin bir sevkiyattan söz ediliyor olsa da Devlet Arşivleri temelli bu araştırmada Bulgaristan'dan Anadolu'ya intikali gerçekleşmiş 2.000 Rumen İslam esirine denk gelinmemiştir.

Romanya ordusundaki Müslüman askerlerin bir kısmı da Almanya ile savaşırken esir düşmüşlerdi ve "Tuckel Üserâ Karargâhı'nda" tutulmaktaydı. Karargâhtaki 400 Dobruca Türkünün yerleşimci olarak Anadolu'ya sevk için Mart 1917'de Osmanlı Hükûmeti, Almanya'yla iletişime geçmiştir ancak bu teşebbüsün de nasıl sonuçlandığına dair evrak tespit edilememiştir.³⁴

2. Sevk ve Sonrası

Almanya kamplarındaki Müslüman esirlerden Anadolu'ya giren ilk kafileye 14 Kasım 1914'te "Cihad İlanı" töreni düzenlenmiştir. Tören akabinde "Evkaf-ı İslamiye Müzesi" gezdirilip bilgilendirmeler yapılmış, çay ziyafetleri tertip edilerek esirler birer misafir gibi ağırlanmış ve İslam'ın muzafferiyeti için dualar edilmiştir.³⁵ İstanbul Faslı, Tunuslu ve Cezayirli askerlerle İttihat-ı İslam'ı iliklerine kadar hissetmişti.

Küçük ancak etkisi büyük ilk kafileden sonra sevkîyat bir süreliğine durmuştur. Ocak 1915'te Prusya Savaş Bakanlığı Fransa'dan esir alınan Müslüman askerlerin İstanbul'a gönderilmesine müsaade ettiyse de sevk hemen gerçekleşmemiştir. Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya-Macaristan bağlantı yolunun Sırbistan engelinden dolayı kapalı oluşu

³¹ BOA. HR.SYS. 2440/30, 23 Zilkade 1335 [10 Eylül 1917].

³² Çok küçük bir sayı olsa da Dobruca Türklerinin müracaatından sekiz ay sonrasına ait ve Meclis-i Vükela kararıyla çıkmış irade akabinde yazılan bir belge; Avusturya, Romanya, Konya, Bitlis ve Kütü'l-amare'de esir düşen 17 Müslüman'ın Osmanlı tabiiyetine kabul işlemlerinin başlatıldığını belirten ifadeler içermektedir. BOA. BEO. 4485/336303, 5 Zilhicce 1335 [22 Eylül 1917].

³³ BOA. HR.SFR.04. 273/46 lef. 54, 24 Zilhicce 1335 [11 Ekim 1917].

³⁴ Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 181.

³⁵ *Tanin*, 18 Teşrin-i sâniisani [Kasım] 1914, Numara: 2122; *Tanin*, 16 Kanun-ı evvel [Aralık] 1914, Numara: 2150; Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 132.

ve nakillerin Romanya üzerinden güçlkle sağlanabilecek olması intikali erteletti. Ayrıca Lahey Uluslararası Savaş Hukuku'nun esirlerin mensubu oldukları devletlere karşı savaşırılmasına müsaade etmemesi de olumsuz tabloda etkili oldu. Osmanlı, savaşın tarafı değilken bu sevkten söz edilebilirdi ancak 14 Kasım 1914'te hükümetin I. Dünya Savaşı'na iştirakiyle durum değişti. Yadsınamaz bir gerçek olarak müttefik de olsa devletlerin kendi menfaatlerini konuşurma çabası, yavaşlatıcı faktörler arasında yerini almıştır. Almanya, İngiltere ve Rusya'ya karşı elini güçlendirmek maksadıyla "İttihad-ı İslam" projesinin bilfiil destekçisi olmakla beraber, milli menfaatle kesişmiyor olan Müslüman esirlerin sekinde çeşitli bahaneler bulmuş, kimi zaman Mağripliler için propaganda yürütürken Türk kökenli esirlerin Anadolu'ya gönderiminde isteksiz davranmış, sevkıyatı zaman zaman engellemiş ya da geciktirmiştir.³⁶ Tüm olumsuzluklara rağmen 15 Kasım 1915'te Sırbistan yolunun açılması sekin başlamasına yetti.³⁷ Onar yirmişer olarak parti parti³⁸ gönderilen Müslüman esirlerin yol masraflarını Osmanlı Devleti üstlenmiştir.³⁹ İntikalde "*hudüd me'mûrlarınca tefrik ve teşhîs edilmelerine medâr olmak ve haklarında teshîlât (kolaylık) irae edilebilmek üzere şehbenderhânelerce pasaportlarının vizesi esnâsında...*" ayırt edici işaretler kullanılmış,⁴⁰ "yollarda dūçâr-ı müşkilât olmamaları için" güvenlik tedbirleri alınmıştır.⁴¹

Almanya'dan kabileler halinde gelen esir sayısı 1.100'ü Tatar, 1.084'ü Arap-Araplaşmış ve 49'u Hindli olmak üzere toplamda 2.233'tür.⁴² Asya Taburu denilen 1.100 kişilik Tatar grubu ise önce Taksim'de sonra Şile'de tutulmuş ardından Zor Sancağı'na sevk edilmiş,⁴³ orada savaşmış, yaralanmış ve çoğu da İngilizler tarafından esir alınmıştır. Bu taburdan geriye kalanlar bir süre sonra madalya verilerek terhis edilmiştir.⁴⁴ Tunuslu ve Faslı esirlere gelince 156'sı 1919'da Altıncı Ordu'da vazife almışlardır;⁴⁵ Şerif Hüseyin'in 1916'da Osmanlı karşıtı bir pozisyon aldığı dikkate alınırsa bir kısmının cephede İngiliz safına geçmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Devlet, cepheden dönen Üsera-yı İslamiyenin vatandaşlığa geçmeleri ve ayak bastıkları ülkenin vatandaşlık haklarından yararlanmalarını teşvik etmiş, bu hususta her türlü kolaylığı kendilerine sağlamıştır. Esasen kanuna göre bir yabancıнын vatandaşlığa geçmesi için beş sene aralıksız ikamet şartı bulunuyor olsa da birtakım istisnâî izinler kapsamında tabiiyetin önündeki

³⁶ İbrahim Sarıtaş, "Alman İmparatorluğu'nun Türk Dünyasına Yönelik Propaganda Faaliyetleri: Arkeolog Max Freiherr von Oppenheim ve Doğu Haber Ajansı", *Bilig*, S. 91, s. 127; Yaşar Demir, "Birinci Dünya Savaşı'nın Müslüman Esirleri: Alman Kamplarında Tutulan Müslüman Esirler ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Bilig*, S. 76, s. 139-158.

³⁷ Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 133-135.

³⁸ BOA. *DH.EUM.5.Şb. 15/57*, 2 Zilkade 1333 [11 Eylül 1915].

³⁹ BOA. *HR.SFR.04. 646/90*, 13 Rebi'ü'l-evvel 1334 [19 Ocak 1916].

⁴⁰ BOA. *HR.SYS. 2412/78*, 18 Şevval 1333 [29 Ağustos 1915].

⁴¹ BOA. *HR.SFR.04. 646/54*, 7 Rebi'ü'l-evvel 1334 [13 Ocak 1916].

⁴² K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 148.

⁴³ Müslüman esirlerden bazıları Osmanlı ordusuna alındıktan sonra terfi ettirilmişlerdir. Sadâretten Harbiye Nezâreti'ne yazılmış tezkirede bunun örneği bulunmaktadır: "*Cihâda iştirâk üzere Almanya'dan gelen üserâ-yı İslâmiye'den 1 başçavuş ile 5 çavuşun mülâzım-ı sânilîğe, diğeri 3 muvazzaf ve ihtiyât zâbit vekîlinin mülâzım-ı sânilîğe ve 10 zâbit nâmzedinin zâbit vekîllîğine terfî'leri ve 1 mülâzım-ı evvelin nasbunun tashîhi husûslarına bi'l-istîzân irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî şeref-müte'allik buyurularak sûret-i musaddıkası leffen taraf-ı âlilerine tesyâr olundu Efendi'm.*" BOA. *BEO. 4406/330442*, 28 Cemaziye'l-evvel 1334 [2 Nisan 1916].

⁴⁴ Abdülkadir İnaltekin, "Almanya Arşiv Belgelerine Göre Irak Cephesi'nde Savaşan Kafkas Kökenli Askerler", *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, 28-29 Nisan 2016-Mardin, (Ed.: Orhan Neçare), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016, s. 27.

⁴⁵ K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 151-152.

engelleri kaldırmıştır.⁴⁶ Belgelerden tespit edilebildiğine göre konu kapsamında farklı tarihlerde olmak üzere 775 esir Osmanlı vatandaşlığına geçmiştir.⁴⁷

Cihat sonrası Anadolu'da çeşitli kamplara gönderilen Üsera-yı İslamiyenin bu gönderimleri harp esiri sıfatıyla gerçekleşmemiş ve ilk geliştiki karşılamlarında olduğu gibi her biri hürmet ve muhabbet görmeye devam etmiştir. Altıncı Ordu Başkumandanlığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazı, cihat ya da vatandaşlık düşüncesinden vazgeçenler de dâhil Müslüman esirlerin kamplardaki diğer esirlerden tamamen farklı tutularak birer misafir gibi barındırılmalarının üzerinde önemle durmaktadır:

“Gönüllü olarak harbe iştirâk etmiş iken bi'l-ahire terhis edilmiş olan Hindli ve mülteci efrâd-ı Müslimenin esîr-i harb sınıfı ile üserâ garnizonlarına sevk edilmiş olduğu gayr-i vâki'dir. Yalnız Bursa Garnizonu'nda bulunan ve gönüllü olarak harbe iştirâk etmek arzûsunu izhâr ettiklerinden dolayı Dersa'adet'e celb edilmiş olan yirmi üserâ-yı İslâmiye kata'âtı verdikleri zamân içlerinden beşi orduda hizmet etmek fikrinden nükûl ve udûl ettiklerini bi'l-beyân sâbık garnizonlarına i'âde edilmelerini recâ etmiş ve mes'ûlleri is'âf edilmiştir (istekleri yerine getirilmiştir). Ba'zı mütâla'ât-ı mahsûsaya binâen memâlik-i Osmâniye'de tavattun etmek arzu etmeyen birçok Hindli mülteci üserâ-yı İslâmiye garnizonlarında mevcûd olduğu gibi Ma'iyet-i Seniye Piyâde Bölüğü'nde müstahdem on Cezayirli ve Almanya'dan Dersa'adet'e celb edilmiş üserâ-yı İslâmiye'den on bir Tatar ve Altıncı Ordu Cephesi'nden Dersa'adet'e gönderilen on sekiz Afganlı haklarında esîr-i harb mu'amelesi ifâ edilmek üzere Bursa Üserâ Garnizonu'na i'zâm kılınmıştır.

Yurdumuzda bulunan bu kabûl efrâd-ı Müslimenin makâm-ı hilâfet-i uz mâya karşı perverde ettikleri muhabbet-i kalbiyelerini ve ma'nevî irtibâtlarını bir kat daha teşeyyüd etmek ve bu sûretle memnûniyetleri isticlâb edilmek (çekilmek) maksad-ı ulvî ile kendilerine ikâmet vesîkası i'tâsıyla ihlâ-yı sebilleri kâbildir. Yalnız üserâ-yı mûmâ-ileyhime bu gibi vesâik i'tâ edildiği takdîrde başıboş olarak gezmeleri ba'zı mülâhazât-ı siyâsiyeye binâen mahzûrdan sâlim görülmeyeceği muhtâc-ı arz u beyân değildir. Bundan başka vaktiyle memâlik-i Osmâniye'de ikâmet etmek arzûsunu izhâr eden birçok üserâ kendülerine verilen parayı sarf ettiklerinden tohumluğu istihlâk eyledikten (tükettikten) sonra işe yaramadıklarından bahisle Muhâcirin-i Müdriyet-i Umûmiyesi'nin iş'ârı üzerine tekrâr üserâ garnizonlarına i'âde edilmişlerdir. Herhâlde üserâ garnizonlarında bunlara diğer üserâdan büsbütün farklı olarak âdetâ taht-ı nezârette bir misâfir gibi mu'ameleye tâbi' tutulmakta oldukları ma'rûzdur. Ol bâbda emr u fermân hazretleri men lehü'l-emrindir.”⁴⁸

Belgedeki ifadelerden anlaşılacağı üzere Osmanlı ordusunda gönüllü olmak isteyen esirlerden harbe iştirâk edenler terhis sonrası garnizonlarına esir vasfıyla gönderilmemiştir.

⁴⁶ BOA. BEO. 4489/336604, 10 Muharrem 1336 [26 Ekim 1917]; BOA. BEO. 4501/337524, 14 Muharrem [30 Ekim 1917].

⁴⁷ BOA'daki Müslüman esirlerin vatandaşlığa geçişi kapsamındaki kayıtlar şunlardır: BEO. 4421/331503, 1 Ramazan 1334 [2 Temmuz 1916]; BEO. 4435/332569, 20 Zilhicce 1334 [18 Ekim 1916]; BEO. 4437/332749, 4 Muharrem 1335 [31 Ekim 1916]; BEO. 4451/333807, 1 Rebiülahir 1335 [25 Ocak 1917]; BEO. 4456/334152, 27 Rebiülahir 1335 [20 Şubat 1917]; BEO. 4460/334484, 24 Cemaziye'l-evvel 1335 [18 Mart 1917]; BEO. 4460/334487, 26 Cemaziye'l-evvel 1335 [20 Mart 1917]; BEO. 4465/334846, 26 Cemaziye'l-ahir 1335 [19 Nisan 1917]; BEO. 4466/334879, 29 Cemaziye'l-ahir 1335 [22 Nisan 1917]; BEO. 4469/335124, 20 Receb 1335 [12 Mayıs 1917]; BEO. 4470/335232, 28 Receb 1335 [20 Mayıs 1917]; BEO. 4485/336303, 5 Zilhicce 1335 [22 Eylül 1917]; BEO. 4487/336504, 28 Zilhicce 1335 [15 Ekim 1917]; BEO. 4489/336604, 10 Muharrem 1336 [26 Ekim 1917]; BEO. 4496/337162, 5 Rebi'ü'l-evvel 1336 [19 Aralık 1917]; BEO. 4496/337174, 6 Rebi'ü'l-evvel 1336 [20 Aralık 1917]; BEO. 4501/337524, 14 Rebiülahir 1336 [27 Ocak 1918]; BEO. 4506/337926, 25 Cemaziye'l-evvel 1336 [8 Mart 1918]; BEO. 4511/338272, 29 Cemaziye'l-evvel 1336 [11 Nisan 1918]; BEO. 4512/338362, 8 Receb 1336 [19 Nisan 1918]; DH.İ.UM.EK. 107/4, 5 Cemaziye'l-evvel 1335 [27 Şubat 1917]; DH.İ.UM.EK. 107/4, 5 Cemaziye'l-evvel 1335 [27 Şubat 1917]; DH.SN.THR. 73/27, 23 Rebiülahir 1335 [16 Şubat 1917]; DH.SN.THR. 73/57, 7 Cemaziye'l-evvel [1 Mart 1917]; DH.SN.THR. 74/61, 15 Receb 1335 [7 Mayıs 1917]; DH.SN.THR. 74/72, 17 Receb 1335 [9 Mayıs 1917]; DH.ŞFR. 518/30, 26 Cemaziye'l-ahir 1334 [30 Nisan 1916]; İ.DUİT, 36/67, 25 Receb 1335 [17 Mayıs 1917]; MV. 248/30, 19 Zilhicce 1335 [6 Ekim 1917]; MV. 249/14, 11 Rebiülahir 1336 [24 Ocak 1918]; MV. 249/72, 2 Receb 1336 [13 Nisan 1918]; 775 kişiden 93'ünün bağlı olduğu ülke kaydedilmemiş, tabiiyeti belli olan 682 kişiden 661'inin Rusya, 18'inin Romanya ve 3'ünün de İngiltere tebaasından olduğu kaydedilmiştir. Vatandaşlık alanlar içinde Mağripli esir bulunmaması dikkat çekicidir. K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 177.

⁴⁸ BOA. DH.EUM.5.Şb. 41/24, 20 Şevval 1335 [9 Ağustos 1917].

Sadece bazı esirler orduya iştirakten vazgeçmiş olduklarından kendi istekleri üzerine esir-i harp olarak garnizonlarına iade edilmiştir. Vatandaşlığa yanaşmayanlar da aynı şekilde harp esiri konumuna düşmüş ve garnizonlarına gönderilmiştir. Bu gibi esirlerin ikamet vesikasıyla garnizondan ayrılmaları mümkünse de başıboş gezmeleri siyasi sakıncalar taşımaktadır. Bundan başka vatandaşlık ve sermaye aldıktan sonra kendilerine verilenleri boşa sarf edenler de bir iş tutturamadıkları için tekrar üsera garnizonlarına gönderilmiştir. Tüm bunlara rağmen misafir muamelesi görmeye devam etmektedirler.

Bu esirlerden Bursa'ya sevk edilenler hakkında Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Vali İsmail Hakkı Bey'e gönderdiği telgraf, "*Gönüllü olarak harbe iştirak ve bi'lahere esîr-i harb sıfatıyla Bursa'ya*" gönderilen Müslüman esirlerin "*hüsn-i muamele ifâsıyla te'mîn-i râhatlarına ihtimâm olunması*"nı ihtiva etmektedir ve bu da esirlere yapılan muamelenin bakanlık düzeyinde takip edildiğini göstermektedir.⁴⁹

Almanya ve Avusturya'dan gelen Müslüman esirlerin teftişi için Teşkilat-ı Mahsusa tarafından 1916 yılı başlarında Anadolu'daki garnizonlara gönderilen Hüsamettin Bey'in hazırladığı rapor, kampların durumuna ışık tutmaktadır. Raporda tek tek vilayet ve sancaklardaki esirlerin durumları açıklanmıştır. Kayseri sancağına gelen Müslüman esirler uygun misafirhanelerde ikamet ettirilmiş, ilk zamanlar 60'ar sonra 100'er kuruş iâşe ücretiyle rahatları temin edilmiş daha sonra ise tahsisatın 4'er kuruşa indirilmesi şikâyet konusu olmuş ve Hüsamettin Bey'in müdahalesiyle durum düzeltilmiştir. Bir sonraki aşamada ise civardaki metruk yerlere iskân için gönderilmişlerdir. Niğde sancağında Üsera-yı İslamiyenin uygun koşullarda misafir edilip iâşe ücreti tahsis edildiği söylenememektedir. Hatta tifüs hastası bir esir camları kırık bir odada yalnız kalmış, sorumlu makamlar ilgisiz bir tutum sergilemiş ve yine Hüsamettin Bey'in girişimleriyle biraz geç olarak alakadar olunmuş, tedavisi yapılmıştır. Ayrıca Niğde civarında yeterince metruk hane, dükkân bulunmadığından iskân için esirler Kayseri sancağına sevk edilmişlerdir. Adana vilayetinde birtakım düzenlemelerle işlerin yoluna koyulmaya çalışıldığı görülen raporda en çok sıkıntı yaşanan yerlerden birinin Konya vilayeti olduğu kaydedilmiştir. Karahisar-ı Sahip sancağında mekân ve iâşe açısından Müslüman esirlerin gayet iyi durumda olduğu görülmüş ancak casusluk yapan Bulgar bir esirin olumsuz bir propagandası sorun teşkil etmiştir. Bulgar esir, Rus menşeli esirlerin Osmanlı tabiiyetine geçmemeleri şayet tabiiyeti reddederlerse harp sonrası Rusya tarafından makam ve büyük meblağlarla ödüllendirilecekleri vaadinde bulunarak esirleri kandırmaya çalışmıştır. Bazı Tatar esirleri etkisi altına alan bu faaliyet, bir kısım üseranın tabiiyet işlemlerini yarım bırakmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum karşısında tedbire gidilmiş ve propagandacılar İstanbul'a gönderilmiştir. Benzer durumların Adana ve Konya'da da yaşandığı raporda zikredilmektedir.⁵⁰ Eskişehir sancağının da misafirhane ve iâşe durumu iyi olmasına rağmen iskân için kullanılan metruk yerlerin fazla yıkık dökük olması, ziraat için kullanılacak alet edevatın yeteri kadar bulunmaması sorun teşkil etmiştir. Ayrıca burada bazı esirlerin kendilerine verilen sermayeyi harcayarak sefih yaşam sürdürdükleri tespit edilmiş ve önlem alınmıştır. Bilecik, Söğüt ve Beyşehir, İzmit sancağı, Ankara ve Bursa vilayeti hakkında da kayıtlar bulunan raporda Hüsamettin Bey'in tüm sorunlara müdahale ettiği ve çözüm ürettiği görülmektedir.⁵¹

Osmanlı ordusuna katılmak için gönderilenler haricinde esirlerin direkt yerleşimci olarak Anadolu topraklarına getirilmesi sosyoekonomik bir nitelik taşımaktadır. Savaş halinde olan Osmanlı Devleti zaten ziraatta iş gücü açığı veriyordu. Hal böyleyken harp şartlarından dolayı gerek Rumların buldukları yerleri terk etmesi gerekse 1915 Tehciri'yle çoğunluğu

⁴⁹ BOA. *DH.EUM.4.Şb.* 12/37, 24 Ramazan 1335 [14 Temmuz 1917].

⁵⁰ Müfettiş Hüsamettin Bey'in raporu üzerine Dâhiliye Nezareti bu vilayetlerde tabiiyete yanaşmayan Müslüman esir olup olmadığının incelemesini başlatmıştır. BOA. *DH.ŞFR.* 64/130, 27 Receb 1334 [30 Mayıs 1916].

⁵¹ Asaf Özkan, "I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'ya Yerleştirilen Müslüman Esirler Hakkında Teşkilât-ı Mahsusa Riyasetine Sunulan Bir Rapor", *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi* C. 7, S. 2, s. 199-205.

zanaat ehli ve tüccar olan Ermenilerin başka yerlere gönderilmesi, bu bölgelerde ekonomik sorunların büyümesine neden olmuştu. Hükûmet, vücut bulan iktisadî turbülansın telafisi için gerekli insan gücünün Üsera-yı İslamiye tarafından karşılanması fikrince harekete geçti. Cihat maksadıyla gelip sonradan yerleşimci olanlar dışında sadece iskân maksadıyla Anadolu'ya gönderilen Müslüman esirlerin 1.645'i Avusturya'dan 600 kadarı da Almanya'dan olmak üzere toplamı 2.200 civarındadır.⁵² Müslüman yerleşimcilerin arazi ve çiftlik sahibi kimselerin yanında çalışmaları için düzenlemeler yapılmış olduğunu o günün gazeteleri yazmıştır.⁵³ Ziraat ve Ticaret Nezaretleri'nin talebi üzerine Meclis-i Vükela'nın vardığı kararı içeren sekiz imzalı mazbatadaki "*Üserâ-yı merkûmûnun ber-vech-i iş'âr umûr-ı zirâ'ıyyede istihdâm edilmek üzere celb edilmeleri muvâfık olacağına nezâret-i müşârun-ileyhâya [Ticâret ve Ziraat Bakanlığı'na] cevâben iş'ârî tezekkür kılındı.*" ifadeleri üsera-yı Müslime sevkinin Osmanlı ekonomisindeki nedenine pek çok örneğinden Eskişehir ve Lüleburgaz örneğini teşkil etmektedir.⁵⁴ 25 Mayıs 1916 tarihli bir belge ise Said er-Rauf Bey'e ait 9.000 dönümlük araziye kurulmuş Eşkinöz ve Saadetdere adındaki iki çiftliğin bedelleri muhacirîn tahsisatından verilmek suretiyle muhacirîn ve Üsera-yı Müslime için istimlâk edileceğinin Meclis-i Vükela tarafından uygun bulunduğunu anlatmaktadır.⁵⁵ Belgeler esir istihdamı için hükûmetin ciddi bir hazırlığa giriştiğini söylemektedir. Dâhiliye Nezareti'nden Sivas valisine çekilen telgrafın içeriği şöyledir: "*Şu esnâda kesretle muhâcir ve mültecî vürûd etmekte ve iskâna muntazır birçok üserâ-yı İslâmiye bulunmakta iken kasaba civârındaki bahçelerin*" satılmak suretiyle elden çıkarılması uygun olmayacaktır. Belgeye göre bu yerlerin kısım kısım memlekete gelmesi beklenen muhacir ve mültecilere tahsis edilmek üzere iyi bir şekilde muhafaza edilmesi gerekmektedir. Devlet, muhacir ve sığınmacı statüsündeki kişilerle Müslüman esirlere tamamen eşit haklar tanımaktadır.⁵⁶ Ancak devletin, uygun gördüğü hakları her zaman vaktinde dağıtabildiği söylenemez. Örneğin; Ali Dad, Muhammed, Hanizman ve Gulam Muhammed adındaki dört Hintli Müslüman'ın "*sermâye-i melbûsât, hâne, dükkân ve eşyâ-yı sâire verilmek şartıyla bâ-irâde-i seniyye hükûmet-i Osmaniye tebe'alığına kabûl olundukları hâlde el-yevm üç gurûş yevmiyeden başka kendilerine hiçbir şey verilmemesi hasebiyle fevka'l-had zarûrete dûçâr oldukları*" şeklinde kayıt içeren bir telgraf Eskişehir Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne gönderilmiştir. Bir dizi yazışma akabinde Ali Dad ve üç arkadaşına muhacirlere olduğu gibi⁵⁷ muamele edilmesi yönünde karar çıkmış, müşkil durumları izale edilmiştir.⁵⁸

Bu esirlerin iklimce, kültürce kendilerine yabancı olan bir ülkeye alışmaları, tabiiyetle birlikte aidiyet de hissetmeleri için Osmanlı Devleti dikkatli bir tutum içinde olmuştur. Savaş seyrinde Ermenilerin farklı yerlere intikalinden sonra azalan iş gücünü Üserâ-yı İslamiye ile kapatma amacı güdülmüş, Ermenilerden kalan ev ve dükkânlara yerleştirilmelerinin hatta kimsesiz kızlar ve dul hanımlarla bir aile kurmalarının teminine bakılmıştır. Babıâli Dâhiliye Nezareti İskân Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nin 2 Kasım 1915'te Adana, Halep, Trabzon, Diyarbakır, Mamuretü'laziz, Erzurum, Sivas, Hüdavendigar, Bitlis, Ankara, Konya vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Niğde, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Karesi Mutasarrıflıkları'nın Emval-i Metruke İdare Komisyonları'na gönderdiği telgraf, söz konusu amacı tüm netliğiyle göz önüne sermektedir: "*Celb olunacak üserâ-yı İslâmiye'den sâhib-i*

⁵² Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 171.

⁵³ Tanin, 5 Kanun-ı evvel 1916, sayı 2866; Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 176.

⁵⁴ BOA. MV. 203/112, 4 Muharrem 1335 [31 Ekim 1916].

⁵⁵ BOA. BEO. 4415/331096, 22 Receb 1334 [25 Mayıs 1916].

⁵⁶ BOA. DH.ŞFR. 65/142, 1 Ramazan 1334 [2 Temmuz 1916].

⁵⁷ Mülteci konumundakilerin "*Memleketlerinden alâkalarını kat' edip etmediklerinin ve âile sâhibi ve zirâ'ata ve icrâ-yı san'ata muktedir olup olmadıklarının tahkik ve tedkikinden sonra muhâcir sıfatıyla kabûllerine*" karar verilmiştir. BOA. BEO. 4186/313938, 20 Receb 1331 [25 Haziran 1913].

⁵⁸ BOA. DH.EUM.5.Şb. 60/10, 5 Şaban 1336 [16 Mayıs 1918].

san'at olan Ermenilerin nakli dolayısıyla hâsıl olan iktisadî boşluğu doldurmak üzere ihtiyâc nisbetinde bilâd-ı Osmaniye'ye tevzî'i mukarrer olup ancak bunların vatan-ı aslîlerini terk ile tâbî'iyet-i Osmaniye'yi kabûl etmeleri te'mîn-i refâh ve teşkil-i âile gâyesine ma'tûf (bağlıdır) ve hükûmetin ta'kîb eylediği siyâset-i iskâniyede aynı maksadı istihdâf eylediği cihetle bunlara muktezî dükkân ve sermâye-i sâbite ve nakdiyenin şimdiden ihzârı mütemmem olmakla emvâl-i metrûke meyânında bulunan dükkân ve âlât ve edevât-ı sanâ'iyenin hüsn-i muhâfazası ve gönderilecek üserânın muhâcirîn-i İslâmiye meyânında dul kadınlar ve kimsesiz kızlarla temîn-i izdivâcî ve karîben vürûd etmeğe başlayacak ilk kâfileden, her yerin ihtiyâcına göre san'atkâr tefrik ve i'zâmına bed' edilmek üzere dâhil-i vilâyette (livada) ne kadar san'atkâra ihtiyâc olduğunun, her şü'be-i san'ata âid mikdârı gösterilmek üzere nihâyet bir haftaya kadar telgrafla iş'ârî ve iskâna müte'allik tedâbir-i evveliyenin ittihâzıyla bu bâbdaki mütâla'alarının inbâsı." ⁵⁹ Esirlere Anadolu topraklarında yeniden bir yaşam kurma çabası taşıyan bu telgraf, her bölgenin ihtiyacına göre meslek sahibi üseranın şehir ve livalara dağıtılmasını öngörmekteydi. Bunun üzerine ayrı ayrı vilayet ve sancaklar piyasalarındaki meslek erbabına olan ihtiyacı listeleyip Dâhiliye Nezareti'ne göndermeye başladı. Balıkesir mutasarrıf vekilince belirlenen listede: "...dört kuyumcu, sekiz dökmeci, dokuz çilingir, otuz bir demirci, yirmi beş makinist, sekiz ateşçi, kırk altı terzi, yirmi bakırcı, dokuz yorgancı, yirmi altı kapıcı, altmış beş marangoz, doğramacı, dört ebniye kalfası ve amelesi, yüz maden ustası ve amelesi, on altı kunduracı, beş taşçı, sekiz semerci, on sekiz ekmekçi, on altı tenekeci, yüz on yedi duvarcı dülger, üç saatçi, iki balıkçı, on yağhaneci, iki kalaycı, iki sabuncu, iki hallaç, altı boyacı, iki kayık ustası, iki bahçıvan, altı soba ustası, yedi balık ağı örücüsü, sekiz döşemeci, on dört kiremitçi, dört araba amili, beş dişçi..." bulunmaktadır. Şifreli telgrafla aktarılan otuz yedi kalemlik liste, meslek ve sanat sahiplerinin Rum ve Ermenilerden boşalan yerlerde iskân edileceği belirtilerek sonlanmaktadır. ⁶⁰ Meslek erbaplarının kalacak yerlerinin, sermayelerinin hazırda olduğunun ifade edildiği Halep ⁶¹ ve Trabzon ⁶² vilâyetinin listesinde de farklı meslekler bulunsa da çoğunluğu benzerlik göstermekteydi.

Kasım ayı içerisinde merkeze Elazığ, ⁶³ Bursa, ⁶⁴ Bitlis, ⁶⁵ Kayseri ⁶⁶ ve Sivas'tan ⁶⁷ cevaplar gitti. Erzurum'dan giden tahriratta ise harabeye dönmüş köy ve kasabaların imarı için 5.000 taşçı, duvarcı ve dülger ustası talebinden başka Vali Tahsin Bey'in dikkat çekici bir isteği bulunmaktaydı. Müslüman esirlerin vilayetteki eşleri savaşta şehit olmuş 10.000 genç kadınla evlenip hanelerine iç güveysi olarak gelmeleri halinde çok güzel neticeler hâsıl olacaktı: "Vilâyet, sâha-i harb olmak hasebiyle kazâlarından, karyelerinden nısfî ihrâk (yakılmış) ve hedm olmuşdur (yıkılmıştır). Mütebâkî (geriye kalan) kasaba ve karyelerine vilâyetin kendü muhâcirleri iskân edilmiştir. Ma'ama'fih üserâ-yı İslâmiye gelecek erbâb-ı san'at için yer bulunacaktır. Bilhâssa vilâyet dâhilinde on bin genç kadının zevcleri muhârebede şehîd olmuşlardır. Üserâ-yı İslâmiyeyi buralarda tezvîc ile kendü hânelerine iç güveysi verdiğimiz gibi pek güzel bir netîce hâsıl edilmiş olur. Vilâyetin öteden beri en ziyâde muhtâc olduğu erbâb-ı san'at duvarcı, taşçı, dülger ustasıdır. Yıkılan köyler ve kasabaların derece-i ihyâsı için beş bin ustaya ihtiyâc-ı kat'î ve âcil vardır." ⁶⁸

⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 57/261, 24 Zilhicce 1333 [02 Kasım 1915].

⁶⁰ BOA. DH.ŞFR. 498/56, 8 Teşrin-i sâni 1334 [21 Kasım 1915].

⁶¹ BOA. DH.ŞFR. 501/43, 5 Muharrem 1334 [13 Kasım 1915].

⁶² BOA. DH.ŞFR. 498/57, 13 Muharrem 1334 [21 Kasım 1915].

⁶³ BOA. DH.ŞFR. 497/108, 9 Muharrem 1334 [17 Kasım 1915].

⁶⁴ BOA. DH.ŞFR. 497/12, 3 Muharrem 1334 [11 Kasım 1915].

⁶⁵ BOA. DH.ŞFR. 496/126, 2 Muharrem 1334 [10 Kasım 1915].

⁶⁶ BOA. DH.ŞFR. 496/119, 30 Zilhicce 1333 [8 Kasım 1915].

⁶⁷ Toplamda 1010 kişi. BOA. DH.ŞFR. 496/97, 1 Muharrem 1334 [9 Kasım 1915].

⁶⁸ BOA. DH.ŞFR. 495/129, 6 Muharrem 1334 [4 Kasım 1915]. Erzurum 1916'da Rusların işgaline uğradığı ve devlet hududunun dışında kaldığı için Üserâ-yı İslamiyeden yerleşimci gönderimi yapılamayacaktır.

Belge hareketliliğinden ilk göze çarpan 3 Kasım 1915'te Niğde'ye İslam esirlerinden 17 debbağ, 9 terzi, 30 demirci, 1 saraç, 26 marangoz, 18 kunduracı, 1 tenekeci, 10 çilingir, 11 dülger, 1 bakırcı, 5 duvarcı, 10 taşçı, 1 kalaycı, 10 ekmekçi, 2 saatçi, 1 eczacı, 9 araba ve ziraat alet-edavatı imalatçısı, yeni usul ziraatten anlayan yaklaşık 247 kişinin gönderildiğidir.⁶⁹ Bu esirler istidat, sanat ve uğraşına, şehirlerin de gereksinim duyduğu meslek alanına göre uygun yerlere yerleştirildi.

Müslüman esirler arasında sanat erbabı olduğu gibi eğitimliler de vardı; bu esirler buldukları vilayetlerde fark edilmiş, içlerinden tercümanlık ve muallimlik yapabilecek olanların bilgisi Maarif-i Umumiye Nezareti'ne gönderilmiştir. Merkezden gelen onaya ilaveten muallimlik yapabileceklerden “mekâtib-i Osmaniye’de ifâ-yı vazîfe edebilecek kadar Türkçe tekellüm ve kitâbete iktidârı olmayanların lisân-ı Osmânîyi öğreninceye kadar muvakkat bir zaman için Dâru’l-mu‘allimîn’e devâm ettirilmeleri” istenmiştir.⁷⁰

Talat Paşa'nın not defterindeki bilgilere göre Müttefik Devletlerden getirilen Üsera-yı İslamiyenin 1916 yılı Ekim ayı ortasına kadar Anadolu'daki vilayet ve sancaklara iskân ettirilenlerin sayısı 1.100'e yaklaşmaktaydı. Sonuç olarak Afyon, Balıkesir, Bilecik, Bursa, İzmit, Adapazarı, Yalova, Eskişehir, Ankara, Kayseri, Konya, Niğde ve Adana gibi merkezlerle civar köy ve kasabalara yerleştirilen Müslüman esirlerden toplamda kaçının kalıcı oldukları ve ne kadarının geriye, ülkelerine döndükleri tam olarak bilinmemektedir.⁷¹

İskân-ı Muhacirin Memurluğu'nun Konya vilayetine gönderdiği bir tahrirat, iskân edilmiş Müslüman esirlerden arabacılıkla uğraşanları konu etmektedir. İskân edilen ve muhacir statüsünde kabul edilen bu kişilerin araba ve hayvanları jandarma tarafından ellerinden alınıp darp edildiklerine dair şikâyetler geldiğini, bu gibi hallerin her yönden uygunsuz olduğunu ve jandarmanın bu Müslüman esirlere⁷² müdahale etmemesini vurgulamaktadır. İdareciler, bu kişilerin iş haklarını titizlikle korumaya çaba göstermişler, çalışıp geçimlerini idare edecekleri uygun işler ayarlamışlar ancak işinden memnuniyet duymayanlara ısrarcı olmamışlardır. Örneğin Kütü'l-Amare esirlerinden yol yapımında çalışmak istemeyenler olduğunda merkez, istihdamdan vazgeçeceğini, bu kişilerin geçinilmesi kolay yerlere gönderileceğini bildirmiştir.⁷³ Tarımla uğraşan ve Bilecik'te iskân edilen Sadık oğlu Hamid'in tarlasındaki ekinleri, birisinin “tarla kiracısının kendisi olduğunu iddia ederek” sürekli tahrip etmesi üzerine Ertuğrul Sancağı Muhacirin Müdürü konuyu, mutasarrıflığa arz etmiştir. Polis komiseri, mutasarrıf, kadı, ziraat memuru ve İdare Meclisi arasında bir buçuk ay süren bir dizi yazışma sonunda davanın mahkemeye intikaliyle çözülebileceğine hükmedilmiştir.⁷⁴

Serbestlik ve tanınan haklar, bir diğer belgede dikkat çekici olarak direkt ihsan-ı şahane olarak gelmektedir. Hintli esir subaylar Ramazan Bayramı'nda kılıç kuşanma isteklerini idareye bildirmişler ve “Zât-ı Hazret-i pâdişâhî Kütü'l-amare'de esîr edilen Hindli Müslüman zâbitânın makâm-ı hilâfete karşı bi'l-izdırâr harbe iştirâk”⁷⁵ etmelerine nazaran “bayrâm hürmetine” “kılıç taşımalarına ve serbest olarak gezmelerine müsâ'ade buyurmuşlardır.”

⁶⁹ BOA. *DH.ŞFR.* 495/120, 25, Zilhicce 1333 [3 Kasım 1915].

⁷⁰ BOA. *MF.MKT.* 1213/87, 20, Rebi'ü'l-evvel 1334 [26 Ocak 1916].

⁷¹ Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 193-194. Erzurum hariç diğer sancak ve vilayetlerin talep ettiği yerleşimci sayısı ise 4.715'ti. (aynı kaynak)

⁷² Burada “Müslüman esir” ifadesi tercih edilmesinin nedeni makaleye konu olan hedef kitlenin baştan beri zikredildiği gibi tanımlanması içindir yoksa şu durumda esir değil yerleşimci kabul edildikleri açıktır.

⁷³ BOA. *DH.ŞFR.* 64/179, 29 Receb 1334 [1 Haziran 1916].

⁷⁴ BCA. *272-0-0-11 / İSKAN.* 12/38/19, 7 Ramazan 1336 [16 Haziran 1918].

⁷⁵ Hintli Müslümanlar, İngilizler tarafından “Halifenin Jön Türkler elinde esir olduğu ve kurtarılması gerektiği” sinsi propagandasıyla cepheye getirilmişlerdi. BOA. *HR.SYS.* 2323/24, 9 Ramazan 1333 [21 Temmuz 1915]. İşin böyle olmadığını anladıklarında Osmanlı ordularıyla zorunluluk halinde savaştılar hatta başkaldırıp Türklere iltica ettikleri de olmuştur. İsmet Üzen, “Türklerin Kut'ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusu'nda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu, *Akademik Bakış* C. 2, S. 3, s. 83-84.

“Zât-ı Hazreti Pâdişâhî Müslüman Hint askerlerinin cebren muhârebeye sevk edildiklerini bildikleri için esîr sıfatıyla kalmalarına vicdân-ı hümayûnları râzî olmayarak îd-i sa’îd-i fitr (Ramazan Bayramı) vesîlesiyle cümlesini âzâde etmişlerdir.” Bayramda serbestçe gezebileceklerini öğrenen Hintli zabitan padişahın lütfuna mazhar olmaktan dolayı ağlayarak teşekkürünü takdim etmiştir.⁷⁶

Farklı coğrafyalardan savaş şartlarında ülkemize gelmiş bu insanlar tabii olarak iklim, çevre değişikliğinin olumsuz etkilerini yaşamakta, zaman zaman sıhhi problemlerle yüzleşmekteydi. Niğde Mutasarrıfı’nın Dâhiliye Nezareti’ne çektiği telgraf, Üsera-yı İslamiyenin sağlık sorunlarına kayıtsız kalınmadığını gösterir mahiyettedir; Mutasarrıf, amirlerinden, Müslüman Hintli Muhammed b. Abdülğani’nin tedavisi için Konya’ya gönderilmesini talep etmekte;⁷⁷ üç gün sonra talebe olumlu cevap verildiği görülmektedir.⁷⁸ Belgelere yansıyan bir başka sağlık sorunu da Konya’da yaşanmıştır. Sivil Hintli esir Hadi Aziz arzuhalinde gözlerinden ciddi derecede rahatsızlık yaşadığını, Konya’nın havasının suyunun göz sağlığına iyi gelmediğini ifade etmiş, ameliyat edilmek için esir kardeşinin yardımıyla İstanbul’a gitmeyi talep etmiştir. Hasta esirin durumu çeşitli makamlara iletilmiş, gidişine müsaade edilmiş ancak İstanbul’a gönderilen doktor raporu yeterli açıklıkta bulunmadığı için hastanın önce Ankara’ya nakledilip Kadri Bey tarafından muayene edilmesine karar verilmiştir. Muayene akabinde hazırlanacak rapora göre hareket edilecektir.⁷⁹ Konu hakkında düzenlenen çok sayıda belge esirlerin sıhhi meselelerine özenli yaklaşımı hissettirir mahiyettedir.

Genel olarak esirlik hayatında belki de istisnasız her esiri en çok muzdarip eden, kişilerin ailelerine olan özlemleri ve onlardan yeterince haber alamıyor olmalarıdır. Konya Esir Garnizonu’nda bulunan Hintli İngiliz subayların⁸⁰ ve çeşitli yerlerdeki Hintli Müslüman esirlerin ailelerinden kendi dillerinde mektup gelmediğine dair şikâyetlerini ihtiva eden belgeler bulunmaktadır. İngilizce mektuplar esirlerin eline ulaşmaktaydı. Hintli Müslümanlar arasında yaygın olan Urduca dilindeki ulaşamayan mektupların sebebi ise Urdu dilini bilen memurların olmaması, içeriğin anlaşılabilmesi ve bu yüzden askerî sansüre takılmalarıdır. Nasıl sonuçlandığı bilinmese de bu sorunun çözümünün en azından gündeme alındığı belgelere yansımaktadır.⁸¹

Zaman zaman Üsera-yı Müslime’nin kültürel yapıları, yaşam şekilleri, beslenme biçimleri Üsera-yı İslamiyenin Anadolu halkı tarafından yadırganmasına sebep olmaktadır; bu hal ise onlarda aidiyet hissini yara alması ve memleketlerine dönme arzusunun uyanmasıyla sonuçlanabilmekteydi. Konya Belkova çiftliğine gönderilmiş üseranın at eti yiyor olması ahalice “büyük bir nefretle” karşılanmış, halk içinde etkili bir zatın Tatar esirlere kız vermemesi diğerlerine de örnek teşkil etmişti. Durumu merkeze bildiren vali, kendilerine hane, dükkân temin edilen Tatarların tabiiyette sıkıntı yaşamadıklarını ancak evlendirilmemeleri halinde memleketlerine dönmeyi isteyeceklerini ifade etmiş, çare olarak da kendisine zevce bulunamayanları, düzenlerini kurlmaları için civardaki Tatar köylerine dağıtmayı önermiştir.⁸²

Üsera-yı Müslime belgelerindeki bir diğer dikkat çeken husus Hollanda Sefaretince bu esirlerin durumlarının araştırıldığıdır.⁸³ Güney Hollanda’da bulunan Lahey şehrinde 1899 ve 1907 tarihlerinde gerçekleşen savaş hukukuna dair bir dizi konvansiyon, görüş ayrılıkları nedeniyle istenilen etkiyi göstermemiş olsa da Hollanda savaş esirlerinin durumunu takip

⁷⁶ BOA. HR.MTV. 768/27, 23 Ramazan 1334 [24 Temmuz 1916].

⁷⁷ BOA. DH.ŞFR. 557/108, 5 Ramazan 1335 [25 Haziran 1917].

⁷⁸ BOA. DH.EUM.4.Şb. 12/17, 8 Ramazan 1335 [28 Haziran 1917].

⁷⁹ BOA. DH.EUM.5.Şb. 54/3, 22 Rebiülahir 1336 [04 Şubat 1918].

⁸⁰ BOA. HR.SYS. 2254/30, 5 Rebi’ü’l-evvel 1335 [30 Aralık 1916].

⁸¹ V. Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsûsa’nın ...*, s. 135-136.

⁸² BOA. DH. ŞFR. 521/60, 17 Receb 1334 [30 Mayıs 1916].

⁸³ BOA. HR.SYS. 2263/9, 9 Receb 1336 [20 Nisan 1918].

etmiştir. Belgelerde Nusaybin'den Haleb'e nakledilmiş olan 865 Hint üserâ-yı harbiyeye gereken çadırların Hollanda Sefareti'nden gönderileceği,⁸⁴ bazı Müslüman esirlerin ise Hollanda Sefâreti'nden maaş aldıkları görülmektedir. Aksaray'da oturan Rus tebaası esirlerinden Şeyh Aşır, Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta Hollanda Sefareti'nden bağlanan maaşın üç aydır eline geçmediğini, borç içinde olduğunu ve durumunun düzeltilmesi isteğini yazmıştır.⁸⁵

3. Vatandaşlığı Kabul Etmeyenler

Bazı esirler Anadolu'ya sevkleri gerçekleştikten sonra Osmanlı tabiiyetine girmek istemediler. 1916 Eylül ayı içinde gerçekleşen Dâhiliye Nezareti ile İzmit Mutasarrıfı arasındaki şifreli telgraf yazışmaları, İzmit ve Adapazarı'nda bulunan toplamda 19 şahsın Osmanlı tabiiyetine geçiş belgelerini imzalamadıkları için gözaltında tutuldukları ve bu yüzden sızlandıkları bilgisini vermektedir. Fakat alıkonulma işinin Dâhiliye Nezareti tarafından bir süreliğine durdurulduğu, mutasarrıf tarafından daha sonra uygulandığı görülmektedir.⁸⁶ Burada her ne kadar Osmanlı vatandaşlığına geçmek sözüyle Anadolu'ya gelmiş olsalar da kararlarında sebat etmedikleri için Dersaadet'in bu esirlere sert bir tutum içine girmedeği anlaşılmaktadır. Belki de Osmanlı Hükûmeti, vatandaşlığa geçme konusunda onlara mühlet tanımaktaydı. Hâlbuki Muhacirin Nüfus Dairelerinden kendi rızaları ile vatandaşlık alan Üsera-yı Müslime en başında tabiiyetten dönmeyeceğine, gösterilen iskân bölgesi dışında yerleşmeyeceğine, hükûmetin kaidelerince yaşam süreceğine dair Osmanlı makamlarına "*sened-i meşrû*" vermiştir. Samatya Üsera Garnizonu'ndaki Rus menşeli 11 esirden 33 yaşındaki Türkistanlı İsmetullah oğlu Hacı Ahmed'in senedi şu şekildedir: "*Zirde vâzi 'u'l-izmâ. Ben, zevcem âile re'isi olmak sıfatıyla arz ederim ki evlâdlarımla berâber tâbi'yyet-i Osmâniye'yi kabûl eylediğimize ve bir daha tâbi'yyet-i sâbıkamıza rucû' etmeyeceğimize ve hükûmetimin göstereceği ve ibrâz eyleyeceği mahalde tavattun edeceğimize ve kavânîn-i Osmâniye mücebince hakkımızda tatbîk eyleyecek ahvâle râzî olacağımıza dâir senedim i'tâ olundu.*"⁸⁷ Her ne kadar Osmanlı vatandaşlığına geçirilmiş ve taahhüt senetlerini kendi beyanları olarak sunmuş olsa da Müslüman esirler tamamen serbest olmaktan kaynaklı rahatsızlık içindeydi. Üsera Muamelat Şubesi, esirlerin bu rahatsızlığını Emniyet Müdürlüğü'ne iletmiştir: "*Üserâ-yı İslâmiyeden olup ve tâbi'yyet-i Osmaniye'ye kayd ve kabûlü husûsuna irâde-i seniye-i hazret-i pâdişâhî şeref-sudûr buyurulan eşhâs kendilerine artık esîr mu'âmesi yapılmayarak serbestî-i hareketlerini mü'ekmeden talep etmektedirler.*" Gönderilen cevâbî yazı, serbestliğin şarta tabi olduğunu hatırlatmaktadır: "*Tâbi'yyet-i Osmâniye'nin kabûl edenlerinden bir kısmının şu zamânda kayd ü esâretten kurtularak ve bi'l-âhire yine Rusya'ya avdet etmek maksadını ta'kîb ettikleri muhtemel olup bunun için tâbi'yyet-i Osmaniye'yi isteyenler hakkında gâyet müdakkik tahkîkât ifâsı ve el-yevm Osmani olanlar hakkında bu gibi makâsıd-ı mahsûsa ta'kîb eylediği hissedilenlerde serbestî verilmemesi ve ancak cidden memâlik-i Osmaniye'de kalmak arzûsuyla tâbi'yyetini tebdîl edenlerin serbestî-i hareketine müsâ'ade edilmesi...*" Vesikalardan anlaşılacağı üzere Osmanlı vatandaşlığı belgesi almış bazı askerler sadece esir konumundan çıkmak için tabiiyeti istemiş ancak asıl maksatları memleketlerine dönmek olmuştur. Hükûmet bu yüzden hep takip içinde kalmış ve gerektiğinde verdiği özgürlüğü kısıtlamıştır.⁸⁸ Elbette Büyük Harp öncesinde kendilerine ait bir hayatları olan bu insanlar; bir süre sonra memleketlerine, ailelerine, eski yaşamlarına dönmeyi istemiştir. Osmanlı Devleti'nin ise bu konudaki hükmü, kendilerine verilen sermayeyi geri iade etmek

⁸⁴ BOA. BEO. 4539/340386, 14 Muharrem 1337 [20 Ekim 1918].

⁸⁵ BOA. DH.EUM.5.Şb. 57/38, 27 Cemaziye'l-ahir 1336 [9 Nisan 1918].

⁸⁶ BOA. DH.ŞFR. 532/85, 6 Zilkade 1334 [4 Eylül 1916]; DH.ŞFR. 531/1, 21 Zilkade 1334 [19 Eylül 1916].

⁸⁷ BCA. 272-0-0-14 / İSKAN. 12/36/2, 8 Rebiülahir [21 Ocak 1918].

⁸⁸ BOA. DH.EUM.5.Şb. 54/1, 21 Rebiülahir 1336 [3 Şubat 1918].

şartıyla gitmelerine müsaade etmek olmuştur.⁸⁹ Bu esirlerden bazıları vatan yolunun açılması için konulan şarta tabi olarak kendilerine verilen tüm sermayeyi geri teslim etmiş ve resmî müracaatta bulunmuştur. Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen bir telgrafta Dört Yol'da bulunan Ahmedullah adındaki İslam esirinin Osmanlı vatandaşlığı tezkiresini, cüzdanını ve kendisine verilen sermayeyi iade ettiği bilgisiyle şahsın koruma altında Dersaadet Merkez Kumandanlığı'na gönderilme talebi bulunmaktadır.⁹⁰ Aynı durumu Dört Yol kazasına sevk edildikten sonra Osmanlı vatandaşlığına geçen Ahmed Efendi'de yine tezkire, cüzdan ve sermaye iadesi şeklinde görülmektedir; henüz harbin devam edegeldiği yıllarda memleketine dönebilmek için o da Dersaadet'e gönderilmeyi talep etmektedir: "*Üserâ-yı İslâmiyeden olup akdemce Dört Yol kazâsına sevk edilen ve tâbi'iyet-i Osmâniye'yi kabûlüne dâir evrâkı ahz edildikten sonra kendisine tezkire-i Osmâniye ve cüzdan i'tâ kılınan Ahmedullah nâm şahıs ahîran hükûmete mürâca'atla tezkire-i Osmâniye ve cüzdanını i'âde ederek kendüsünün Dersa'adet'e sevkini ba'de'l-icâb memleketine avdet edeceğini musırrâne (ısrarcı şekilde) ve kat'iyen ifâde etmekte ve verilen sermâyeyi kabûl etmemekte olduğu mahal kâim-makâmılığına...*"⁹¹ Yine Tatar Müslüman esirlerden Abdurrahman'ın vatandaşlık tezkiresi, dükkân gibi verilenleri geri iade ettiğine, Anadolu'da evlendiği eşini de alıp doğduğu topraklara dönebilmek için izin belgesi, yol parası ve seyahat varakası istediğine şifreli bir telgrafta şahit olunmaktadır.⁹² İadelerini yapanlar artık özgür olamayacağı için eski garnizonlarına alınmaktaydı ancak idarenin tutumu değişmemekte daha evvel temas edildiği üzere Müslüman esirlere her durumda misafir muamelesi devam etmekteydi.

Kendi rızalarıyla Osmanlı topraklarının muhtelif yerlerinde iskân ettirilmek istenen 1.200 Müslüman esirden en az 775'i Osmanlı vatandaşlığına geçmiş ancak sürekli yerleşim için kafası karışık olan bu insanların önemli bir kısmının sonradan bu tabiiyeti reddettiğine dair bilgi kayıtlara geçmiştir.⁹³

4. Firar Edenler

Esirlerin firarı konusunda Osmanlı Devleti zaman zaman tedbir almaktadır. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, emlak sahiplerine çalışması için verilen esirlerin, havanın yumuşamasıyla birlikte firar etme ihtimali bulunduğunu ve bu sebeple tayakkuzda olunması gerektiğini bildiren yazısını tüm Osmanlı mıntıklarına göndermiştir.⁹⁴ Emniyet-i Umumiye Müdürü tarafından çevre illere gönderilmek üzere Seyrüsefer Şubesi Müdürlüğü'ne yazılan bir müzekkirede ise Ankara'da tren inşaatında istihdam edilmekte olan 8 Tatar'ın firar ettiği bilgisine denk gelinmektedir.⁹⁵ Bunlardan 4 tanesi Çatalca'da yakalanan 3'ü Tunuslu 1'i Cezayirli Fransız esirdi. Anadolu'ya geldikten sonra tekrar silâh altına alınacaklarını anladıklarında şayet Osmanlı ordularında savaşarlarsa Fransızların kendilerini esir alıp kurşuna dizeceğini ve ailelerini perişan edeceğini düşündükleri için çareyi kaçmakta bulmuşlardı. Almanya'ya dönmek için bir Alman kumandanı ararken yakalanmışlar, Levazımat-ı Umumiye taburlarında istihdam edilmek üzere Askerî Misafirhane Müdüriyeti'ne sevk olunmuşlardı.⁹⁶ Osmanlı Devleti'nin kaçakların takibini titizlikle yürüttüğü, firar eden tek bir kişi bile olsa kapsamlı bir aramaya girişildiği söylenebilir. Ankara-Sivas tren yolu hattında çalışırken firar eden

⁸⁹ BCA. 272-0-0-14 / SEVKİYAT. 75/20/17, 10 Şaban 1337 [11 Mayıs 1919]; BOA. DH.ŞFR. 66/228, 28 Temmuz 1332 [10 Ağustos 1916].

⁹⁰ BOA. DH.ŞFR. 68/128, 30 Zilkade 1334 [28 Eylül 1916].

⁹¹ BOA. DH.ŞFR. 531/72, 12 Zilkade 1334 [10 Eylül 1916].

⁹² BOA. DH.ŞFR. 609/116, 5 Cemaziye'l-evvel 1337 [08 Mart 1919].

⁹³ BOA. DH.ŞFR. 66/228, 14 Zilkade 1334 [12 Eylül 1916]; DH.ŞFR. 67/178, 5 Zilkade 1334 [3 Eylül 1916].

⁹⁴ BOA. DH.EUM.5.Şb. 34/25, 18 Cemaziyevvel 1335 [12 Mart 1917].

⁹⁵ BOA. DH.EUM.SSM. 11/48, 27 Şaban 1335 [18 Mayıs 1917]; Aynı bilgi aynı gün Ankara, Konya, Sivas vilayetlerine ve Niğde, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflıklarına da telgrafla bildirilmiştir. BOA. DH.ŞFR. 77/136, 27 Şaban 1335 [18 Mayıs 1917].

⁹⁶ BOA. DH.EUM.6.Şb. 21/4, 26 Zilkade 1335 [13 Eylül 1917].

Hayrulbeşer'in eşkâlinin Ankara'dan Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne,⁹⁷ Emniyetten de civar vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen telgrafta detaylıca tarif edildiği görülmektedir: *"Tatar, Ufalu, yirmi iki yaşında, orta boylu, sarı benizli, mâî gözlü, Devletşâh oğullarından Hayrulbeşer veled-i Ahmed Giray."*⁹⁸ Bir diğer vakaya Bursa'da rastlanılmaktadır. Mekteplerin bayram yerlerini temizlemek ve düzene sokmak üzere görevlendirilmiş olan Tatar Gafur oğlu Zinetullah ve Semiullah oğlu Habibullah'ın firarları da Emniyet-i Umumiye yazışmalarına konu olmuştur. Mevzua askeriyenin birincil makamlarından müdahale geldiği, Genelkurmay Birinci Başkanı Fritz Bronsart von Schellendorf'un kaçakların bir an önce yakalanması için talimat verdiği görülmektedir.⁹⁹ Aynı gün içinde Dâhiliye Nazırı bu iki Müslüman Rus esirin derdestleri için tedbirler alınmasını, İzmit, Eskişehir, Kütahya ve Karesi Mutasarrıflıkları'na şifreli telgrafla bildirmiştir.¹⁰⁰ Sudanlı Siyah 2 Arap'ın firarları sonrası yakalandığı ve Beypazarı Ahz-i Asker Şubesi'ne teslim edildiği,¹⁰¹ aynı gün içinde yapılan bir yazışmada yine Ankara garnizonundan eşkâli, *"bıyıksız, siyâh saçlı, siyâh yüzlü"* ya da *"ter bıyıklı, esmer benizli"* gibi tariflerle verilen 3 Fransız esirin kaçtığı¹⁰² anlaşılmaktadır. Ankara Menzil Müfettiş-i Umûmîsi Baur'dan Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne gönderilen başka bir telgraf 1 Rus beraberinde firar eden Sali, Muhammed ve Ömer adındaki 3 Cezayirinin eşkâl ve künye bilgilerini bildirmekte ve yakalanma talimatını vermektedir.¹⁰³

Afyon'dan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen şifreli bir telgraf; ekim için verilen tohumlukları ve hayvanları satarak memleketlerine dönecekleri anlaşılan *"her ikisi de orta boylu, sarı benizli, çakır gözlü, matrûş sakallı Kırım Tatarlarından Habibullah oğlu Abdüssamed ve Muhammed oğlu Alim nâmında iki esirin"* garnizonlarının değiştirildiğini, bunun üzerine gece vakti firar ettiğini, ertesi gün ise çıkarılan müfrezenin kaçakları yakaladığını anlatmaktadır.¹⁰⁴ Bir başka örnekte yüzbaşı rütbesine sahip Sivas'ta tutulan Rus uyruklu Behram'ın hanımıyla birlikte kaçarken yine Sivas'ta yakalandığı görülmektedir. Kayseri, Adana, Halep ve çevresinin telgrafla tayakkuza geçirildiği olayın çözülmesi sadece bir gün sürmüştür.¹⁰⁵ Ruslardan esir alınıp Alman kamplarından İstanbul'a sevk edilen Dağıstanlı Abdullah ise Osmanlı ordusuna katılmış, Batum'da vuruşurken yaralanmıştır. İran Cephesi'nde de savaştıktan sonra firar edip Musul'da tutuklanmıştır.¹⁰⁶ Benzer olayların örnekleri belgelerde kayıtlıdır.

Başka bir şifreli telgraf, daha farklı bir Müslüman esir öyküsüne sahiptir. Hükûmet tarafından Osmanlı topraklarına getirilmemiş olup Almanya'da esirken arkadaşlarıyla beraber kaçarak İstanbul'a gelen bu Mağripli, Ankara'da yakalanmış ve durumunun anlaşılması için Sivas'tan tercüman çağrılmıştır. Mutasarrıf, temin edilen tercüman vasıtasıyla anladıklarını Dâhiliye Nezareti'ne şöyle nakletmiştir: *"İşbu esîren Almanya'ya gönderildiğini beş refikiyle firâren Dersa'adet'e gelerek Alman kıyâfetinde ekmek tedârik ettiklerini ve refiklerini İstanbul'da kaybetmesine mebnî akribâsından Şam'da bulunan Hâcı Muhammed Celal nezdine gitmek üzere Haydar Paşa'ya geçmiş ise de yol bilmediğinden ve bir gece asker sevkıyâtı*

⁹⁷ BOA. DH.EUM.6.Şb. 17/30, 11 Şaban 1335 [2 Haziran 1917].

⁹⁸ BOA. DH.ŞFR. 78/8, 12 Ramazan 1335 [2 Temmuz 1917].

⁹⁹ BOA. DH.EUM.5.Şb. 37/21, 25 Receb 1335 [17 Mayıs 1917].

¹⁰⁰ BOA. DH.ŞFR. 76/175, 25 Receb 1335 [17 Mayıs 1917].

¹⁰¹ BOA. DH.EUM.5.Şb. 48/34, 26 Muharrem 1336 [11 Kasım 1917].

¹⁰² Belgenin Devlet Arşivleri Başkanlık Osmanlı Arşivi'ndeki özetinde esirlerin sehven "Hintli" olduğu yazılmıştır. Siyah tenli esirler ancak Senegalli, Sudanlı ya da Somalili Müslümanlar olabilir. BOA. DH.EUM.6.Şb. 25/30, 26 Muharrem 1336 [11 Kasım 1917].

¹⁰³ BOA. DH.EUM.6.Şb. 28/30, 11 Rebi'ü'l-evvel 1336 [27 Aralık 1917].

¹⁰⁴ BOA. DH.EUM.6.Şb. 24/52, 16 Muharrem 1336 [1 Kasım 1917].

¹⁰⁵ BOA. DH.ŞFR. 65/85 12 Haziran 1332 [25 Haziran 1916]; BOA. DH.ŞFR. 524/19, 13 Haziran 1332 [26 Haziran 1916].

¹⁰⁶ BOA. DH.ŞFR. 540/59, 03 Teşrin-i evvel 1332 [16 Ekim 1916].

kalabalığından bi'l-istifâde asker meyânında Ankara treniyle geldiğini..." Esirin sözlü beyanını aktaran telgrafta bu şahsa esir muamelesi mi yapılacağı yoksa Dersaadet'e mi sevk edilmesi gerektiği İçişleri Bakanlığı'na sorulmaktadır.¹⁰⁷

5. Çeşitli Suçlara Karışanlar

Müslüman esirlerin suça karışıklarına dair dijital arşivde çok fazla belge olduğu söylenemez. Var olan belgelerden ise suça karışan esirlerin firarilerden mi vatandaşlığa geçenlerden ya da geçmeyenlerden mi olduğuna dair bir ifade bulunmamaktadır. Bu belgelerden birisinde; Kastamonu Valiliği, Ayancık'ta 35 yaşında Şemmi adındaki bir Müslüman Hintlinin eşkıyalık yaparken yakalandığını Dâhiliye Nezareti'ne telgrafla haber vermektedir.¹⁰⁸ Bu türden diğer bir olay 1918 tarihli bir Meclis-i Vükela mazbatasında görülmektedir. Suçun türü ve serbest bırakılma nedeni anlaşılan zabıtnamede Bursa Hapishanesi'nde hırsızlık suçundan bir seneliğine hapse atılmış bulunan 3 Fransız Müslüman esirin İtilaf Devletleri'yle imzalanan mütareke şartları gereği salıverilip bağlı buldukları İtilaf Devleti'ne teslim edileceklerine dair karar bulunmaktadır.¹⁰⁹

Belgeler arasında dikkat çeken bir diğer suç, casusluk faaliyetidir. Ardahan mıntıkasında harbin başında Osmanlı Devleti'ne iltica ettiği iddiasında bulunan Saratovlu Zarif oğlu Halil'in Hollanda'dan casusluk için para aldığı ithamıyla Merkez Kumandanlığı'na tutuklandığı, Enver Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıdan anlaşılmaktadır. Esirin suçu ispatlanamasa da tamamen aklanmadığı için esir garnizonunda çalıştırılarak gözetim altında tutulmasına karar verilmiştir.¹¹⁰

6. Memlekete Dönüş

Rusya geçirdiği iki iç savaş ve ekonomik krizle Bolşevik İhtilali'ni gerçekleştirdikten sonra savaştan çekilme kararı aldı. Bu çerçevede Rusya ile İttifak Devletleri arasında 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'na göre askerî ve sivil esirler karşılıklı olarak iade edilecekti. Anlaşma eski Rusya'nın tüm uyruklarını kapsamaktaydı. Brest-Litovsk Anlaşması'nın 13'üncü maddesi esirlerle ilgiliydi ve tüm harp esirleri, maluller ya da askerî hizmette kullanılamayacak olanlar derhal, diğer esir ve alıkonulmuş olanlar en kısa sürede vatanlarına gönderilecekti. Mübadelede her ülke üseranın masrafını gemiye intikaline ya da hududa kadar üstlenecekti.¹¹¹ Bu anlaşma Rusya menşeli Müslüman esirler için artık kendi topraklarına dönebilmek anlamına geliyordu. Fakat anlaşma gereğince savaş esirlerinin mübadele edilmesi için umumî af çıkartılmalıydı. Umumî af altı ay sonra (7 Eylül'de) ilan edilmiştir.¹¹² Ancak af ilanını müteakip 30 Ekim 1918'de imzalanan ve I. Dünya Savaşı'nı Osmanlı için sona erdiren yirmi beş maddelik Mondros Mütarekesi imzalandığı için Brest-Litovsk Barış Anlaşması geçersiz kaldı. Zaten Mondros Mütarekesi'nin 4'üncü maddesi¹¹³ Osmanlı topraklarındaki tüm esirlerin kayıtsız şartsız hükümetlerine iadesini iktiza etmekteydi.

Af ilanı ile Mondros Mütarekesi arasında geçen 51 günlük zaman zarfında Rusya ile yapılan anlaşma kapsamında memleketine dönenlerin olduğu belgelere yansımıştır. Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Dersaadet Askerî Pasaport Dairesi'ne yazılan tezkirede

¹⁰⁷ BOA. *DH.ŞFR*. 565/24, 24 Zilkade 1335 [11 Eylül 1917].

¹⁰⁸ BOA. *DH.ŞFR*. 595/60, 26 Muharrem 1336 [11 Kasım 1918].

¹⁰⁹ BOA. *MV*. 213/1, 1 Safer 1337 [6 Kasım 1918].

¹¹⁰ BOA. *HR.SYS*. 2453/38, 14 Şaban 1336 [25 Mayıs 1918].

¹¹¹ Mücahit Özçelik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Yabancı Esirler*, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 191; Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", *Bellekten*, C. 31, S. 123, s. 412.

¹¹² BOA. *HR.HMŞ.İŞO*. 214/5, 1 Zilhicce 1336 [7 Eylül 1918].

¹¹³ "İtilâf hükûmâtına mensûb üserâ-yı harbiye ile Ermeni üserâ ve mevkûfîni İstanbul'da cem' edilecek ve bilâkayd ü şart itilâf hükûmetlerine teslim olunacaktır." Nihat Erim, "Mondros Mütarekenâmesi", *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. 1, s. 520.

Avusturyalılar tarafından esir edilerek Dersaadet'e gönderilen ve Rus Hükûmeti ile yapılan anlaşma üzerine memleketlerine gitmelerine müsaade edilen Kırımlı kişilerden biri bahçıvanlık diğeri sandalcılık yapmaktadır; bir diğeri ise işsiz olan toplamda üç kişinin hüviyet araştırma sonuçlarının tezkirede kayıtlı olduğu görülmektedir. Kötü davranışları tespit edilemeyen bu kişilerin gidişlerine müsaade edilmiştir. İçlerinden Osman bin Halil'in raporu şu şekildedir: *"Fatih Medresesi'nde mukîm. Aslen Kırım'ın Yalta ahâlîsinden olup otuz dört yaşlarında ve revir tebe'asındandır. Bir sene Eger Kampı'nda kaldıktan sonra Dersa'adet'e sevk edildiği ve iki buçuk seneden beri Kemerburgaz'da bahçıvanlıkla iştigâl etmekte olduğu ve bu kere Yalta'da bulunan âileleri nezdine gitmek arzusunda bulunduğu ve burada bulunduğu müddetçe bir gûnâ sû-i hâlî müşâhede olunmadığı bi't-tahkik anlaşılmıştır."*¹¹⁴

Osmanlı vatandaşlığına geçmiş olan üseranın mütareke kapsamında teslim edilip edilmeyeceği de yazışma belgelerine yansıyan konulardandır. Tabiiyet alanlar atık esir olmadıklarından mütareke şartlarına da uyumlanamayacaklardı. 1919'un başında Bursa Valiliği, Dâhiliye Nezareti'ne Rus tebaalı Yusuf nezdinde Cezayirli, Tunuslu ve diğeri Osmanlı vatandaşlığı almış olup memleketlerine dönmek isteyenlerin Mütareke'nin 4'üncü maddesince muamele görüp görmeyeceklerini sormuştur. Dâhiliye'nin Emniyet-i Umumiye'den intikalle Ecnebi Şubesi'ne konuyu danışması üzerine çıkan kararı Dâhiliye Nezareti Şubat 1919'da Aşair ve Muhacirin Emniyet-i Umumiyesi'ne tebliğ etmiştir. *"Herhangi bir sûretle iktisâb edilmiş olan tâbi'iyet-i Osmaniye'nin terki"* için *"tâbi'iyet-i Osmâniye Kânûn-nâme-i Hümayûn'un beşinci mâddesi iktizâsınca"* birkaç prosedür uygulamaları gerekecektir. Vatandaşlıktan çıkma isteklerini belirten dilekçeleriyle müracaatta bulunup kendileri için düzenlenen *"irade-i seniyye-i hazreti pâdişâhî üzerine"* teslim alacakları bir *"sened"*le Anadolu'da evlendikleri eşleri beraberinde memleketlerine dönebileceklerdir. Hariciye Nezareti Ecnebi Kalemi'nden çıkan bu kararlar esir statüsünde olanlar gibi pek çok vatandaşlık alan da kendi toprağına dönebilmiştir.

Bursa Valisi'nden yine Dâhiliye Nezareti'ne giden 25 Eylül 1920 tarihli tahrirat, çeşitli tarihlerde gerçekleşmiş olarak esir sevkîyatının artık sona erdiğini ifade etmektedir: *"Memleketlerine gönderilmek üzere iki kâfile de Bursa'ya i'zâm kılınan 1215 nefer üserâ-yı İslâmiye'den 1079 neferi muhtelif târîhlerde memleketlerine sevk edilmiş, Bursa ve mülhakâtı hitâma ermiş olduğu ma'rûzdur."*¹¹⁵

SONUÇ

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve müttefiklerine karşı savaşır esir düşen Müslüman askerler Osmanlı Hükûmeti için asla sıradan esirlerden olmadı. Emperyalist Batı gücü karşısında Osmanlı'nın elinde kalan tek güç "Hilafet" olması nedeniyle Üsera-yı İslamiye ayrı bir öneme haizdi. Osmanlı'nın hilafet gücünün her zaman farkında olan Almanya ve onu takip eden Avusturya, ellerindeki Müslüman askerleri Osmanlı'nın talebiyle farklı kamplara yerleştirdi. Osmanlı Hükûmeti, Hilal Kampları denilen bu yerlere gönderdiği şeyhler, hatipler, akil insanlar vasıtasıyla ciddi bir propaganda faaliyetine girişti. Osmanlı'nın bu kamplarda İslamcılık politikasına kuvvet vermesini sadece kendi kurtuluşu için bir çıkar yol olarak görmek, sığ bir bakış açısı olurdu; zira Osmanlı hiçbir zaman sadece kendi sınırlarından ibaret olmamıştı. Tüm Müslüman milletlerin üstüne çöken Batı medeniyeti altında ezilmesinin önüne geçmek için de yegâne çare "Halifenin etrafında birleşmek" gibi görünmekteydi. Osmanlı Devleti, İttihad-ı İslam misyonu çerçevesinde bu esirleri kazanmak için bilhassa Teşkilat-ı Mahsusa aracılığıyla olağanüstü bir çaba göstermiştir. Çoğunluğunu Tatarların oluşturduğu Hintli, Mağripli gruplar kısa surede halife ve cihat sevgisiyle doldular. İslam topraklarında Allah için vuruşmak isteyen Üsera-yı İslamiye Alman ve Avusturya kamplarından ciddi

¹¹⁴ BOA. *DH.EUM.SSM*. 61/63, 5 Zilkade 1336 [12 Ağustos 1918].

¹¹⁵ BOA. *DH.İ.UM*. 20/14, 11 Safer 1339 [25 Ekim 1920].

çalışmalar ve zorluklar sonucunda bölük bölük Osmanlı topraklarına sevk edildiler. İlk kabile İstanbul'da törenlerle karşılanmış, yerleştirildikleri garnizonlarında misafir gibi ağırlandı. Bu esirlerden bir kısmı cihada iştirak etmiş ve bunların da bir bölümü İngilizlere esir düşmüş, Mağripli Arapların bazıları ise İngiliz propagandasıyla İngiliz safına geçmiştir. Bu esirler cephede faydalı olduğu gibi savaş yüzünden nüfusu azalmış olan Anadolu'da iskân edilmiş ve bir süreliğine ekonomik hareketliliğe sebep olmuştur.

Üsera-yı İslamiyenin içinde Müttefik Bulgaristan'a esir düşen Romanyalı Müslüman askerlerin insaniyetle bağdaşmayacak muameleye maruz kaldığı bilgisini alınca Osmanlı Devleti, Bulgaristan ile uzun süre diplomasi yürüttü. Bulgaristan hiçbir zaman Rumen halkına ve üserasına yapılanları kabul etmedi. İki devlet, Osmanlı karargâhlarına ya da topraklarına sığınmak hatta cihada iştirak etmek isteyen esirlerin sevkinde anlaşmış olsa da Bulgaristan bir şekilde buna müsaade etmedi. Sefaretler ve hariciyeler arasında yazışmaların sıklıkla devam ettiği 1917 senesinin sonunda 2.000 Müslüman esirin Osmanlı topraklarına sevk edildiğine dair bir bilgi verilmişse de bu sevk gerçekleşip gerçekleşmediğini dijital arşivden teyit etmek mümkün olmamıştır. Diğer taraftan Romanya'nın kuzey cephesinde Almanlara esir düşen Romanyalı Müslüman 400 kadar asker de sevk için Almanya ile Osmanlı Devleti'nin gündemindeydi ancak bunun da nasıl sonuçlandığı arşiv kayıtlarından tespit edilememiştir. Osmanlı ordusunun Irak cephesinde bizzat esir ettiği Üsera-yı İslamiyenin çoğu Hintliydi. Belge takip ve tetkikinden Halep'te tutulan 2.000 Hintli esirin Bursa'ya sevk edileceği anlaşılmaktadır ve Bursa Üsera Garnizonu'nda Hintli esirlerin de olduğu bilinmektedir. Ancak diğer belgeler sayısal veri sunmadığı için 2.000 Müslüman Hintli esirin akıbeti tam olarak saptanamamıştır. Irak cephesi Müslüman esirleri arasında Afganlıların da bulunduğu belgelerde izlenmektedir.

Osmanlı'nın Müslüman esirler siyaseti 1915 yılı sonbaharıyla cihat gönüllüsü transferinden yerleşimci ithaline dönmüştür. Bu sevk talebi 1916 itibarıyla da yerleşimci şeklinde revize edildi. Devlet, vatandaşlık verdiği bu Müslüman esirlerin kendilerine pek çok açıdan yabancı olan topraklara alışmaları, tabiiyetle birlikte aidiyet de hissetmeleri için çok dikkatli bir politika takip etmiştir. Onlara muhacir ve sığınmacılara verdiği hakları tanımış; vatandaşlık, hane, dükkân, sermaye verip aile kurmalarını sağlayarak kendilerini gerçek bir Osmanlı vatandaşı gibi hissetmelerini temine çalışmıştır. İskânlarının şehirlerdeki meslek erbabına olan ihtiyaca göre yapıldığı görülen tabloda geçim için verilen işleri yapmak istemeyenlere fazla ısrarcı olunmamış ve alternatif işlere yönlendirilmiştir. Muallimlik yapabilecek alt yapıya sahip olanların dil sorunları çözümlene kadar Öğretmen Okuluna devam etmeleri sağlanmıştır. Savaş ekonomisinin bir sonucu olarak idarecilerin bu esirlere vaat ettiklerini geciktirdiği ya da gerçekleştiremediği bazı örnekler de olmuştur. Farklı coğrafyaların insanı olmaları ve farklı alışkanlıklara sahip bulunmaları dolayısıyla Anadolu halkı yer yer bu esirleri benimsememiştir. Durumun böyle geliştiği yerlerde bu askerlerin evlenip aile kurmaları güçleşmiştir. Belgelerde Üsera-yı İslamiyenin mekân, iâşe, sağlık, anlaşmazlık vb. sorunlarına kayıtsız kalınmadığı gözlemlense de Osmanlı vatandaşlığına geçen 775 kişiden bir kısmının memleketlerine dönebilmek için sonradan bu tabiiyeti reddettiği anlaşılmaktadır. Bir kısmı da tabii oldukları ülkelerin kendilerini ve ailelerini cezalandıracağı korkusuyla firar etmiştir. Makalede konu edilen 20 firari esirden en az 9'unun kolluk kuvvetleri tarafından yakalanmış olduğu belgelerde izlenmektedir. Hükûmetin gayet dikkatli araştırmaya giriştiği anlaşılan firarî üsera-yı Müslime hakkında sefih yaşam, eşkıyalık ve hırsızlık gibi bir iki suç örneğine belgelerde denk gelinmekte olup doğruluğu tam tespit edilememiş bir de casusluk faaliyeti kayıtlara geçmiştir.

Cihat gönüllüsü ve sonradan yerleşimci iskân projesinin ne derece başarılı olduğuna bakıldığında; Anadolu'ya gelmesi sağlanan esir sayısının müttefik devletlerdeki esir sayısından oldukça az olduğu göze çarpmaktadır. Osmanlı topraklarına gelen Müslüman esirlerden de cihat

için cepheye gidenlerin karşı tarafa esir düşmesi ve kısmen saf değiştirmesi başarılı bir izlenim vermemektedir. Ayrıca iskân işlemlerinde vilayetlerin talep ettiği meslek erbabı listelerindeki sayının ancak yarısının karşılanmış olduğu görülmektedir. Çeşitli olanaklar sağlanarak büyük çabalarla getirilip iskân ettirilmiş olsa da bu insanların bir memleketi, geride bıraktığı ailesi vardı; bazıları sadece ailesini özlediği, bazıları uyum sorunu yaşadığı, bazıları kendisine verilen sermayeyi bitirip geçim sağlayamadığı için anayurduna dönmeyi istedi. Hatta bir kısmı Anadolu topraklarında evlendiği eşini de alıp memleketine döndü. Geriye kalanlardan önemli bir kısmı da 30 Ekim Mondros Mütarekesi'nin 4'üncü maddesi gereğince İtilaf Devletleri'ne teslim edildi. Bu esirlerden kaç tanesinin Osmanlı vatandaşı olarak Anadolu'da varlığını devam ettirdiğine dair bir bilgi mevcut değildir. Tüm bunlar çerçevesinde bu projenin pratikte çok da başarılı olmadığını söylenebilir. Ancak Osmanlı Devleti'nin tarih boyunca dünya devletleri içinde "himaye edici" bir karaktere sahip olduğunun farkında olarak analiz yapıldığında XX. yüzyılın başındaki, tarihin en kanlı ikinci savaşında "İttihad-ı İslam" misyonu kapsamındaki bu Osmanlı eylemlerinin çağını aşan faydalar ihtiva ettiği, bugün bile Türkiye Cumhuriyeti'ne tarihten gelen bir güven ve itibara sebep olduğu söylenebilir. Tarihi kayıtlar incelenip açığa çıkartıldıkça yakın geçmişteki tüm bu çabalar o esirlerin kadirşinas torunları ve halkları tarafından okunup anlaşılmaktadır. Elimizdeki bu tarihi vesikalarla, çeşitli kasıt sahibi insanların halkları yanlış yönlendirmesinin önüne geçilecek, milletler kendilerine tarihlerini referans alarak daha yürünülebilir yollar seçecektir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye [DH.EUM].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi [DH.EUM.SSM].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı [DH.İ.UM].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi [DH.ŞFR].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Belgeleri [HR.SYS].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Hariciye Nezareti Sefaret Belgeleri [HR.SFR].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Dosya Usulü İradeler [İ.DUİT].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Mabeyn İrade [MB.İ].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Mektubi Kalemi [MF.MKT].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Meclis-i Vükela Mazbataları [MV].

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], Toprak İskân Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu) /İSKÂN.

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], Toprak İskân Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu) /SEVKİYAT.

Sürelî Yayınlar

Tanin, 18 Teşrin-i sâni [Kasım] 1914, Numara: 2122.

Tanin, 16 Kânûn-ı evvel [Aralık] 1914, Numara: 2150.

Tanin, 5 Kânûn-ı evvel [Aralık] 1916, Numara: 2866.

Telif ve Tetkik Eserler

Demir, Yaşar, “Birinci Dünya Savaşı’nın Müslüman Esirleri: Alman Kamplarında Tutulan Müslüman Esirler ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu”, *Bilig*, S. 76, 2016, ss. 139-158.

Efendi, A. E., “Almanya’da Müslüman Esirler Ordugâhında Kurban Bayramı”. çev. Adem Efe, *Göller Bölgesi Aylık Ekonomi ve Kültür Dergisi*, C. 8, S. 89, 2020, ss.47-49.

Erim, Nihat, “Mondros Mütarekenâmesi”. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*. C. 1, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, T.T.K Basımevi, Ankara 1953, ss. 518-524.

Ersaydı, Alper, *İngiliz Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Esirler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.

İnaltekin, Abdülkadir, "Almanya Arşiv Belgelerine Göre Irak Cephesi'nde Savaşan Kafkas Kökenli Askerler", *Kûtü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016-Mardin, (Ed.: Orhan Neçare), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara-2016, ss. 11-45.

Keleşılmaz, Vahdet, *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

Keleşılmaz, Vahdet, Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar, *Atatürk Yolu Dergisi* C. 6, S. 21, 1998, ss. 65-80.

Kon, Kadir, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki Müslüman Esir Kampları (1914-1918)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011.

Kurat, Akdes Nimet, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı”, *Belleten*, C. 31/123, 1967, ss. 375-414.

Özçelik, Mücahit. Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Yabancı Esirler. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi /Ph.D. Dissertation, 2010.

Özkan, Asaf, I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'ya Yerleştirilen Müslüman Esirler Hakkında Teşkilât-ı Mahsûsa Riyasetine Sunulan Bir Rapor, *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, C. 7, S. 2, 2019, ss. 195-208.

Sarıtaş, İbrahim, “Alman İmparatorluğu’nun Türk Dünyasına Yönelik Propaganda Faaliyetleri: Arkeolog Max Freiherr von Oppenheim ve Doğu Haber Ajansı”, *Bilig*, S. 91, 2019, ss. 113-135.

Üzen, İsmet, “Türklerin Kut’ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu, *Akademik Bakış*, C. 2, S. 3, ss. 81-102.

———, “Altıncı Ordu Kumandanı Halil’den Başkumandanlık Vekâleti’ne 16 Mayıs 1332 [29.05.1916] Tarihli Telgraf”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 137, Belge 61.

İnternet

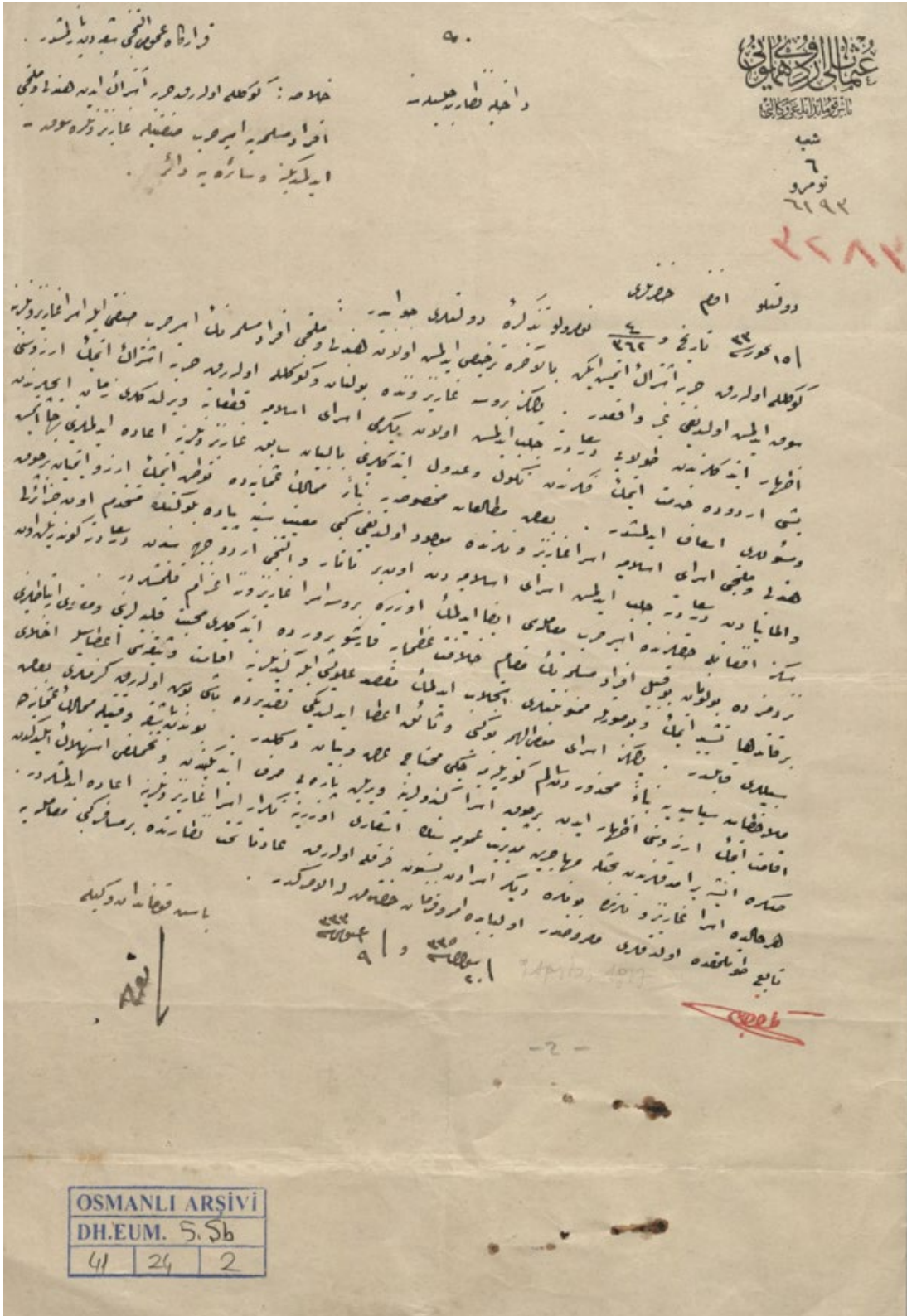
———, “I. Dünya Savaşı”,

https://tr.wikipedia.org/wiki/I._D%C3%BCnya_Sava%C5%9F%C4%B1,

Erişim

Tarihi: 11.04.2023.

Gönüllü olarak harbe iştirak eden Hintli ve mülteci Müslüman askerlerin harp esiri sıfatıyla garnizonlara sevk edilmediğine, gönüllü olup sonra cihat kararından dönenler dâhil vatandaşlığa geçmek istemediği için hukuken harp esiri konumuna düşenlerin başıboş bırakılmayıp vatandaşlığa kabul ile memnuniyetlerinin kazanılmaya çalışıldığına, kendilerine daha evvel geçimlerini temin için verilenleri boşa sarf edenlerin de garnizonlarda misafir gibi barındırıldığına dair Ordu Başkumandanlık Vekâleti'nden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan Enver Paşa imzalı tahrirat. BOA. DH.EUM.5.Şb. 41/24, 09 Ağustos 1917.

Kitap İncelemesi / Book Review

Canan Seyfeli, *Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2019, 320 s. ISBN: 978-605-1962-77-1*

Canan Seyfeli, “*The Nation System? Administration of the Greek and Armenian Patriarchate and Ottoman State Yearbooks (1847-1918)*”, Çizgi Kitabevi Publications, Konya 2019, 320 p. ISBN: 978-605-1962-77-1

Mehmet DERİ**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 17/05/2023 Düzeltme/Revised: 16/06/2023 Kabul/Accepted: 16/06/2023

Kitap İncelemesi / Book Review

Atıf / Cite as: Deri, M. (2023). Canan Seyfeli, *Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2019, 320 s. ISBN: 978-605-1962-77-1. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 114-117. <https://doi.org/10.52735/bellek.1298481>

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin idarî yapısı hakkında yapılan akademik çalışmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Bu konudaki çalışmalardan biri de Prof. Dr. Canan Seyfeli'nin, “*Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)*” başlıklı çalışmasıdır.

Çalışmanın iki ana amacı olup birincisi Rum ve Ermeni cemaatlerinin Osmanlı Devleti tarafından idare ediliş biçimlerini ortaya koymak; ikincisi ise Osmanlı Devlet Salnamelerindeki idari yapılarını ve durumlarını açığa çıkarmak ve bütüncül olarak görülmesini sağlamaktır. Bu yapılırken de Rum ve Ermeni patrikliklerinin 1847-1918 yılları arasında çıkmış olan Osmanlı Devlet Salnamelerinden faydalanılmıştır.

Çalışmanın temel hedefi, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin idarî yapısı hakkında “fetihten önceki yapının korunması geleneği” şeklinde isimlendirilen kendi görüşünü ortaya koymaktır. Bunun için önce gayrimüslimlerin idari sistemine dair daha çok “millet sistemi” fikrine dayanan görüşler yanında “iltizam sistemi” gibi fikirlerin eleştirisi yapılmıştır. Ardından yazara ait “fethin öncesi geleneği” fikri Yahudi, Rum, Ermeni, Süryani ve bunlarla ilişkisi bulunan diğer kilise ve toplulukların fethin öncesi ve sonrasındaki durumları tespit edilerek idari mekanizma içerisindeki yerleri açığa çıkarılmıştır. Ayrıca çalışmada gayrimüslimlerin idarî yapısını etkileyen ve

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “*Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde*” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “*Etik Kurul İzni*” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Bağımsız Araştırmacı, mehmet.deri@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2287-9330

açığa çıkaran iki önemli patriklik; Rum Patrikliği ve Ermeni Patrikliği müstakil olarak ele alınmıştır. Böylece bunların “fethin öncesi geleneği” fikrinden hareketle fetihten önceki durumları, fetihle şekillenen idareleri, sivil manada idarelerine bağlı kiliseler ve bunların Osmanlı Devlet Salnamelerine yansımaları akademik bir perspektiften ele alınıp incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Millet Sistemi, Ermeni Patrikliği, Rum Patrikliği, Osmanlı Devleti, Salnameler.

ABSTRACT

The number of academic studies on the administrative structure of non-Muslims in the Ottoman Empire is increasing day by day. One of these personal studies is Prof. Dr. Canan Seyfeli's, “*The Nationality System? The Administration of the Greek and Armenian Patriarchate and the Ottoman State Yearbooks (1847-1918)*” is the work of the booklet.

The aim of the study is to reveal the way in which the first Greek and Armenian communities were governed by the Ottoman State; the second is to reveal the administrative structures and situations in the Ottoman State Yearbooks and to influence the perspective as a whole. While doing this, the Ottoman State Yearbooks of the Greek and Armenian patriarchates, which were published between 1847-1918, were used

The main aim of the study is to reveal the existence of the non-Muslims in the Ottoman Empire, which is defined as the “protection shield before the conquest” about the administrative structure. For this, firstly, besides the opinions based on the idea of “nationality system” about the management system of non-Muslims, absolute criticism such as “iltizam system” was made. The idea of “pre-conquest tradition” belonging to the next author, Jewish, Greek, Armenian, Syriac and other churches and communities in relation to objects, and their place in the administrative mechanism after the encroachment before and after the conquest were revealed. In addition, two important patriarchates that formed and revealed the administrative structure of the non-Muslims they included; The Greek Patriarchate and the Armenian Patriarchate were handled independently. Thus, based on the idea of their “conquest tradition”, the administrations shaped by the conquest, the churches affiliated to their civil administration and their reflections on the Ottoman State Yearbooks were examined from an academic perspective.

Keywords: Nationality System, Armenian Patriarchate, Greek Patriarchate, Ottoman State, Yearbooks (Salname).

Çalışmanın ana iddiası Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlerin idarî yapısıyla ilgidir. Bu konuda yazar, birçok makale ve bazı kitap çalışmalarında dile getirdiği görüşünü “*fetihden önceki yapının korunması geleneği*” şeklinde tanımlamıştır. Eser, “*Millet Sistemi mi?*” diye adlandırılırken Türkiye’de 1990’dan beri yazılıp çizilen, ancak kavram olarak kabul edilen ve açıklamaya çalışılan, çok az çalışmada bazı yönleri ancak eleştirilen bir tanımlamaya, “Millet Sistemi” fikrine ve bu fikrin etrafındaki görüşlere, önyargı niteliğindeki yaklaşımlara bir soru işaretiyle yeniden düşünmemin mümkün olduğunu, hatta yeniden düşünme, sorgulama ve eleştiriyle yeni fikirler üretilebileceğini vurgulamıştır. Bunun için önce görüşler irdelenmiş, ardından farklı bir fikir ortaya koyarak meseleyi yeni bir bakış açısıyla tartışmaya ve değerlendirmeye açmıştır.

Çalışmanın amacı; Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlerin idarî yapısının geleneksel bir isminin bulunmadığı, Batılı kaynakların bu tanımlamayı ürettiği ve bunun ülkemizde yabancı dildeki kaynaklara haddinden fazla değer verme, tarihçilerin gelişigüzel kullanması, eleştiriye tâbi tutulmadan benimsenmesi vb. gibi nedenlerle kabul edildiği, oysa kendi kültür ve geleneğine içeriden bakan araştırmacılar olarak konuyla ilgili kavram ve tanım geliştirilebilmenin mümkün olduğunu ortaya koymaktır.

Eser; giriş, üç bölüm, sonuç ve ek kısmından oluşmaktadır.

Girişte (s. 13-19); araştırmanın amacı ve hedefleri bölümlere göre işlenmiştir. Osmanlı’daki gayrimüslimlerin idarî yapısı hakkında yeni bir fikir ortaya koyması nedeniyle hem çalışmanın hem de konunun önemi üzerinde durulmuştur.

Birinci Bölüm (s. 21-78); “*Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin İdaresi: Millet Sistemi mi?*” başlığı altında ele alınmıştır. Bununla iki büyük Osmanlı gayrimüslim cemaati olan Rum ve Ermeni cemaatinin idare biçiminin daha açık şekilde belirlenebilmesi için bir anlamda teorik boyutu önce irdelenmiştir. Ayrıca burada bir soruyla gayrimüslimlerin idarî yapısı hakkındaki görüşlerin sorgulanması ve kültürel, geleneksel, dinî, sosyal ve siyasî anlamda daha gerçekçi ve daha uygun fikirler üretilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu nedenle önce “*Millet Sistemi mi?: İsim, Kavram ve Gerçek*” başlığı altında genel kabul gören ve yaygın şekilde kullanılan “millet sistemi” fikri eleştirilmiştir. Bu tabirin önce Batılı kaynaklarda geçtiği, Türkiye’de 1990 itibarıyla kullanılmaya başladığı, kısa zaman içerisinde yaygınlaştığı, ancak pek eleştiriye tâbi tutulmadan benimsendiği ve her araştırmacının bazı farklılıklarla sunduğu görülmüştür. Hatta ismi “Millet Sisteminin Kuruluş Mitleri” (1982) anlamına gelen makalesinde eleştiren ve farklı bir görüş ileri süren Benjamin Braude’un fikirleri dahi Türkiye’deki yönelimden farklıdır. O, millet sisteminin ancak Tanzimatla birlikte aranması gerektiği düşüncesindeyken diğer çalışmaların hemen tamamında tüm Osmanlı’ya hasredilmiştir. Yerli bir fikir olarak Kenan Macitoğlu’nun “iltizam sistemi” fikri dikkate değerdir. Ancak bu eserde vergi, dolayısıyla ekonomiye indirilmesi nedeniyle genel ve kuşatıcı bir tanım olmaması yönüyle eleştirilmiştir. Ardından yazar, kendi görüşünü “*Fetihten Önceki Durumun Korunması Geleneği*” başlığıyla ortaya koymuştur. Braude’un aslında bir sistem olmadığı yönündeki fikirleri genel itibarıyla değişimleri, özellikle Tanzimat ile meydana gelen değişiklikleri esas almaktadır. Değişimleri inkâr etmeyen yazar, bunun systemsizlik olmadığını, sistemi daha öncesinde aramak gerektiğini vurgulamıştır. Dolayısıyla bunun beratlarda belirtildiği üzere Hz. Ömer (r.a.), Selahaddin Eyyubi’nin çizgisinde ve Fatih’in kanunnamesinde söylendiği gibi geçmişten geleceğe gelişerek uzanan örf ve geleneğe bağlı kendisine ait bir sistemi bulunduğu gösterilmiştir. Buna göre fetih belirleyici ve biçimlendirici unsurdur. Çünkü ilk hâkimiyettir ve ilk şekillendirme gerçekleşir. Osmanlı gayrimüslimlerinin fetih öncesi durumları ne ise öylece serbest bırakırken, bunu koruma esaslı olarak idare etmiştir. Bu, kendi dinî iç işleri ve Osmanlı ile ilişkileri doğrultusunda iki yönlü şekillenmiştir. Din ve mezhep değiştirme yasaktır, çünkü önceki durumun korunması esastır. Devlet ile ilişkilerinde ise karşılıklı anlaşma esastır. Mesela, Süryanilerin İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlanma isteğinin kabul edilmesi gibi. Tanzimat dönemindeki hızlı değişim, modernleşme ve Batı ülkelerinin baskısı gibi nedenlerle cemaatlerin idaresinde zorunlu değişiklikler olmuştur. Ancak Osmanlı sistemli, aniden devlet kararıyla bütün cemaatleri yeniden şekillendirmeye gitmemiş, aksine fetihten önceki yapıyı korumaya çalışmıştır. Mesela Süryaniler, bir nizamname istemelerine rağmen bu istek gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla gelenek kendiliğinden geliştiği gibi Osmanlı ile birlikte yavaş yavaş kendiliğinden yıkılmıştır, hatta bu Cumhuriyet döneminde dahi sürmüştür. Konu Yahudiler, Rumlar, Ermeniler ve bunlara bağlı cemaatler üzerinden işlenirken fetihten önceki durumlarının korunduğu ortaya konmuştur.

İkinci Bölüm (s. 79-200); “*Rum Patrikliği’nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)*” başlığı altında ele alınmıştır. Bu başlıkla Rum Patrikliği’nin idaresinin fetihten önceki durumun korunması geleneğine göre biçimlendiğini ortaya koymak hedeflenmiştir. Bunun için Patrikliğinin fetihten önceki durumunun anlaşılması için “*Fetihten Önce Rum Patrikliği: İmparator ve Patrik*” başlığıyla konu işlenmiştir. Böylece fetihlerle ele geçen, özellikle Avrupa’daki Rum Patrikliği’ne bağlı grupların idaresinin anlaşılması hedeflenmiştir. “*Osmanlı Devleti’nde Fener Rum Patrikliği*” başlığıyla ise Patrikliğe bağlı şehir ve bölgelerin, Osmanlı’nın fethiyle birlikte yeniden şekillenmesi, ancak dinî konularda serbest bırakılmaları işlenmiştir. İstanbul dışında Yunanlar, Arnavutlar, Bulgarlar, Romenler ve Rum Melkitler gibi farklı cemaatlerin Rum Patrikliği ile idari ilişkilerinin fetihten önceki durumun korunması ilkesine göre yönetildiği ortaya konmuştur. “*Osmanlı Devlet Salnamelerinde Rum Patrikliği (1847-1918)*” başlığında zikredilen tarihler arasında çıkan salnamelerde, Rum Patrikliği’nin idaresi patrikler ve metropolitlik gibi diğer rütbelerdeki ruhaniler ve idare ettikleri merkezler,

71 yılı kuşatan 68 sayılı resmi bir kaynakta ele alınırken, Osmanlı'nın gayrimüslimlere yaklaşımını ve idare biçimini örnekler üzerinden ortaya koyma hedeflenmiştir.

Üçüncü Bölümde (s. 201-288); “*Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)*” başlığı ile fetihten önceki durumun korunması geleneği ikinci bir örnek üzerinden işlenmiştir. Bunun için önce Osmanlı Ermenilerinin dinî yapısı ve fetihten önceki durumlarını açıklığa kavuşturma ve fetih sonrasındaki durumlarının anlaşılması hedefiyle konu “*Osmanlı Devleti ve Ermeni Kilisesi*” başlığı altında irdelenmiştir. Ardından “*Osmanlı Devleti'nde İstanbul Ermeni Patrikliği*” başlığıyla İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulan İstanbul Ermeni Patrikliği üzerinden tüm Ermenilerin idaresinin biçimlenmesi ele alınmıştır. Bu noktada özellikle Süryani, Kıpti ve Habeş kiliselerinin Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermeni Patriği Sarkis'e verdiği berat ışığında Yavuz döneminin Ermenilerin idaresinde bir dönüm noktası olduğu ortaya konmuştur. Sonradan Osmanlı topraklarına katılan Ecmiatzin gibi hiyerarşik anlamda Patrikliğin üstünde olan bir bölgenin de Ermenilerin kendi aralarındaki ilişkiden kaynaklı olarak Patrikliğe tabi olması söz konusudur. Son olarak “*Osmanlı Devlet Salnamelerinde Ermeni Patrikliği (1847-1918)*” başlığı altında, İstanbul Ermeni Patrikliğine tabi olan Sis ve Ahtamar Katolikoslukları ve Kudüs Ermeni Patrikliğinin yargı alanı içerisindeki murahhasalıkların durumu, yani ruhani merkezler ve bunların idarecisi olan 68 sayılı resmî kayıtlar (salname) değerlendirilmiştir.

Sonuç kısmında (s. 289-293) ise çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılmış, ulaşılan veriler ve tespitlere dikkat çekilmiştir. Temel olarak gayrimüslimlerin idarî yapısı teorik olarak, Rum ve Ermeni Patrikliklerin idaresi ise örneklem olarak incelenmiş, “fetih öncesi durumun korunması geleneği”nin Osmanlı'nın sonuna kadar yürütülmeye çalışılan ve yazılı olmayan bir gelenek olduğu sonucuna varılmıştır.

Ek kısmında (s. 315-320) ise “*Osmanlı Devlet Salnameleri ve Gayrimüslimlerle İlgili Bölümler*” başlığı altında salnamelerin 68 sayısında künyesi ve gayrimüslimlerle ilgili sayfaları verilmiştir.

Netice itibarıyla bu çalışma; Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin idarî yapısına ilişkin orijinal fikirler ortaya koyması, alanında yapılan ilk çalışmalardan olması, Ermenice kaynaklar başta olmak üzere zengin bir akademik literatür kullanılarak hazırlanmış olması, konuların bütüncül ve sistematik bir şekilde ele alınması, yazarının konuya olan hakimiyeti, özgün yorumları ve değerlendirmeleri, kendi alanında daha sonra yapılacak akademik araştırmalara ciddi bir literatür katkısı sunması nedeniyle alana ilgi duyan akademisyenler ve araştırmacılar için önemli bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır.